T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT TEORİSİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FRANSIZ DÜZENLEME TEORİSİ
FORDİZMDEN POST-FORDİZME 2008 KRİZİ

EMRE ÜNAL

2501110507

TEZ DANIŞMANI

DOÇ.DR.BURAK ATAMTÜRK

İSTANBUL 2013

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
1982 ENSTİTÜSÜ

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **EMRE ÜNAL** Numarası : **2501110507**

Anabilim/Bilim Dalı : **İKTİSAT TEORİSİ** Danışman Öğretim Üyesi : **DOÇ.DR.BURAK ATAMTÜRK**

Tez Savunma Tarihi : **21/06/2013** Tez Savunma Saati : **13:30**

Tez Başlığı : **FRANSIZ DÜZENLEME TEORİSİ FORDİZMDEN POST-FORDİZME 2008 KRİZİ.**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF.DR.HAKAN ONGAN		Kabul
2- DOÇ.DR.BURAK ATAMTÜRK		Kabul
3- DOÇ.DR.MURAT DEMİRÖZ	—	—
4- DOÇ.DR.UFUK BAKKAL		Kabul
5- YRD.DOÇ.DR.ZAHİDE AYYILDIZ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.SEDAR ONGAN		Kabul
2-YRD.DOÇ.DR.ÖZLEM GÖKTAŞ		

ÖZ

Son günlerde merak ettiğimiz sorulardan birisi 2008 krizinin nasıl ortaya çıktığı ve tarih boyunca oluşan büyük krizler ile arasındaki bağlantının ne olduğudur. Bunu açıklayan teorilerden birisi Fransız(Paris) düzenleme teorisidir. Bu teoriye göre yeni bir birikim rejiminin oluşması, aynı zamanda yeni bir düzenleme tarzının oluşması anlamına gelir. Bu yüzden Büyük Buhran'dan 2008'e kadar dünyayı etkileyen büyük ekonomik krizlerin temel nedeni, yeni birikim rejimi ve eski düzenleme tarzı arasında ortaya çıkan uzlaşmazlıktır. Ancak 2008 krizinin oluşmasının nedeni düzenleme tarzının kurumsal formlarında ortaya çıkan eksikliklerdir. Bu nedenle kapitalizmin krizlerden nasıl kurtulduğu ve kendini nasıl düzenlediği üzerinde durularak, düzenleme tarzı ve birikim rejimi ilişkisi içerisinde krizlere açıklama getirilmeye çalışılacaktır.

ABSTRACT

Recently, one of the questions that we have speculated upon is how the 2008 crisis began and what its relation is to the big crises that have emerged throughout history. One of the theories to explain this is the French (Parisian) regulation theory. According to this theory, any emerging new regime of accumulation means that a simultaneous new mode of regulation has to be developed. Therefore, from the Great Depression to 2008, the main reason for the crises which most deeply affected the world is the lack of compromise between any new regime of accumulation and the old mode of regulation. But the causes of the 2008 crisis were the flaws in the mode of regulation's institutional forms. For this reason, an attempt will be made to explain the crises in terms of the relation between the mode of regulation and the regime of accumulation, focusing on how capitalism got through these crises and regulated itself.

ÖNSÖZ

Kapitalizm ortaya çıktığından beri içerisinde çeşitli ekonomik krizler oluşmaya başlamıştır. Bu krizlerin neden ve nasıl ortaya çıktığı bir çok yaklaşımın doğmasına neden olmuştur. Kapitalizmin yaşadığını krizleri analiz eden yaklaşımlardan biri Fransız düzenleme teorisidir. Fransız düzenleme teorisinin temelleri Marxist kavramlardan oluşur ve bu teori Marxizme yeni bir bakış açısı getirebilecek niteliktedir.

Fransız düzenleme teorisine göre ekonomide ortaya çıkan yapısal krizlerin asıl nedeni düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasındaki uzlaşmazlıktır. Ekonomide birikim rejimi değiştiğinde, düzenleme tarzının, yeni birikim rejimine uygun olarak düzenlenmesi gerekir. Düzenleme tarzı, kurumsal formlarda reformlar ile yenilenir. Ancak kurumsal formlarda yapılan reformların, düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasındaki ilişkiyi uzlaşır hale getirememesi sonucu krizler ortaya çıkar.

Tarihsel olarak oluşan krizlerin analizi yapılırken, bu teorinin temel iki kavramı olan düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasında var olan ilişkiden yararlanılır. Böylece bu teorik çerçeve içerisinde, düzenleme tarzının kurumsal formları kullanılarak, 2008 krizinin oluşmasına neden olan etkenler analiz edilir ve çözüme bağlanır.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....iii

ÖNSÖZ.....iv

GRAFİK LİSTESİ.....vii

KISALTMA LİSTESİ.....viii

GİRİŞ.....1

1. MARX'IN KRİZ ANALİZİ.....3

1.1. Azalan Kâr Oranları.....4

1.2. Artı Değer Oranı.....7

2. DÜZENLEME TEORİSİ VE KRİZLER 13

2.1. Düzenleme Teorisinin Kullandığı Temel Kavramlar.....20

2.2. Düzenleme Teorisi Sistemi ve Kurumsal Formlar.....24

2.3. Düzenleme Teorisinin Kriz Analizi.....33

3. REKABETÇİ DÜZENLEME TARZI VE BÜYÜK BUHRAN 45

3.1. Rekabetçi Düzenleme.....45

3.2. 1929 Krizi ve Yeni Birikim Rejimi.....53

4. FORDİZM VE POST-FORDİZM.....63

4.1. Yeni Düzenleme Tarzı ve Krizden Çıkış.....63

4.2. Fordizm Krizi.....79

4.3. Post-Fordizm Dönemi ve Günümüz Dünyası.....86

5. 2008 KRİZİ VE KURUMSAL FORMLARDA ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR.....107

SONUÇ.....128

KAYNAKÇA.....131

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 2.1. Düzenleme Teorisinin Temel Kavramlarına Genel Bakış

Grafik 3.1. Genel Tüketici Fiyat Endeksi 1918 ve 1936 Yılları Arası

Grafik 5.1. 2002-2012 ABD Aylık Enflasyon Değişimi

Grafik 5.2. 2000-2012 ABD Aylık Effektif Faiz Oranı

Grafik 5.3. 1975 Yılından İtibaren Ev Fiyatlarında Meydana Gelen Artış

Grafik 5.4. 16 Yaş ve Üzeri ABD Aylık İşsizlik

KISALTMA LİSTESİ

AFİK	Ayarlanabilir Faizli İpotek Kredileri
AIG	American International Group
BP	British Petroleum
CDO	Collateralized Debt Obligations
CEPREMAP	Center for Economic Research and Its Applications
FED	Federal Reserve System
FS	Financial Surplus
IMF	International Monetary Fund
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
KFC	Kentucky Fried Chicken
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
STK	Sivil Toplum Kuruluşları
UN	United Nations
WTO	World Trade Organization

Giriş

Bu çalışmada Fransız (Paris) düzenleme teorisi çerçevesinde Fordizm ve Post-Fordizm dönemi incelenerek 2008 krizinin analizi yapılacak ve dönüm noktası olarak görülen büyük krizlerin nedenleri ve sonuçları üzerinde durulacaktır. Düzenleme teorisinin en önemli iki kavramı olan düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasındaki ilişki ve kurumsal formlarda meydana gelen reformlar incelenecektir.

Birinci bölümde oluşan krizleri açıklamada Karl Marx'ın krizlere olan bakış açısı üzerinde durularak önemli görülen çeşitli kavramlar incelenecektir ve neden krizleri açıklamak için düzenleme teorisinin seçildiği üzerinde durulacaktır.

İkinci bölümde Fransız düzenleme teorisinin hangi koşullarda oluştuğu belirtilerek düzenleme teorisinin ne olduğu tanımlanacaktır. Düzenleme teorisinin kavramları olan birikim rejimi ve düzenleme tarzının açıklaması yapılacaktır. Düzeneleme tarzı ve birikim rejiminin uzlaşmasını sağlayan kurumsal formlara değinilecektir. Düzenleme teorisinin yapısal krizleri ve küçük krizleri nasıl değerlendirdiği açıklanacaktır. Bu sayede krizlere olan bakış açısı analiz edilerek, krizlerin incelenmesi için teorik bir alt yapı oluşturulacaktır. Bu bakış açısıyla neden yapısal krizlerin oluştuğu ve yeni kurumsal formlara ihtiyaç duyulduğu anlaşılabilecektir.

Üçüncü bölümde 1929 yılında oluşan Büyük Buhran üzerinde yoğunlaşarak, bu kriz öncesinde hakim birikim rejimi ve düzenleme tarzının ne olduğu incelenecektir. Kurumsal formların kriz öncesinde nasıl bir yapıya sahip olduğu üzerinde durularak, yapısal krizin ortaya çıkmasına neden olan koşulların analizi yapılacaktır. Yeni birikim rejiminin ortaya çıkış süreci incelenerek, teknolojide meydana gelen değişim ile kitlesel üretimin ve kitlesel tüketimin ortaya çıkış süreci analiz edilecektir. Bu sayede krizlerin oluşmasına neden olan yeni birikim rejimi ile eski düzenleme tarzı arasındaki uyuşmazlık incelenebilecektir. Daha sonra oluşan diğer yapısal veya büyük krizlerin analizine kapı aralanacaktır.

Dördüncü bölümde Fordist birikim rejiminin analizi yapılarak, Büyük Buhran'dan kurtulmaya yarayan düzenleme tarzının kurumsal formları üzerinde durulacaktır. Fordist birikim rejimi ve düzenleme tarzı arasındaki uyum ele alınacaktır. Kitlesel üretim ve kitlesel tüketimin önemi üzerinde durulacaktır. Ayrıca daha sonra oluşacak olan Fordizm kriziyle birlikte Post-Fordist birikim rejiminin oluşumu ve günümüz dünyası koşullarında ne tür kurumsal reformların oluştuğuna bakılacaktır. Bu sayede krizlerden kurtulmaya yarayan kurumsal formların, neden bir sonraki dönemde yeniden krizlere neden olduğu anlaşılabilecektir.

Son bölümde 2008 yılında oluşan krizin neden oluştuğu ve bu krizin Post-Fordizm döneminde uygulanan hangi kurumsal formların eksikliğinden dolayı meydana geldiği incelenecektir. Kurumsal formlarda var olan eksikliklere değinilerek ve kriz tanımlaması yapılarak sonuca bağlanacaktır.

1. BÖLÜM

MARX'IN KRİZ ANALİZİ

Tarihsel süreçte ortaya çıkan ve ekonomiyi ciddi şekilde etkileyen krizleri açıklamak, nedenlerini belirtmek ve analiz edebilmek için Karl Marx'ın Kapital'de belirttiği artı değerin ve kâr oranının önemli bir yeri vardır. Kapitalist üretim tarzında şirketlerin faktör bölüşümünden aldıkları pay kendini yeniden üretebilmeleri için gereklidir. Bu şirketlerin piyasada bulunan rakipleri veya sermayesine güç katmak isteyen büyük şirketler tarafından, yutulacak hale gelmemeleri veya iflas etmemeleri için kâr oranı çok önemlidir. Marx'a göre kâr oranının düşme eğilimine sahip olması kapitalist üretim tarzında krizlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Marx'ın bu bakış açısını incelemek asıl amacımız olan düzenleme teorisine girmeden önce önemlidir.

Kapitalist ekonominin savunmuş olduğu serbest piyasa modeli; ekonomide dalgalanmalara, beklenmedik enflasyonlara, yoksulluğa, yıkımlara neden olabilmektedir. Kapitalist ekonomi sisteminin yaşadığı bu krizler özellikle hakim birikim rejiminin değişmesi ile oluşmaktadır. Bunun sonucunda krizden çıkabilmek için başka bir düzenleme tarzına geçilir veya çeşitli kurumsal düzenlemeler yapılır. Bu sayede kapitalist üretim tarzı ayakta kalmaya devam eder. Bunun için var olan birikim rejiminin devam etmesi ve kâr oranlarının yükselmesi gerekir. Bunun yapılabilmesi için emek piyasa içerisinde kontrol edilebilmelidir. David Harvey şöyle der: "Sistemin ayakta kalabilmesi için başarıyla çözüme ulaştırılması gereken başlıca iki sorun alanı mevcuttur. Bunların birincisi, fiyat belirleyen piyasaların anarşik doğasından kaynaklanır. İkincisi ise, mümkün olduğu kadar çok kapitalistin pozitif kâr elde etmesini güvence altına almak üzere emek gücünün, kullanımı üzerinde yeterli bir kontrol sağlanma ihtiyacından kaynaklanır" (Harvey, 2010a: 144). Bu demektir ki, kapitalist üretim tarzında kâr oranlarında bir düşme eğilimi meydana geldiğinde; kârlardaki düşüşü engellemek için emek, sistemi düzenleyen bir unsur olarak kullanılabilmelidir. Bu bir kapitalist için kârını sürdürebilmesi için

önemli bir ayrıcalıktır. Çünkü emek, üretim faktörü gelirinden kendini yeniden üretebilmek için gerekli olan payı alır. Emek ücret olarak ne kadar çok pay alırsa, kapitalistin kârı o kadar çok azalacaktır. Aynı zamanda emek, payını yeteri kadar alamazsa tüketim ürünlerini kim talep edecektir? Kâr kapitalist üretim tarzının onsuz yapamayacağı bir faktördür. Bernstein şunu belirtmektedir: "Kapitalizm üretim ve yeniden üretimin temel olarak sermaye ile emek arasındaki toplumsal ilişkiye dayandığı sistemdir. Sermaye, kârının ve birikiminin peşinden giderken emeği sömürür; emekçi ise asgari geçimini sağlamak amacıyla sermaye için çalışmak zorundadır" (Bernstein, 2010: 9).

1.1. Azalan Kâr Oranları

Kâr oranının düşme eğilimi, kapitalist üretim tarzını krizlerle buluşturan en büyük nedenlerden biridir. Firmalar kâr oranlarını sürekli olarak artırmak ve pazar payından en yüksek payı kapmak ister; ancak bu isteğin sürekli olarak işleyebileceği belirsizdir.

Marx'ın kâr oranı, artı değerin değişken sermaye ile sabit sermaye toplamına bölümü ile elde edilir. Yani, kâr oranına $s/(c + v)$ çözümlemesiyle varılır. Kapitalist üretim tarzında var olan rekabet sürekli olarak sermayenin organik bileşiminde artışı beraberinde getirir. Kâr elde etmek amacıyla yapılan teknolojik yatırımlar sonucu gerekli emek zaman süresi azalır. Artı değer elde etmek için zaman süresi artar. Bunun sonucu olarak kâr artar. Kapitalistler sabit sermayenin değişir sermayeye oranını artırmak isterler. Bu durum kısa vadede kârların artmasını sağlar; ancak hakim koşullar rakiplerin de aynı üretim tekniklerini kullanmasıyla değişir. Böylece kapitalistler öne geçmek için, daha yeni bir teknoloji arayışına girerek kârını ayakta tutmaya çalışır (Brenner, 2011a: 14). Bu durumdan Simon Clarke şöyle bahseder: "Kâr arzusu kapitalistlerin özgür seçimleriyle ilgili bir mesele değildir, ayakta kalabilmelerinin bir koşulu olarak mecburen kabul ettikleri bir şeydir. Kârlarını güvence altına alan kapitalistler konumlarını korumak ve üretim maliyetlerini düşürmek için, sürekli yenilik ve yatırım yapmaları gerekir. Rakiplerinden daha

ucuza üretebilen kapitalist, daha yüksek kâr oranlarına ulaşarak rakiplerini piyasanın dışına itebilir; ayakta kalabilemek için her kapitalist en önde koşmak zorundadır" (Clarke, 2008: 98).

Kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretebilmesinin yolu, kısacası sermaye birikimini artırma yolu, faktör bölüşümünden payını fazlasıyla almaya çalışmaktır. Sürekli olarak sabit sermayeyi geliştirme isteği ve olabildiğince ücretli emekten az yararlanmaya çalışmak sistemin kendi doğal yapısıdır. Simon Clark şöyle der: "Rekabet, emek verimliliğini artırmak ve yeni ürünler geliştirmek amacıyla kapitalistleri yenilik ve yatırım yapmaya zorlar. Bununla birlikte, kapitalistleri sürekli olarak ücretleri aşağıya çekme, çalışma temposunu daha da hızlandırma ve çalışan kişi sayısını azaltma çabası içine girmek zorunda bırakır. Daha az gelişmiş bir teknolojiye sahip olan kapitalist, teknolojisi daha gelişmiş rakipler karşısında kârını ancak çalışma gününü uzatıp, ücretleri azaltarak ve çalışanların iş yoğunluğunu artırarak, ihtiyaçtan fazla olanları işten çıkararak koruyabilir" (Clarke, 2008: 99). Bu kapitalizmin kendi çelişkisini ortaya çıkarır. Bir süre sonra üretilen metaların pazarda satılamaması kâr oranının düşmesiyle sonuçlanır. Sabit sermaye artarken verimlilik artırılmak istenir. Ancak üretim bolluğuna giden bu durumda üretilen malların satılamaması ve sermayenin geri dönüşümünün sağlanamaması firmaları bir şeyleri kısıtlaması için zorlar. Ortaya çıkan kısıtlamalar işçiler üzerinde yoğunlaşır ve bir süre sonra işçilerin işten çıkarılmaları ile sonuçlanır. İşçilerin işten çıkarılması toplam talebin azalmasına, bu da ürünlerin satın alınmasını zorlaştırarak kâr oranında daha büyük düşüşlere neden olur. Kapitalistler bu durumda kendi kârlarını artırmaya çalışırken, efektif talep eksikliğine neden olarak daha fazla kârdan olurlar. Bu sefer kârları artırmak için daha fazla üretim yaparlar; ancak bu durum ise üretim bolluğu nedeniyle fiyatları aşağıya çeker ve kapitalistlerin teker teker piyasadan silinmesine veya diğer kapitalistlerce yutulmasına neden olur.

Kâr oranında düşme eğilimini bir örnekle açıklayalım; C' = 70c + 30v + 30s olsun. Burada sömürü oranı yüzde 100'ken, kâr oranı yüzde 30'dur. Birkaç yıl sonra kapitalistin üretim sonucu toplam sermayesini şu şekilde artırdığını düşünürsek; C' = 150c + 50v + 50s, sömürü oranı yine yüzde 100 civarındadır. Bu oranda bir değişim

görülmemiştir. Artı değerde aşağı yukarı yüzde 60'lık bir artış olmasına rağmen, kâr oranı yüzde 20 olmuştur. Bu durum, sermayenin organik bileşiminin yükseldiğini, başka bir deyişle şirket verimliliğini artırmak için sabit sermayeye yatırım yaparken, kâr oranlarında aynı zamanda bir düşüşle karşılaştığını gösterir. Yani kapitalistlerin makine ve hammaddeye ayırdığı yatırımlara oranla canlı emeğe yönelik gerçekleşen yatırımları düşmüştür. Canlı emeğe yönelik olarak yapılan yatırım, sabit sermayeye oranla düşerse; kâr, yatırım oranının düşmesine neden olur. Bu durum kâr oranında düşme eğilimine yol açar. Kâr oranı düşerken sermayedarlar, finans sektöründen yatırımlarını çekerek, kredi krizine neden olurlar. Alınan kredilere karşılık yüksek faiz oranları, iflasları meydana getirir. Bunun sonucunda, kârları ayakta tutabilmek için işgücünün ucuz olduğu ülkelere doğru yönelim başlar. Bununla birlikte finansal piyasalarda çeşitli türev ürünlere olan talebin artmasıyla finansal araçlar aşırı derecede değerlenir ve piyasada balonun oluşması ile sonuçlanır (Brenner, 2011a: 15-17). Fiyatlar yükselebileceği yere kadar yükselir. Daha sonra ise piyasada düşüşlerin beklenmesi sonucu ve spekülatif bir kırılganlığın oluşması ile balon patlar. Böyle bir sonucun olmaması için, sabit sermayede artış meydana gelirken, üretilen ürünleri talep edecek olan değişir sermayede artmalıdır. Böylece piyasada istikrar sağlanabilir. Hatta teknolojinin aşırı olarak geliştiği koşullar altında, emeğin çalışmasına ihtiyaç duyulmadan da böylesine bir denge yaratılabilir.

Sweezy, gerekli emeğin sıfıra yaklaşabileceğini, hatta tam makineleşme sürecinde, tüm işte sadece bir işçinin söz sahibi olabileceğini belirtir. Geriye kalan işçilerin ise elde edilen artı değerden verilen işsizlik sigortası sayesinde hayatlarına devam edebilecekleri üzerinde durur. Yani, kâr oranında azalma eğilimi 19. yüzyıl koşulları içerisinde oluştuğunu ve 20. yüzyıl olgun kapitalizmin koşullarında bunun artık mantıklı olmadığını söyler. Sanayi kapsamlı bir şekilde makineleştikten sonra, artık canlı emeğin verimliliğini artırmanın ve kâr oranını yükseltmenin yolunun canlı emeğin yerine makinelerin geçmesi sayesinde olacağına olanak vermez. Daha az verimli olan makinelerin yerine, daha çok verimli makinelerin geçmesiyle sağlanacağını söyler (Sweezy, 1981: 51-53). Kârın devam etmesi için ürünlere olan talep bir şekilde yeniden oluşturulabilir. Bu sayede var olan birikim rejiminin devamı sağlanabilir. Bu nedenle önemli olan sorular; hem krizlerin oluşmasına neden olan

etkenlerin hem de krizlerin kapitalist üretim tarzında oluşturduğu çatlakların nasıl ve hangi yollarla kapatıldığı ve var olan teknolojinin değişmesiyle birlikte birikimin devamını sağlayacak olan düzenlemelerin neler olduğudur.

1.2. Artı Değer Oranı

Emeğe belirli bir süre çerçevesinde harcadığı işgücü karşılığında kapitalist tarafından ücreti verilir. Bu ücret, emeğin kendini yeniden üretimini sağlaması yanında, ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için de gereklidir. Ücretleri, emek gücünün değeri belirler. Emeğin değeri, ürünün değerine bağlı değildir. Emeğin tekrardan kendini nasıl üreteceğinin maliyetine bağlıdır. Bu durumu iki kısıma ayırabiliriz. İlki, işçinin kendini tekrardan ürettiği değerin maliyeti olan emek zaman ve geri kalan kısmı ise artı emek zamandır (Brenner, 2011a: 13). Emeğin ürettiği değere meta denir. Meta, pazarda değişim değeri olan ürün demektir. Karl Marx bu konuda: ”Yatırılmış bulunan sermayenin (C) üretim sürecinde ürettiği artı değer, ya da yatırılmış bulunan sermaye değerinin (C) artışı, her şeyden önce, ürün değerinin, onun üretimine katılan unsurların toplam değerini aşan kısmı olarak karşımıza çıkar” (Marx, 2011: 212) diyerek elde edilen artı değerin, metanın üretimi için kullanılan unsurların toplam değerinin üzerine eklenen değer olduğunu belirtir.

Belirli bir işgünü zarfında emeğin kendini yeniden üretimini sağlayacak kadar çalışması yeterlidir. Ancak, işçi bu zamanın dışına çıkarak kapitalist için çalışır. Bunun anlamı emek-zamana dayanan mutlak artı değerin ortaya çıkmasıdır. Bu artı emek sayesinde artı değer oluşur. Artı emeğin gerekli emeğe bölümü artı değer oranını verir. Örneğin işçi için kendisi adına 6 saat çalışması ihtiyaçlarını karşılamak için yeterliyken, bununla birlikte bir 6 saat daha kapitalist için çalışması artı emeği oluşturur. Artı değer oranı, artı emek (6 saat) / gerekli emek (6 saat) = yüzde 100 çıkar. Burada artı değer oranının, kâr oranı ile karıştırılmaması gerekir. Kâr oranı s /(c + v) ile oluşur (Marx, 2011: 217). İşçi ne kadar çok çalışırsa, kapitalist için o kadar fazla artı değer üretecektir ve bu sayede kâr oranı artacaktır.

Karl Marx, artı değeri açıklarken semayeyi (C); değişmeyen sermaye (c) ve değişen sermaye (v) olarak ikiye ayırır. Değişmeyen yani sabit sermaye (c), üretim araçları için harcanan paranın toplamıdır; emek gücü için harcanan para toplamı ise değişken sermaye (v)'dir. Üretimin başında C = c + v'dir. Yani başlagıç aşamasında sermayeyi oluşturan sadece değişen ve değişmeyen sermayenin toplamıdır. Ancak daha sonra kapitalist kârını yükseltmek için buna (s) faktörünü ilave eder. Üretim sonucunda sermaye C' haline gelir, metanın pazar değeri C' = c + v + s toplamından oluşur. Artı değer denklemini Marx şöyle bir örnekle anlatır. Üretimin başında C = c + v den oluşmaktadır. Sermaye (C) 500 sterlin = 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v)'dir. Üretim sonucunda artı değerin denkleme eklenmesiyle birlikte; Sermaye (C') 590 sterlin = 410 sterlin (c) + 90 sterlin (v) + 90 sterlin (s) halini alır. Başlangıçtaki sermaye (C) ile sürecin sonunda ki sermaye (C') arasındaki fark ile ortaya çıkan 90 sterlin artı değeri oluşturur. Böylelikle Marx, üretime katılan değerin toplam değeri oluşturduğunu, toplam değeri aşan kısmın ise artı değerin kendisini oluşturduğunu belirtir. Artı değer oranı ise; artı değer (s) ile değişken sermaye (v) bölümünden elde edilir yani; s / v oranı ile sömürünün hangi derecede olduğunu öğrenebiliriz. 90 sterlin aldığını varsaydığımız kapitalistin emeği sömürme veya artı değer oranı 90 / 90 = yüzde 100'dür (Marx, 2011: 212).

Artı değer kâr, faiz ve rantın toplamını ifade eder. Artı değere kapitalist tarafından el konulur; çünkü emeğin ve üretim araçlarının sahibi olduğunu idda eder. Ancak Marx'a göre üretimde kullanılan üretim araçları artı değeri meşru kılamaz. Çünkü Marx, bu üretim araçlarının da emek tarafından üretildiğini ve donmuş emek haline geldiğini belirtir. Marx bu konuda şunu der: "Emek gücü satın alınırken yatırılmış bulunan sermaye (C) kısmı, belli bir miktarda maddeleşmiş emektir, dolayısıyla, satın alınmış emek gücü gibi, değişmeyen bir değer büyüklüğüdür" (Marx, 2011: 214).

Artı değer, ikiye ayrılmaktadır: Mutlak artı değer ve göreli artı değer. Mutlak artı değer işgününün uzatılmasıyla elde edilir. Emeğin daha yoğun şekilde kullanılmasını ifade eder. Bu durum büyük şirketlerin yüksek ücret bölgelerinden, düşük ücret bölgelerine doğru kaymasına neden olur. Gerekli emek içerisinde artı

emeğin payı önemlidir (Harvey, 2010a: 212; Marx, 2011, 217-232). Göreli artı değer ise; organizasyonel ve teknolojik değişimin harekete geçirilmesiyle ortaya çıkar. Yenilikçi firmaların geçici kârlar elde etmesi ve emeğin yaşam düzeyini belirleyen malların maliyeti düşürülerek kârların yükseltilmesi sağlanır. Göreli artı değer yoğun teknoloji kullanılarak verimliliğin artırılmasını ifade eder. Bu nedenledir ki, birçok sektörde kârların artmasını sağlayacak olan yatırımlar yapılarak artı değerin artırılması sağlanır (Harvey, 2010a: 212; Marx, 2011: 305-313). Kısacası, her şeyin sabit kaldığı kabul edilerek çalışma saatlerinin artırılması ile işçi daha fazla artı değer üretir ve artı değer oranı artar. Bu mutlak artı değerin üretimidir. Bunun yanında, yeniden her şeyin sabit olduğu kabul edilerek işçilerin verimliliğini artıran teknoloji ve yeni organizasyon modelleri sayesinde artı değer oranı yükselir. Bu göreli artı değerin üretimini ifade eder (Sweezy, 1981: 30). Bu noktada önemli olan kapitalizmin hangi dönemi içerisinde, hangi tarz artı değer elde etme yönteminin kullanıldığı ve bu yöntemin kapitalist üretim tarzı içerisinde nasıl bir öneme sahip olduğudur.

Üretim sürecinde artı değer sürekli olarak artırılmak istenir. Kapitalist, sermaye birikimini artırmak için daha kısa sürede daha fazla üretim yapmak isteyecektir. Bunu yapmanın en önemli yolu, teknolojik olarak gelişmiş makineler kullanmaktır. Bu bir işçinin kendisi için gerekli çalışma zamanını azaltır ve kapitalist için çalışılan süreyi yükseltir. Ayrıca bu durum ürün fiyatının düşmesine neden olur; ancak bu teknolojiyi ilk getiren kapitalist, yeni üretim yöntemi ile elde edilen ürünü satarsa daha fazla kâr elde etmiş olur (Brenner, 2011a: 13). Ne kadar çok artı değer elde edilirse o kadar çok sermaye birikimi elde edilir. Bunun yanında kârların artırılması için emek üzerinde baskılar artar. Emek daha fazla çalıştırılır. Sermaye birikimini artırmak için teknolojik yenilikleri beraberinde getirecek olan bir rekabete girilir. İlk önce birkaç firma yeni teknolojiyi kullanarak daha fazla pazar payı elde etmeyi başarır: Ancak diğer firmalar da eğer aynı teknolojiyi kullanmaya başlarsa ve yeni ürünler piyasaya sürülürse, üretilen malların maliyetinin düşük ve fiyatının ucuz olması için çaba gösterilir. Bu nedenle de sürekli olarak istihdam daraltılır. Birikim yapabilecek daha fazla kâr elde edilmeye çalışılırken, emek üzerinde hızlı çalışma temposu ise artırılmaya çalışılır. Simon Clarke şöyle der: ”Meta üretiminin

genelleştiği kapitalist bir toplumda, meta mübadelesi emeğin ürünleriyle sınırlı kalmayıp, bizzat çalışma gücünü de kapsar. Bağımsız üretim yapacak araçlardan yoksun olan nüfusun büyük kesimi çalışma gücünü, büyük ölçekli üretim faliyetlerini sürdürmek için gereken emek gücü ile üretim araçlarını satın alacak kadar parası olan küçük bir kapitalist azınlığa satmak zorunda kalır. Üretim araçlarının tamamına sahip olan kapitalistler ürünün de tamamının sahibidirler ve bunu piyasaya satarlar. Kapitalistlerin kendilerine mal ettikleri kâr, istihdam ettikleri kişileri, metaların üretimi için başlangıçta sarfetmiş oldukları para miktarından daha yüksek bir miktara satabilecek metalar üretmeye razı etmeye ya da zorlama güçlerine bağlıdır. Bu anlamda kârın kaynağı artı emek, yani çalışanların geçimlerini sağlamaları için gerekli olanı aşan ve kapitalistlerin istihdam ettikleri işgücünden çekip alabilecekleri emektir" (Clarke, 2008: 95).

Kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretmesi, teknolojik yeniliklerin gerçekleştirebilmesi, sermaye birikiminin sağlanması ve firmaların piyasa koşullarında rekabet edebilmesi için artı değer çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle kâr oranlarını yükseltmek için kapitalist, artı değer oranını artırmak için çeşitli yöntemler deneyebilir. Bunlardan birkaç tanesi; ücretlerde herhangi bir yükselmeye neden olmadan çalışma süresi uzatılabilir, kriz bahanesi ile birlikte emeğin reel ücreti düşürülebilir ve işçiler işten çıkarılabilir.

Geçmiş ve gelecek toplumların yeni üretim tarzlarını anlamak bakımından artı değerin elde ediliş şeklinin önemini belirten Marx şöyle demektedir: "İktisadi toplum biçimlerini birbirinden, örneğin köleliğe dayanan toplumu, ücretli emeğe dayanan toplumdan ayırt eden şey, sadece, bu artık emeğin, dolaysız üreticisinden koparılma biçimidir" (Marx, 2011: 217). Böylelikle ilkel toplumu, köleci toplumu, feodal toplumu, kaptalist ve komünist toplumu birbirinden asıl ayırt eden şey artı değerin nasıl elde edildiği şeklidir. Aynı şekilde kapitalist üretim tarzı, birikim rejimlerine göre dönemsel olarak birbirinden ayrılan özelliğe sahiptir. Bu yüzden kapitalist üretim tarzı bir dönemden başka döneme geçmesine neden olan şey birikim rejiminin kendisidir. Yeni bir birikim rejimi, artı değerin elde edilme yoluyla ortaya çıktığı için kapitalist üretim tarzı her dönem farklı bir hal alır. Bu nedenledir ki,

tarihsel dönemleri incelerken artı değerin elde ediliş yöntemi gözden kaçırılmamalıdır. Mutlak ve göreli artı değer rekabetçi ve monopol düzenleme tarzı içerisinde değerlendirilecektir. Post-Fordizm sürecinde ortaya çıkan finansal artı değerin elde ediliş tarzı ise IV. Bölümde ele alınacaktır.

Marx krizleri analiz ederken, aynı zamanda yeni bakış açılarının oluşmasında ilham kaynağı oldu. Günümüzde Amerika'da oluşan finansallaşmayı açıklayan, Marx'tan esinlenen ve yeni analizler ortaya süren diğer Marxist teorisyenlerin görüşünden, Keynesyenlere kadar geçmişte ve günümüzde oluşan krizleri açıklayan birçok bakış açıları ortaya çıktı. Marxist bakış açıları fikir birliğinden uzaklaşırken, Keynesyen bakış açısı krizleri açıklamada yeteri kadar derinleşemedi; fakat bu iki bakış açısının bizlere hem birikim rejimini incelemede hem de kurumsal formları açıklamada büyük yardımı olacaktır. Burada birikim rejiminde çıkan sorunlara Marxist bakış açısıyla bakarken aynı şekilde kurumsal formlarda meydana gelen değişmelerin incelenmesi için olabildiğince diğer bakış açılarından da yararlanılmaya çalışılacaktır. Bu bakış açıları bir paranın iki yüzünü oluşturmak için bize yardımcı olacaktır. Bu yüzden düzenleme teorisi bunu oluşturmak için büyük bir fırsattır. Çünkü düzenleme teorisi birçok görüşü kapsayabilecek güce sahiptir. Bu teori hem düzenli bir çizgi oluşturarak çeşitli ayrılıklardan kurtulmayı sağlar hem de kendini sınırlamadan farklı görüşdeki teorisyenlerden yararlanır. Böylece kurumsal formların anlaşılmasını ve açıklanmasını sağlayan bir bakış açısı sunar.

Günümüzde oluşan krizlerin bir dönemin sonunu getirdiği veya başka bir döneme kapı araladığı iddiası sürekli olarak tartışma konusudur. Marx'ın kâr oranında düşme eğilimi ve diğer Marxist bakış açıları, her zaman bir dönemin geride kaldığını analiz etmede ve bir çerçeve çizmede yetersiz kaldılar. Bunun yanında Keynesyenlerin piyasaya müdahale edilmesi gerektiği fikrinin de her zaman işlemediği gün yüzüne çıktı. Bu bakış açıları aslında yapısal krizleri açıklamak için dar bir çerçeve içinde kaldı. Bunun yanında Neo-Marxist olarak ifade edilen düzenleme teorisi, Marxizmin daha fazla derinine inerek yeni bir bakış açısı oluşturdu. Şimdiye kadar oluşmuş olan küçük krizleri açıklayabilmesinin yanında, aynı zamanda yapısal krizlerin nasıl oluştuğunu açıklayabilecek niteliğe sahiptir.

Tarihte dönüm noktası olan yapısal krizleri açıklamak için ve yeni bir ekonomik döneme nasıl girildiğini analiz etmek için Fransız düzenleme teorisinden yararlanılacaktır. Bunun yanında 1929 yılından 2008'e kadar gelerek, ortaya çıkan çeşitli krizlerin incelemesi yapılacaktır. Bunun sonucunda günümüzde oluşan 2008 krizinin bir dönemden başka bir döneme geçmek için yapısal bir kriz mi, yoksa, global olarak oluşan içsel bir kriz mi olduğu üzerinde durularak açıklama getirilmeye çalışılacaktır.

2. BÖLÜM

DÜZENLEME TEORİSİ VE KRİZLER

Tarihte oluşmuş büyük krizlerin analizini yapmadan önce, Fransız düzenleme okulunun hangi koşullar altında doğduğunu ve düzenleme teorisinin ne olduğunu bilmemiz gerekir. Özellikle düzenleme teorisini oluşturan kavramların birbirleriyle olan ilişkisini anlamaya çalışmak, genel bir bakış açısı kazanmamız için önemlidir. Ayrıca bu kavramlar, düzenleme teorisinin krizlere nasıl baktığının ve krizleri nasıl analiz ettiğinin temelini oluşturur. Çünkü oluşan krizleri hangi kategoride değerlendireceğimiz ve sınıflandıracağımız bu kavramlara bağlıdır. Fransız düzenleme teorisinin nasıl ortaya çıktığını ve genel yapısını öğrendikten sonra, dünyayı önemli derecede etkileyen krizlerin analizini yapabilecek bir bakış açısı kazanabiliriz.

Düzenleme teorisi ilk olarak Fransa'da ortaya çıktı. Araştırma merkezi olan CEPREMAP etrafında toplanan ekonomistlerin yaptıkları araştırmalar ve krizlere yönelik çözümleyici yaklaşımlarının çoğalmasıyla olgunlaşmaya başladı. İlk katkıyı sunan ve Fransız düzenleme teorisinin kurucusu sayılan Aglietta, Kapitalist Düzenlemenin Teorisi adlı eseriyle diğer ekonomistlere ilham kaynağı oldu. Düzenleme teorisinin, ilk zamanlar neden yaygınlaşamadığı sorusuna cevap olarak, Fransızca'dan diğer dillere eserler çevrilirken, kavramların tam karşılığı olacak şekilde çevrilememiş olması gösterilir. Bu nedenle kavramların yanlış anlaşılması, düzenleme teorisinin doğru anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Düzenlemenin (regulation) devletin doğal tekelleri kontrol etmesi ve çeşitli sosyal hizmetleri sağlamak amacıyla ekonomiye müdahale etmesi olarak düşünülmesi yanında, deregülasyonun tersi olarak algılanması kavramsal zorluklarla karşılaşılmasına neden olmuştur. Oysaki Düzenleme teorisi, ekonominin sadece kanunlar ve devlet eliyle düzenlendiğini savunan bir görüş değildir. Aksine geniş ekonomik mekanizmaları ele alarak ekonomik tutumlar üzerine açıklama getiren bir teoridir. Fransızca olarak yapılan çoğu araştırma, yazılan birçok kitap ve makale, ingilizce gibi akademik olarak daha

yaygın bir dilde yazılsaydı, belki bu teorinin daha geniş kesimlere yayılması sağlanabilir ve kavramlar yanlış anlaşılmalardan uzak olabilirdi. Bu yanlış anlaşılmalardan uzak olarak, düzenleme teorisine getirilebilecek tanım; toplumsal ilişkilerde meydana gelen değişimlerin ekonomik ve ekonomik olmayan sonuçlarının incelenmesini sağlaması yanında; düzenleme teorisinin ilgi alanı olan birikim rejimine ve düzenleme tarzına, yanlızca ekonominin bakış açısıyla değil, diğer bilim dallarına da başvurararak siyasal sorunlara veya uzlaşmalara verilen yanıttır (Boyer, 2002a: 1-3, Jessop, 2006a: 15). Bunun yanında Bob Jessop ve Ngai Ling Sum: "Düzenleme yaklaşımı, aşağı yukarı kurumsal formların ve kapitalist ekonomilerin dinamik düzenlemeleri arasındaki bağlantıları keşfeden, evrimsel ve kurumsal ekonomi içerisinde tipik teorik yönelmedir" (Jessop ve Sum, 2006: 1-3) diyerek tanımlarlar.

Düzenleme teorisi, ekonomi içerisinde ortaya çıkan bir yaklaşım olmasına ve birçok öncü savunucusu hala bu disiplin içerisinde çalışmalarını yapmasına rağmen, bu teori ekonomik çerçevenin dışına, ötesine sıçrayarak diğer bilim dallarının içerisindeki konuları da zamanla kapsamaya başladı. Çünkü ekonomide meydana gelen bir değişim, ona bağlı olarak siyasi, sosyal ve kültürel çevreyi etkilemektedir.

Fransız düzenleme teorisinin ortaya çıkışı 1970'li yıllarda Fordizm krizinin yaşandığı döneme denk gelmektedir. Birikim rejiminde meydana gelen değişimler nedeniyle bu dönemde kapitalist üretim tarzı büyük bir kriz içine girdi. Var olan düzenleme tarzının artık düzenleyici rolünü üstlenememesi ve bu krizin tüm dengeleri değiştirecek bir güce sahip olması, ekonomiye yönelik yeni açıklamaların oluşması gerektiği fikrini beraberinde getirdi. Çünkü bir yandan enflasyon yaşanırken, diğer yandan işsizliğin ortaya çıkması ve dünya genelinde bir ekonomik durgunluğun meydana gelmesi, ekonomide dengeleri bozarak Keynes'in 1929 Ekonomik Buhranı'na getirdiği çözümleyici ve düzenleyici yaklaşımların zayıflamasına neden oldu. Bu ekonomik kriz, çeşitli ekonomi okullarını etkileyerek, kriz üzerine çözümleyici çalışmaların hızlanmasını sağlarken, diğer taraftan düzenleme teorisinin doğmasına yardımcı oldu. Düzenleme okulu etrafında bir araya gelen ekonomistler, ortaya çıkan krizleri ve oluşan koşulları yorumlamaya ve bu

teorinin kavramsal altyapısını oluşturmaya başladılar. Bu kavramlar oluşturulurken, aslında kapitalizmin kendini yok etmediği, yeni bir emek örgütlenme şekli ve üretim yapısı ile tekrardan dirildiği belirtilmeye başlandı.

Kapitalist üretim tarzının girmiş olduğu bu yıkıcı süreç, ”Paris düzenleme yaklaşımının oluştuğu 1970'lerin ortalarına doğru ortaya çıkmış olan ekonomik olarak Fordizmin Atlantik krizinin başlangıcı, kuramsal olarak Keynesyen krizi, politik olarak siyasilerin krizi yönetmek ve çözümlemek için araştırmaların belirginleştiği konjonktürdü“ (Jessop, 2006a: 35). Ayrıca düzenleme teorisine politik iktisatçıların 1970'lerde öncülük ettiğini ve 1980'lerde ise teorinin incelik kazandığını, ve bu teorinin soğuk savaş döneminde gerçekleşen ekonomik değişimlerin açıklanmasını sağladığını belirten Ash Amin şunu belirtir: “Fransız düzenlemeciler istikrarsızlığa, krize ve değişime doğru eğilimli olan kapitalizmi, ekonomik istikrarı kısmen uzun dönem korumasını sağlayan kurumlar, kurallar ve normlar dizisi çerçevesinde inceler. İstikrar ve birleşme yeteneği arasında kapitalizm içerisindeki paradoksları özetlemeye ve açıklamaya çalışan bir kuramsal çatı geliştirirler” (Amin, 2000: 7).

Ortada bir gerçek vardı. Keynes'in makro ekonomi modeli artık işe yaramıyordu. Talep yanlı iktisat işlemiyordu. Bu nedenle Jessop Fransız düzenleme yaklaşımının gerçekte tarihsel başlangıcını, Aglietta'nın 1974 ve 75 yıllarında yazdığı tezle ve CEPREMAP araştırmacılarının, 1976 ve 77 yıllarında enflasyon üzerine yaptıkları çalışmalarla ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu dönemde CEPREMAP Fransız düzenleme okuluna enflasyon üzerine, daha doğrusu stagflasyon üzerine yaptığı araştırmalarla kaynaklık etti. Ortaya çıkan soğuk savaş dönemi krizi nedeniyle Keynesyen iktisatın arz ve talep kanunun işlerliğine açıklama getirememesi, düzenleme yaklaşımı için krizi açıklama konusunda kuramsal bir meydan okuma şansının oluşmasını sağladı (Jessop, 2006a: 36-40). Aglietta eserinde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hakim gücünden ve diğer kapitalist ülkelere model oluşturmasından dolayı Amerikan kapitalizminin üzerine yoğunlaştı (Aglietta, 1979: 23). Böylelikle, düzenleme teorisi kapitalist üretim tarzının yaşadığı krizlere ve bu

krizlerin oluştuğu dönemlere, çeşitli ülkelerde oluşan yeni koşullara düzenleme tarzı ve birikim rejimi ayrımı ile açıklama getirmeye çalıştı.

Düzenleme teorisi, geliştirilen çeşitli kavram ve metodlar ile kurumsal değişimlerin analizinin yapılmasını, hızlı ve düzenli büyüme dönemlerinin anlaşılmasını sağlar. Üst yapı olan düzenleme tarzı ve alt yapı olan birikim rejimi ilişkisinden yararlanarak bir yöntem oluşturur. Ayrıca bu yöntemini oluştururken, tarih, sosyoloji, siyaset bilimi gibi ilişkin disiplinlerin, çalışılan hipoteze sonuç getirebilecek katkılarından faydalanır. Böylelikle, ortaya çıkmış olan genel ilintili durumu değerlendirmek için temel kavramlardan, araçlardan, uzun tarihsel dönemlere ait sonuçlardan, yayıldığı coğrafik alanlardan ve değişen koşullardan yararlanır. Bu teorinin bir başka ele aldığı önemli durum, kapitalist ekonomide meydana gelen temel gelişim tarihidir. Kapitalist üretim tarzında, bazen yavaş ve kontrollü, fakat başka zaman şiddetli, çağın kontrolünün ve analizinin ötesinde olan bir değişim yaşanır. Sosyo-ekonomik değişimlerin yardımıyla bir yöntem yaratmada organizasyonel, sosyal ve teknolojik değişimler sürekli bir nitelik kazanır. Düzenleme teorisi tarihsel yaklaşımı kullanarak gelecekte oluşacak koşulların, günümüzdeki tasarlanamayan stratejilere bağlı olduğunu belirtir. Ayrıca düzenleme teorisi birçok geçici hipotezi kullanmadan, aynı hipotez dizisini olabildiğince kullanarak, oluşan koşullara açıklama getirir (Boyer, 2002a: 5-6). Bu teori içerisinde Marx'ın bazı temel kavramları meydana gelen büyük toplumsal değişimlerin analizi için kullanılır (Aglietta, 1979: 17). Böylece, bu teori Marxizmi kendine yöntem edinerek, kapitalizmin var olan çelişkili yapısının ortaya çıkarmış olduğu sosyal ve ekonomik değişimlerin incelenmesini sağlayan bir teori halini alır. Tarihsel olarak kapitalizmin hangi dönemler içerisinde ve hangi büyük krizlerden sonra nasıl istikrar kazandığına açıklama getirir. Çünkü kapitalizm çelişkili yapısı keskinleştikten sonra, kendini yeniden istikrara sokabilecek bir güce sahiptir. Gibson ve Graham bu bağlamda, kapitalist üretim tarzı hakkında böyle bir tanıma yer verirler: "Kapitalizm sınırları belli, hiyerarşik bir düzene sahip olan, büyüme zorunluluğu sayesinde canlı kalan ve yeniden üretim/üreme *telos*'unca yönlendirilen yekpare bir sistem veya beden olarak var olur. Bütünleşmiş, homojen, toplumsal alanı ile örtüşmekte olan kapitalizm, makro ekonomik politika ve düzenlemelerin hedef aldığı üniter

ekonomidir. Krizlere hastalıklara açık olsa da aynı zamanda düzelme ve iyileşme kapasitesine de sahiptir" (Gibson ve Graham, 2010: 66). Bu noktada düzenleme teorisinin amacı, kapitalizmin hastalıklarından kurtulmak için ne gibi düzenlemeler oluşturduğunu çözüme kavuşturmaktır.

Kapitalizmin kendini tekrardan üretmeyi başarması, akıllarda soru işaretlerine neden oluyordu. Bunun çözümlenmesi gerekliydi. Birileri yıkılacak dese de, kapitalizm kendini yeniden üreterek ayakta durmayı başarıyor, ekonomik sistem işlemeye devam ediyor ve kapitalist toplum tekrardan istikrara kavuşuyordu. "Böyle bir toplum hakkında gerçekten zor olan bir soru, bu toplumun neden çökmediği değil, neden işlemeye devam ettiğidir. Bu itibarla, kapitalizmin kendini nasıl yeniden ürettiğini anlamak aynı zamanda yeniden üretimin nasıl ve neden gerçekleşmediği sorusuna (açık ve örtülü) bir yanıttır ve vice versa. Bir başka deyişle, yeniden üretimin ve bunalımların çözümlemesi birbirinden koparılamaz. Özgül bir kuram bu bağlantıyı açık hale getirse de getirmese de bu doğrudur" (Shaikh, 2009: 127). Düzenleme teorisi bu merak edilen soruya cevap vermek açısından önemli bir konuma ulaştı. Neden kapitalizmin sürekli olarak kendini üretmeyi başardığı ve dünyada hakim sistem olmaya devam ettiği konusunda başvurulan teorilerden biri oldu.

Kapitalizmi yorumlayan üç temel anlayış hakimdir. Bunlardan ilk ve yaygın olanı, kapitalist üretim tarzının yeniden üretiminin otomatik denge anlayışı düşüncesi ile müdahale edilmeden sağlayabileceğini belirten klasiklerin görüşüdür. Bu anlayış sayesinde piyasanın etkin hale geldiği savunulur. Diğer görüş, kapitalizmin düzenli ve mükemmel olmasa da, uygun bir biçimde yönetilirse dengeye ulaşabileceğini belirten Keynesyen görüştür; ancak Marxist anlayış, sistemin yeniden üretiminin, sistemin dışındaki faktörler tarafından düzenlenmesiyle oluştuğunu ifade eder (Shaikh, 2009: 127). Bu nedenle Neo-Marxist olarak ifade edilen Fransız düzenleme okulu üyeleri, genel denge kuramını redderek asıl ekonomiyi dengeye sokanın düzenleme amacıyla ortaya çıkan kurumsal formların kendisi olduğunu belirtirler. Böylece statik analizden, tarihsel analize geçişin oluşması sağlanmıştır. Bu teorisyenlere göre sistem kendini canlandırabilecek güçtedir; çünkü ortada sistemi

tekrardan istikrara sokabilecek bir düzenleme tarzının bulunduğunu ifade ederler (Boyer ve Yamada, 2000: 7).

Kapitalist üretim tarzının, Adam Smith'in ortaya attığı ve yıllarca kapitalist çevreler tarafından kabul gören, kendi kendini görünmez bir el ile dengeye sokacağı görüşü, 1929 yılında Büyük Depresyon'un yaşanması sonucu ortadan kalktı. Kapitalizmin kendi kendini istikrar içerisinde tutamayacağı ve tutarlı bir hale sokamayacağı görüldü. Ancak bu durum, kapitalizmin yıkıldığı anlamını ifade etmemektedir. Bu nedenle kapitalist üretim tarzı kendini yeniden üretmek, canlandırmak ve krizden kurtarmak için müdahalelere açık olmalıdır. Kapitalizmin tekrardan düzene sokulması için, düzenleme tarzının belirttiği parametrelerde bulunan yapısal veya kurumsal formların yeni bir birikim rejimi ile uyumlu olmasını sağlayacak, yeni bir düzenleme tarzı oluşturulması gereklidir. Bu nedenle düzenleme teorisini oluşturan iskeletin yapısını anlayabilemek için Lipietz'in ne ifade ettiği önemlidir: "Birbirini izleyen birikim rejimini ve düzenleme tarzını tespit etmek için tarih, istatistik, hatta ekonometri silahını kullanarak, her ulusal sosyal oluşumu kendi gerçekliği içinde incelemeliyiz. Yükseliş ve düşüşlerinin somut analizini yapmalı ve dışsal faktörlerin ne büyüklükte rol oynadığını görmeliyiz. Birikim rejiminin ve düzenleme tarzının istikrarının, yanlızca ekonomik mantığın terimleriyle analiz edilemeyeceği bellidir. Böylesine keşifler sosyal ve siyasal çabalamaların sonucudur" (Lipietz, 1987a: 20).

Mark Elam düzenleme teorisini Neo-Marxist çerçeve içerisinde değerlendirerek, bu teorinin Marxizmin ve kurumsalcılığın birleşmesi sonucunda oluştuğunu belirtmektedir. Piyasa ekonomisinin toplumsal ve ekonomik istikrarı kendiliğinden sağlayamayacağını, bu nedenle kurumsal yaklaşımdan yararlanıldığı üzerinde durur. Marxist politik ekonomi ve kurumsal geleneğin birlikteliğiyle iki tane dinamiğin ortaya çıktığını ve bunların düzenleme tarzı ile birikim rejimi olduğunu söyler. Böylece düzenleme teorisinin sahip olduğu perspektifin bir yandan kurumsal diğer yandan teknolojik içeriği birleştirdiğini belirtir (Elam, 2000: 57). Bu bağlamda kapitalizmin dönemlerinin oluşmasına neden olan büyük değişimler bir dizi teknolojik devrim sayesinde ortaya çıkar. Hukuk, felsefe ve din, kültür ve sanat

gibi öğeleri barındıran üst yapıyı etkiler (Sweezy, 1981: 23). Bu sadece bununla sınırlı kalmaz, bu değişimler aynı zamanda üst yapıyı ifade eden düzenleme tarzının kurumsal formlarının yeni koşullara göre oluşmasını sağlar. Bu dinamiği sağlayan, teknoloji veya üretim araçlarında meydana gelen devrimlerdir. Bu sayede yeni bir birikim rejimi oluşur. Yani Neo-Marxist yaklaşım olan düzenleme teorisi bir yandan birikim rejimi ve diğer yandan ise düzenleme tarzının birlikteliği ile var olmaktadır. Bu teori ne sadece teknolojik değişimlerin ekonomik sistemi düzenlediği üzerinde durmakta, ne de yanlızca kurumsal formların böyle bir görevi üstlendiğinden bahsetmektedir.

Bu teorinin temel noktalarından biri; kapitalizmin bir birikim rejiminden diğerine geçerken, hangi koşullar içerisinde veya hangi koşullar nedeniyle yeni bir birikim rejimine geçtiğini analiz edebilmektir. Bu nedenle bu teori krizleri anlamamız için kolaylık sağlar. Krizin iç dinamiklerinin ve onu değiştiren diğer dinamiklerin, hangi koşullar ve hangi sebep-sonuç ilişkisi içerisinde, neden başka birikim rejimine geçildiğine veya yeni koşullara uygun hangi düzenleme tarzının oluştuğuna ışık tutar. Analizlerin yapılması için somut veriler kullanılır. Aglietta, idealizmin karekteristik yapısından ayrı olarak, dialektik materyalizm kapsamında kapitalizmin düzenleme teorisinin Marx'ın metodlarından yola çıkılarak incelenmesi sayesinde bu teorinin gelişeceğini belirtir (Aglietta, 15: 1979). Bu sayede bu teori kapitalizmi eleştirel bir gözle inceleyerek, Marxist bakış açısını yanına alarak, krizlerin oluşumu ve sonucu bağlamında yöntemsel bir yol çizmeyi başarır. Bu yöntemsel çizgiyi oluşturanlar ve düzenleme teorisini geliştirenler arasında Aglietta, Lipietz, Robert Boyer en baş sırada gelir. Bob Jessop daha çok devletin konumunu inceleyerek düzenleme yaklaşımına eserlerinde sıkça yer verir. David Harvey ise; düzenleme teorisini yöntem edinerek sadece ekonomide değil, aynı zamanda sanat ve mimaride ortaya çıkan tarihsel değişimleri gün yüzüne çıkarır. Bu teorisyenler Fransız düzenleme teorisinin çerçevesini oluşturan hipotezlerden yararlanarak çeşitli çalışmalar yapmışlardır ve kapitalizmin her dönem aynı kalmadığını ve kendini var olan koşullara göre yeniden ürettiğini, bir yöntem içerisinde açıklamaya ve analiz etmeye çalışmışlardır.

Düzenleme teorisi çerçevesinde kapitalizmin yaşadığı krizler incelenirken çeşitli kavramlar kullanılır. Bunlar Marxizme yabancı gelecek kavramlar değildir. Bu kavramların kullanılması sayesinde, bu teori kapitalist üretim tarzının hangi dönemlerden geçtiğini, bu dönemler içerisinde hangi birikim rejimlerinin ortaya çıktığını ve birikim rejimleri ile uyumlu hangi düzenleme tarzları sayesinde kapitalizmin krizlerden kurtarıldığını, kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretmeyi nasıl başardığını ve çeşitli krizlerin analitik yapısı üzerinde durarak, kapitalizmin dönemsel veya tarihsel olarak sınıflandırır.

2.1. Düzenleme Teorisinin Kullandığı Temel Kavramlar

Düzenleme teorisinin içerdiği kavramların bir çoğunu Marx'ın eserlerindeki kavramlar oluşturur. Miras alınan bu kavramlar günümüz krizlerini açıklamak ve ortaya çıkan sosyal ve ekonomik koşulları değerlendirmek ve bu bağlamda genel bir çerçeve oluşturmak için büyük önem taşımaktadır. Bu kavramların anlamlarını bilmemiz sayesinde, düzenleme teorisinin neler içerdiğini ve düzenleme tarzının nasıl değişimler geçirdiğini anlamamız daha kolaylaşacaktır. Ayrıca dönemsel olarak inceleyeceğimiz değişimler yine bu kavramlar ile iç içedir. Çünkü bu kavramların dönemsel olarak farklı ifade ediliş tarzları vardır.

İnsanlığın ortaya çıkışından itibaren artı değerin elde edilmesi için çeşitli yöntemler var olmuştur. Artı değerin elde edilmesi yöntemlerini birbirlerinden ayıran özellikler üretim tarzının oluşmasını sağlamıştır. Marx'ın evrim şemasına göre ilkel, köleci, feodal, kapitalist ve komunist üretim tarzları mevcuttur. Bu tarzların her biri bir ekonomik sistemi yansıtır. Bu sistemler dönemsel olarak alt yapıdaki ilişkilerin düzenleyici gücünün, üst yapıda katı bir şekilde oluşmasını ifade eder. Ancak bu dönemleri birbirlerinden ayıran sosyal ve ekonomik farklılıklar söz konusudur. Bir ekonomik sistemin tarzını içinde bulunduğu toplumsal yapı ve birikim şekli belirler. Birikim rejiminin değişmesi üretim tarzının değiştiği anlamına gelmez. Sistematik yapı içerisinde meydana gelen değişimler eğer ekonomik bir devrim niteliğinde değilse ve var olan egemen üretim sisteminin kendi içerisinde meydana gelen

değişimler, onu yeniden ayağa kaldırıyorsa ve kendini yeniden üretmesine yardımcı oluyorsa, bu o üretim tarzının var olmaya devam ettiğini gösterir.

Kapitalist üretim tarzı içerisinde var olan birikim rejimi ve düzenleme tarzında çeşitli değişimler meydana gelse bile kâr için üretim anlayışı değişmemiştir. Doğal olarak bu temel anlayışın değişmemesi ve sermaye birikim amacının devam etmesi, kapitalist üretim tarzının var olmasını sağlar. David Harvey şöyle belirtir: "Eğer 20. Yüzyılın ekonomi politiğinde bir dönüşüm yaşandıysa, o zaman değişimin ne kadar derine ve temellere indiğini belirlememiz icap eder. Emek süreçlerinde, tüketici alışkanlıklarında, coğrafi ve jeopolitik kümelenmelerde, devletin yetkilerinde ve uygulamalarında, bu ve benzeri birçok alanda, radikal değişime ilişkin bol bol işaretler ve gösterge mevcuttur. Ama Batı'da hâlâ kâr için üretimin, ekonomik yaşamın temel düzenleyici ilkesi olduğu bir toplumda yaşıyoruz. Öyleyse, savaş sonrası dönemin ilk büyük ekonomik daralmasının ortaya çıktığı 1973'ten bu yana yaşanmış olan bütün değişim ve çalkantıları öyle bir şekilde gösterebilmeliyiz ki, kapitalist üretim tarzının temel kurallarının tarihsel-coğrafi gelişmede biçimlendirici güçler olarak işleyişinin değişmeden sürmekte olduğu gözden kaçmasın" (Harvey, 2010a; 143). David Harvey bu noktada Kapitalist üretim tarzının değişmeyen amacı kâr güdüsüne işaret etmektedir ve kapitalizmin temel kurallarının değişmeden kaldığını vurgulamaktadır. Sermaye birikiminin aksamadan devam etmesi kâr güdüsünün de devam etmesini sağlamaktadır. Bu nedenle Kapitalist üretim tarzının birikim rejiminde değişimler meydana gelse bile, sermaye birikim amacının değişmemesi bu üretim tarzının devam etmesini sağlamaktadır.

Düzenleme teorisinin en önemli kavramları düzenleme tarzı ve birikim rejimidir. Düzenleme tarzı, birikim rejiminde köklü değişimlerin meydana gelmesi sonucu, kurumsal formlarda reformlar ile kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretme gücünü elde etmesini sağlar. Bu gücü elde ederken, gücünü engelleyecek olan eski düzenleme tarzı araçlarını, normlarını veya kurallarını reforme eder. Yeni birikim rejimine uygun yeni kural ve normları oluşturur. Sanayi devriminden itibaren klasik görüşün hakim olduğu dönemde ortaya çıkan düzenleme tarzı, rekabetçi düzenleme tarzı adını almıştır. Rekabetçi bir yapıyı savunan ekonomik sistem,

klasiklerin düşüncelerinin yumağından geçerek oluşmuştur. Ancak 1914'te artı değerin elde edilme yönteminin değişmesi sonucu, kapitalist üretim tarzının yeniden üretiminin sağlanması için çeşitli kuralların reforme edilmesi gündeme gelmiştir. Yapılan bu reformlar sayesinde 1929 Krizi'nden sonra ortaya çıkan düzenleme tarzı monopol (tekelci) düzenleme tarzı olarak adlandırılır. Bunun nedeni birikim rejiminde meydana gelen değişim sonucu, kapitalist üretim tarzının yeniden üretimini sağlamak için çeşitli düzenlemeler meydana getirilmesidir. Sermaye birikiminin devamlılığını sağlayacak olan birikim rejimine göre düzenleme tarzı uyumlu hale getirilir. Ancak düzenleme tarzının birikim rejimi ile uzlaşacağı veya bir birikim rejiminin düzenleme tarzının normları altında yaşayabileceği kesin değildir (Lipietz, 1987a: 15). Kısaca düzenleme tarzı, kapitalizmin yeniden üretimini sağlayan kurumsal formlara işaret eder. Toplumsal ilişkileri bir sisteme bağlayan resmi veya resmi olmayan kanunlar dizisinden oluşur. Bu yüzden belirli bir birikim rejiminin yeniden üretimini ve düzenlenmesini sağlayan kurumlar ve kuralları kapsar. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Kanunlar, devlet politikaları, sisyasi uygulamalar, sanayi yasaları, idari yönetim, müzakere ve pazarlık kuralları, tüketim kültürü ve sosyal beklentiler gibi... (Amin, 2000: 8). Ancak ekonomik olarak incelemeler yapacağımız için düzenleme tarzında başvuracağımız birkaç önemli başlık vardır. Bu başlıklar üretim ilişkileri, üretim güçleri arasındaki etkileşimi veya birikim rejimini istikrara kavuşturan ve onunla bütünleşen başlıklardır.

Birikim rejimi, düzenleme tarzının hakim rolü içerisinde tüketim ve üretim arasındaki dengenin ve sermaye birikiminin istikrarlı bir şekilde gerçekleşmesini sağlar. Ancak üretilen her mal piyasada tüketilmeyebilir veya talep edilmeyebilir. Piyasada talep edilen ürünler istenilen şekilde firmaya kârın geri dönmesini sağlar. Bu durum birikim rejimi ile düzenleme tarzı arasındaki uzlaşma sayesinde gerçekleşir. Yeniden üretimin sorunsuz sağlanması, kapitalistin sermaye birikimini gerçekleştirebildiğini ve kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretebilme gücünün var olduğunu gösterir. "Birikim rejimi toplam ürünün tüketim ve birikim arasında dağılımının uzun dönem istikrarlı olması olarak tanımlanır. Yani ücretli emeğin kendini yeniden üretiminin değişen koşulları ile üretimde değişen koşullar arasındaki kesin bir uyumluluğu ifade eder" (Lipietz,1987a: 14).

Düzenleme okulunun temsilcilerinden biri olan Lipietz, sermayenin yeniden üretimini sağlayan üretim şemasının ve birikim rejiminin üzerinde durur. Matematiksel olarak birikim rejimini yeniden üretim şeması olarak tanımlar. Bu yeniden üretim şeması istikrarlı olduğu için birikim rejiminin var olmaya devam edeceğinden bahseder. Bu yüzden birikim rejiminin; normların, alışkanlıkların, kuralların beraberliğini sürdüren ve üretim şemasının aşağı yukarı istikrarını garanti altına alacak aracılar olan düzenleyici ağların hakimiyeti içerisinde işlemesi gerektiğini belirtir (Lipietz, 1987a: 14). Bunu sağlamanın yolu düzenleme tarzının kendisidir. Aracılar ise kurumsal formlardır.

Micheal Julliard birikim rejimi konusunda şunu belirtir: "Düzenleme teorisi, kurumsal düzenlemelerin ekonominin gelişim yönünü etkilediği düşüncesi üzerine temellidir. Bütünüyle bir makroekonomi alanı içerisinde bu ilişkinin şekli, birikim rejimi olarak tanımlanır. Bu bağlamda, belirli bir dönem içerisinde birikim rejimi bir ulusal ekonominin büyüme modelini ve şemasını belirler. Bu kavramın ortaya çıkması Marx'ın yeniden üretim şeması ve esinlenilen tartışmaları sayesindedir. Gerçekte bu yaklaşım üretim koşullarına önem verdiği kadar metaların satılması koşuluna da önem vermektedir" (Juillard, 2002: 154). Çünkü üretilen ürünün satılarak bunun sonucunda kâr elde edilebilmesi koşuluyla sermaye birikim süreci devam edebilecektir. Bu yüzden üretilen ürün kadar, ürünün satılabilmesi de önemlidir. Kısacası birikim rejimi, tutarlı sermeya birikim sürecinin devam etmesini sağlayan düzenleme dizilerine işaret eder. Ayrıca iş ve üretim organizayonuna ait normları; ekonomik dallar arasındaki mübadele tarzı ve ilişkisini; ticaret ve endüstri yönetiminin genel kurallarını; ücret, kâr ve vergiler arasında gelirin palaşım önceliğini; pazar içerisinde tüketim normlarını ve talep kalıbını, aynı zamanda diğer makro ekonomik özellikleri içerir (Amin, 2000: 8). Bunların her biri birikim rejiminin genel kavramsal yapısını oluşturan özelliklerdir. Bu özellikler yardımıyla birikim rejiminin nasıl işlediği konusunda fikir sahibi olabiliriz. Bu içerikler sermaye birikim süreci ve sermayenin sürekliliği hakkında ipucu elde etmemizi sağlar. Ayrıca bir sonraki adım olan düzenleme tarzının nasıl oluştuğu konusunda genel bilgiye ulaşmamıza yardımcı olur.

Gelişim tarzı, üzerinde durulması gereken bir diğer önemli kavramdır. Çünkü krizler düzenleme tarzı ve birikim rejimi içerisinde oluşunca gelişim tarzını etkilemektedir. Düzenleme tarzı ve birikim rejiminde yaşanan krizler, gelişim tarzının krizi, yani yapısal veya büyük krizler olarak adlandırılır (Boyer, 1990a: 56-57) Düzenleme tarzı ve birikim rejiminin birlikte oluşturduğu ve istikrarlı şekilde büyümenin sürdüğü yapıya gelişim tarzı denilmektedir (Jessop, 2006a: 42). Oluşan birikim rejimi, düzenleme tarzı ve gelişim tarzı arasındaki tutarlılığın sonucu olarak dikkate alınabilir (Billaudot, 2002: 139). Gelişim tarzının oluşmasıyla birlikte kapitalist üretim tarzı istikrarlı bir şekilde üretim sürecine devam eder. Ancak gelişim tarzı, birikim rejimi ve düzenleme tarzının bir bütün oluşturmasıyla devam edebilir. Yeni bir birikim rejiminin oluşması ve buna uygun düzenleme tarzının ortaya çıkmasıyla birlikte, aynı zamanda o döneme ait olacak gelişim tarzı ortaya çıkar. Her dönemin kendine has bir birikim rejimi ve gelişim tarzı vardır. Bu kavram ülkelerin büyümelerini hangi sınırlar dahilinde gerçekleştirdiğini anlamamıza yardımcı olur. Özellikle kurumsal formların oluşturduğu düzen sayesinde, ülkeler büyümelerini bir disiplin içerisinde sürdürebilirler. Bu nedenle kurumsal formların analizi önemlidir.

2.2. Düzenleme Teorisi Sistemi ve Kurumsal Formlar

Düzenleme teorisi; birikim rejimi ve düzenleme tarzı ilişkisi içerisinde kapitalizmin yaşadığı krizlerden nasıl kurtulduğunu analiz etmemizi sağlar. Üretim araçlarında meydana gelen değişimler; üretim ilişikilerini ve üretim güçlerini değiştirir. Belirli bir süre geçtikten veya geçiş dönemi yaşandıktan sonra düzenleme tarzı değişmek zorunda kalır. Bu yolla kapitalist üretim tarzı krizden kurtulur ve kendini yeniden üretir. Düzenleme tarzının belirli bir zaman sonra değişmesinin nedeni, birikim rejimine göre değişiminin daha uzun sürmesinden kaynaklanır.

Neden üretim araçları sürekli olarak değişmektedir? Çünkü, bunun temelinde Marxizmin üzerinde yoğunlaştığı artı değeri artırma isteği vardır. Bu yüzden diğer şirketlerle delicesine rekabet edilir ve verimliliği artırabilmek için şirketler sürekli

olarak sabit sermayeye yatırım yaparlar. Şirketlerin rekabetçi bir yapı içerisinde olması, onları devamlı olarak teknolojiye yatırım yapmaya ve üretim araçlarını geliştirmeye iter. Üretim araçlarını geliştirmek için yapılan yatırımlar sermayenin organik bileşimini yükseltir. Bunun sonucu kâr oranında düşme başlar. Artı değerden daha fazla pay alabilmek için, emek işten çıkarılır. Üretim araçlarının gelişmesiyle birlikte artan verimlilik üretim fazlasına neden olur ve fiyatların düşüşünü beraberinde getirir. Ancak emeğin yeterli geliri olmadığı için, ürünleri talep edemez. Bu yüzden kâr oranlarında düşüş daha fazla artar.

Kapitalizmin krize girmesinde birçok faktör söz konusudur: Emeğin niteliği ve kapitalistle olan ilişkisi, ücretlerin düzeyi, artı değerin elde edilme tarzı, banka ve kredi ilişkileri gibi. Bu faktörlerin her biri birbirine bağlı ve birbirlerini etkileyerek oluşmaktadır. Nadel bu konuyu şu yönden belirtir: "Taylorizmin ve Fordizmin analizi, enflasyonun doğası, uzun dönem ücret oluşumu, kapitalist düzenlemenin safhaları ve ücret emek ilişkisinin şekli; düzenleme ve kriz analizlerinde anahtar konulardır" (Nadel, 2002: 31). Ancak unutulmaması gereken yer, her teorisyenin krizleri açıklarken kendi oluşturduğu ve önemli bulduğu formları kullanmasıdır.

Krizler ortaya çıkınca düzenleme tarzı, birikim rejiminde ortaya çıkan çelişkilerin neler olduğunu bulup ortaya çıkarır. Birikim sürecini oluşturan bölümlerin eksikliklerini gideririr ve kendini yenilemesini sağlar. Birikimin uzun dönem sürebilmesi için çeşitli ekonomik ve sosyal formlar gerekir. Bunlar: ücret ilişkisi ile birlikte üretimin ve emeğin düzenlenmesi, ayrıca emeğin örgütlenmesinin evriminin üretim araçlarıyla olan ilişkisi, yönetim ilkelerinin gelişimi için temel sunan sermayenin fiyatının belirlenmesi, farklı toplumsal sınıf ve grupların yeniden üretimini sağlayan değerin dağıtımı, üretim kapasitesinin gelişimine uygun olarak toplumsal talebin oluşumu, yani üretim ve tüketim dengesinin sağlanması gerekliliği ve son olarak kapitalist ve kapitalist olmayan veya farklı ulusal ve bölgesel ekonomilerle oluşan ilişkilerin tarzıdır. Bu formlar birikim rejiminin tanımlanmasına yardımcı olur. Ancak belirli bir zamana ve yere göre birikim rejiminin şeklinin değişebildiği unutulmamalıdır (Boyer, 1990b: 34-36; Jessop, 2006a: 44). Şunu belirtmek gerekmektedir: Bu faktörlerin sahip olduğu yapı bir birikim rejiminden

diğer bir birikim rejimine geçerken değişmekte ve farklı özelliklere sahip olmaktadır. Dönemlere ilişkin yorum yapabilmek için bu kategorilerin ele alınması gereklidir. Ancak birikim rejiminde istikrarın sağlanabilmesi için düzenleme tarzının yapısal veya kurumsal formlarına ihtiyaç vardır. Bu yüzden birikim rejimi formları daha çok düzenleme tarzının kurumsal formları içerisinde ele alınacaktır. Bunun için tarihsel olarak kurumsal formlarda meydana gelen değişimler göz önünde bulundurulmalıdır.

Düzenleme tarzının kurumsal (yapısal) formları genel olarak beş gruba ayrılmaktadır. Hangi kapitalist yapı olursa olsun, bu beş faktörün incelenmesi kapitalist ülkelerin tarihsel olarak nasıl dönüşüm geçirdiğini anlamamıza yardımcı olur. Bu sayede dönemsel olarak oluşan düzenleme tarzları konusunda fikir sahibi olabiliriz.

Kurumsal formlardan ilki para, banka ve kredi ilişkisidir; sanayi devriminden itibaren; bankaların hangi konumda olduğu, kredi ilişkilerinin nasıl olduğu ve dalgalanmalar karşısında hangi piyasa araçlarının kullanıldığı incelenir. Para, birikimin merkezi olan ücret alanlar ve diğer ticari nesneler arasında ilişkileri inşa etmenin yolunu oluşturur. Parasal formlar, ülkeler ve ülkeler arasındaki ilişkilerle yakından ilgilidir. Bu form ticaretin ülkeler arasında sağlanması, sınırların aşılarak ilişkilerin geliştirilmesi bakımından önemlidir. Ticaret sisteminin yeniden üretimini ve düzenlenmesini sağlayan en büyük öğeyi para ve kredi ilişkileri oluşturur. Bunun yanında sadece fiyat düzeyini değil, sermaye birikimini, üretimi ve istihdamı etkileyen bir faktördür. Bu nedenle para politikaları önemlidir. Çünkü dönemsel olarak para politikalarında meydana gelen reformlar aynı şekilde ekonomide büyük değişimlere yol açar (Boyer, 1990b: 37-38). Bu form çerçevesinde, banka ve finansal sistem içerisindeki piyasa ilişkileri incelenir. Banka ve kredi ilişkileri parasal rejim olarak da değerlendirilebilir (Boyer ve Yamada, 10: 2000).

Para, toplumsal bir yapı olarak algılanır. Bu nedenle süreç içerisinde para politikalarının nasıl değiştiğini ve değişirken, ekonomik sistemin davranışlarında değişim meydana getirip getirmediği dikkate alınmalıdır. Tarihsel olarak para politikalarının oynadığı rolün kapitalist ekonomiyi istikrarlı bir yapıya çevirmesi ve kapitalizmin kendini yeniden üretmesini sağlaması, paranın ekonomik dengelerdeki

değişimlerde önemli rol oynadığını gösterir. Kurumsal formların anahtar kavramlarından biri olan para, düzenleme teorisinin şekillenmesinde büyük rol oynar. Bu nedenle para ve kredi ilişkilerinde merkez bankası önemli bir konuma sahiptir. Parasal kurumsal düzenlemeler, merkez bankası yönetiminde ve banka senktöründe etkindir. Merkez bankası finansal politikaların idari düzenlemelerini yapar. Finansal krizleri kontrol eden nihai kredi merci olarak ülkeler arası fonların transferi konusunda kurallar içerir. Bunlar parasal rejimi, yani banka ve kredi ilişkilerini oluşturur. Bu nedenle her bir birikim rejimi kendi yapısına uygun parasal rejime sahiptir. Onun için birikim rejiminde meydana gelen değişim, parasal rejimde büyük reformlar meydana getirir (Guttmann, 2002: 57-59). Teknolojinin gelişmesi, sermayenin hızlı şekilde dolaşması ve kredilerin kontrol edilememesi günümüzde ekonomide istikrarsızlık yaratan finansal gelişmelere neden olmaktadır. Tarihsel olarak incelediğimizde önce para ve kredi ilişkilerinde kurumsal düzenlemelere gerek duyulmazken, zaman ilerledikçe kurumsal düzenlemelerin önemi artmaya başlamıştır. Bunda tabiki teknolojide meydana gelen ilerlemenin rolü büyüktür. Meydana gelen hızlı teknolojik devrimler ve üretim araçlarının çeşitlenmesi, finansal piyasaları kontrol edecek olan araçların da çoğalmaya başlamasına neden olmaktadır. Çünkü sermayenin hızlı dolaşımı, en ufak sarsıntıda finansal istikrarsızlığın derinleşmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle banka ve kredi ilişkileri, oluşan bankacılık krizlerini açıklamak ve incelemek için önem verilir.

Kurumsal formların ikincisi ücret ilişkisidir. Bu form içerisinde işgücünün örgütlenme şekli, emeğin hayat tarzı, ücret sistemi ve emeğin refah devletinin varlığından nasıl etkilendiği, emeğin yeniden üretimini sağlaması açısından önemli bir yer tutar. Bu konuda tarihsel olarak gözlenebilir beş tane unsur vardır. Bunları üretim araçlarının çeşidi, emeğin teknik ve sosyal ayrımı, kapitalist tarafından işçilerin işe alınış ve ücretle çalıştırılma yolları, ücret gelirini doğrudan ya da dolaylı belirleyen öğeler, ürünlerin elde edilme ve piyasa dışındaki sosyal hizmetlerin kullanılma yolu oluşturur. Emeğin yapısını oluşturan bu kurumsal form düzenleme tarzını anlamak için çok önemlidir (Boyer, 1990b: 38-39; Boyer ve Yamada, 2000: 10).

Üretim birimlerinin sahipleri emeğin gücünü, ürünün piyasada satıldığı değerinden daha az miktar para karşılığı satın almaya çalışırlar. Burada işçi, en azından belirli bir miktar gelir elde ederken, aynı şekilde kapitalistin üzerine yüklediği örgütlü çalışma düzenine ve disiplinine uymak zorundadır (Lipietz, 1987a: 31). Bu açıdan bakarsak: "Kapitalist birey üretim araçları, özellikle sabit sermaye (yatırım) ve emek gücü için mübadele ettiği, belirli bir miktar paraya sahiptir. Kapitalist üretim sürecini organize eder, eğer yapabilirse malları satar ve daha fazla sermaye ve artı değer biriktirir. Kapitalistin sahip olduğu başlangıç değeri, bu nedenle bir değer sürecidir ve doğru yatırım yapma ve fiyat belirleme şartıyla zamanla yükselecektir. Aynı zamanda, işçi kendi ücretini harcar ve böylece emek gücünü bir dahaki dönem için yeniden düzenler. Bu sayede hem ücret ilişkisi hem de emeğin piyasaya sürülmesi yeniden üretilir. Ayrıca şunu biliyoruz, genelde kâr oranı, pozitif olarak artı değer oranı tarafından ve negatif olarak sermayenin organik bileşimi tarafından belirlenir. Bu iki faktör hem üretim normları hem de emeğin tüketim normları ile kendini belirler" (Lipietz, 1987a: 31). Dahası Lipietz ücret ve verimlilik arasındaki bağlantının uyumlu olması gerektiği ipucunu verir. Eğer ücret ve artan verimlilik birbirlerine uyumlu şekilde bağlanırsa, ücret ilişkisinin yeniden üretilmesi yanında kâr oranı da sorunsuz devam edecektir.

Tarihsel olarak ülkeler farklı ücret ilişkilerine sahiptir. Bu nedenle ücret ilişkileri ülkelerin birikim rejimi içerisinde farklı şekillerde ortaya çıkar. Kapitalist üretim tarzında, ücret ilişkisinin kurumsal formlar arasında ayrıcalıklı bir yeri vardır. Çünkü artı değerin elde edilebilme tarzlarından birini ücret ilişkisi belirler. Tarihsel analiz çerçevesinde ve uluslararası karşılaştırmalar sayesinde, gözlemlenebilir birkaç tane ücret ilişkisi bulunmaktadır: İlki işçilerin tüketiminin kapitalist üretime dahil olmadığı veya sınırlı şekilde rol oynadığı rekabetçi yapı; diğeri emeğin örgütlenmesinin, hayat tarzını derinden etkilemediği veya yaşam şeklinde iyileşme sağlamadığı Taylorizm; sonuncusu tüketim ve üretim normlarının gelişimini birbiriyle uyumlu şekilde bir araya getiren, Fordizmdir (Boyer, 1990b: 39; Boyer ve Saillard, 2002: 39). Ücret ilişkisinin ve birikim rejiminin nasıl işlediği konusunu oluşturan önemli bir kavram artı değerdir ve artı değerin nasıl elde edildiği şeklidir. Bu nedenle mutlak artı değer ve nispi artı değer tarihsel olarak ifade edilmelidir.

Teknolojide meydana gelen değişimin artı değerin elde edilme şeklini ve ücret ilişkilerini nasıl belirlediği üzerinde durulmalıdır.

Üçüncü kurumsal formu rekabet tarzı oluşturur. Rekabet mekanizması, üretilen malların üretim sonrası piyasada karşı karşıya gelmesinin saptanmasıyla işlemeye başlar. Üretimin miktarının ve niteliğinin arza bağlı olduğu, toplumsal talebin korunması amacıyla üretim öncesi toplumsal bazı kanunlar hakimse tekelci hakimiyetin söz konusu olduğu söylenebilir. Buna karar vermek için piyasanın dönemsel olarak incelenmesi gereklidir. Düzenleme tarzında meydana gelen değişimlerin bir birikim rejiminden diğer birikim rejimine geçerken nasıl katkıda bulunduğunun açıklanması önemlidir. Ancak kurumsal formlar birbirlerine bağlı oldukları için rekabet tarzının bu süreçte tek başına yeterli olduğu söylenemez, ücret ile birlikte para ve kredi ilişkileri de önemlidir. Ayrıca kurumsal formların tanımlanması bize, meydana gelen değişimlerin ulusal devleti nasıl etkilediği konusunda çeşitli tartışmalara götürür (Boyer, 1990b: 39-40). Michel Hollard konu hakkında şunu belirtir: "Rekabet tarzlarının analizi çoğu kez ekonomik gelişimin farklı dönemlerini tanımlamada ve farklı ekonomik sistemleri karşılaştırmada kesin rol oynar. Rekabet tarzı; üretim biriminin boyutu, firmanın büyüklüğü, üretim sürecinin farklı safhalarını içeren firmalar arasındaki ilişkiler, piyasanın rolü ve koordinasyon usullerinin organizasyonu, finans ve sanayi arasındaki ilişkiler, piyasadaki alıcı ve satıcı ilişkilerini, piyasada mübadele edilen nesnelerin cinsi ve fiziksel malların hizmetlere oranı olan çeşitli özellikler ile tanımlanabilir" (Hollard, 2002: 101). Bu özelliklerin tanımlanması dönemsel olarak ortaya çıkan rekabet tarzlarını tanımlamada yardımcı olur. 1929 öncesi klasik anlamda bir rekabet tarzı söz konusuydu. Ancak, Büyük Buhran'dan sonra Fordizm birikim rejimi ile monopolcu rekabet tarzı ortaya çıktı ve son olarak 1970 sonrası neo-liberal anlamda bir rekabet tarzına geçiş yaşandı.

Dördüncü kurumsal form uluslararası rejimin konumudur. Ülkelerin uluslararası rejim içerisinde bulundukları konum sosyo-ekonomik dinamiklerin analizi için önemlidir. Ülkenin konumu, ulus devletin düzenlenmesini organize eden dünya geneli kurallar dizisi ile tanımlanır. Makroekonomik açıdan devletlerin açık

veya kapalı ekonomi ile dünyada nasıl bir konuma sahip oldukları önemlidir. Bir taraftan ülke dışsal olarak ortaya çıkan sorunlara kendi ulusal kurumsal formlarıyla cevap verirken, diğer yandan ülkenin içsel istikrarsızlık ve tutarsızlıklara maruz kalması, bunlara çözüm bulabilmek için hakim uluslararası düzenlemelere ihtiyaç doğurmaktadır (Boyer, 1990b: 40-41).

Uluslararası rejim egemen ekonominin dinamikleriyle bağlantılıdır. Bu ekonomi, teknoloji ve sosyal innovasyon için sahip olduğu büyük potansiyel ile nitelendirilir. Aynı şekilde egemen ekonomi bir yandan diğer ülkelerin büyümesi için fırsat sunarken, diğer yandan bu ülkeleri sınırlar. Ulusal ekonominin rekabetçi yapısı, iç ilişkileri uluslararası normlara göre adapte etme yeteneği üzerine kuruludur. Bu yapı; kârın geri dönmesini sağlayan sektörler ve hızlı şekilde büyüyen piyasalar ile kendi iç piyasasını yöneten özellikleri içerir. Uluslararası düzenlemenin belli başlı formları; ticaret ve finansal ağlar, çok uluslu şirketler, uluslararası para sistemi ve ticaret anlaşmalarıdır (Vidal, 2002: 109). Bu konuda üzerinde durulması gereken; 1929 öncesinde nasıl bir uluslararası rejim söz konusuydu. 1945 sonrasında bu rejim içerisinde neler olmaya başladı. 1970 sonrasında uluslararası rejimin değişmesine nelerin neden olduğu ve ayrıca bu dönem içerisinde ortaya çıkan uluslararası örgütleri incelemek önemlidir.

Sonuncu kurumsal form devletin biçimidir. Devlet, kapitalizmin çeşitli olgunlaşma safhalarını dönemleştirmek ve tanımlayabilmek için verimli ve kullanılabilir bir temel oluşturmaktadır. Bu konuda devlet teorisi tartışması içerisine düşmeden düzenleme teorisyenleri, devletin biçimini ve onun ekonomik dinamikler üzerindeki etkisini tanımlamak için çalışmalarda bulunmuşlardır. Devletin düzenleme teorisindeki anlamını anlayabilmek için şöyle diyebiliriz; ücret ilişkileri ve rakabet biçimi bir yandan transfer ödemelerini ve kamu harcamalarını etkilerken, diğer taraftan devlet tarafından ortaya çıkarılmış olan kanunlar, düzenlemeler ve kurallar kurumsal formların yayılmasında ciddi söz sahibi olur. Bu nedenle birikim rejiminde meydana gelen değişim devletin biçiminde çeşitli değişimler meydana getirebilir. Devlet, birikim rejiminin oluşmasında, yükselişinde ve ortaya çıkabilecek krizlerin atlatılmasında büyük rol oynamaktadır (Boyer, 1990a: 41-42). Devletin

banka ve kredi ilişkilerinin belirlenmesinde, ücret ilişkisinin düzenlenmesinde ve rekabet tarzının uygulanmasında önemli yeri vardır. Üretim ve sermaye birikimi arasındaki ilişkinin yerine oturmasına yardımcı olur. Devlet anahtar bir kavramdır; ancak düzenleme tarzının tek içeriği değildir. Burada devletin refah devleti mi yoksa piyasaya müdahale etmeyen bir devlet mi olduğu önemlidir (Boyer ve Yamada, 2000: 10-11). Devletin yapısal formlar içerisinde diğer formlarla eşit mi yoksa diğer formlardan daha mı özel bir yere sahip olduğu tartışmalı olsa da, genel kanı, devletin özel bir konumunun bulunduğuna yöneliktir (Jessop, 2006d: 92). Çünkü bulunduğu konuma yönelik olarak devletin getireceği yeni normlar; birikim sürecinin devam etmesini sağlayacak olan kanunlar ve düzenlemelerden oluşacaktır. Devlet kurumsal formların oluşması için düzenleyici bir rol üstlenir. Aynı zamanda oluşturduğu formların devamını sağlayacak güce sahiptir. Kurumsal formlar ve devlet mekanizması arasında büyük bir bağlantı bulunur. Bu yüzden devletin biçimi birikim rejiminin devam etmesini sağlayan anahtar formlardan birini oluşturur.

Devletin birikim rejimi ile ilişkisinden yola çıkarak, Robert Delorme'ye göre devletin içeriğini oluşturduğu çeşitli görevler vardır, bunlar: Kanunların gelişimi ve kanunların polis, hukuk sistemi ile kontrolü; diğer kanunların üretilmesi ve yasalaştırılması; yasal ve idari gücün eylemlerinin kuralları, yani devletin merkezi mi yoksa ademi merkezi mi olduğu, otoriter devlet mi idari devlet mi yoksa yasalara uyan devlet mi olduğu; finansmanın ve vergilemenin kuralları, diğer devletlerle olan ilişkilerin kuralları oluşturur (Delorme, 2002: 118). Devletin genel yapısı ve tarihsel olarak diğer devletlerle olan ilişkisi ile ülke içerisindeki finansmanın sağlanması ve vergiler önemli yer tutmaktadır.

Bob Jessop kısaca düzenleme tarzını, kapitalist üretim tarzının karmaşık ve çelişkili yapısına rağmen, birikim rejimini geçiçi olarak istikrara kavuşturabilecek normlara, sosyal örgütlenmelere, kurumlara ve yönetim şekillerine sahip olduğunu ve düzenleme tarzının genel olarak beş kısımda incelendiğini belirtir: İlki ücret ilişkisidir; bunu emek piyasası, ücret pazarlığı, bireysel ve sosyal ücretler ve hayat tarzı oluşturur. İkincisi kurumların tarzıdır; içsel örgütlenme, kârın kaynağı, rekabet tarzı, kuruluşlar arasındaki bağları içerir. Üçüncüsü paranın egemen yapısıdır;

bankacılığın ve kredi sisteminin organizasyonunu, üretim için parasal sermayenin dağılımını, ulusal paranın ve uluslararası para birimlerinin birbiriyle olan ilişkisi ve dolaşımını ve parasal rejimin temel kurumsal özelliklerini kapsar. Dördüncüsü devlet yapısıdır; sermaye ve emek arasındaki kurumsal uzlaşma ve devlet müdahalesinin tarzından oluşur. Son olarak beşincisi uluslararası rejimdir; ulusal ekonomiler, ulusal devletler ve dünya sisteminin oluşturduğu siyasi düzenlemeler, ticaret, yatırımlar ve parasal ilişkilerden meydana gelir (Jessop, 2006a: 42). Ancak Bob Jessop daha çok araştırmalarını devletin konumu üzerinden sürdürmüş ve sosyal refah devleti analizi yapmayı tercih etmiştir.

Yukarıda belirtilen bu değişkenlerin birbirinden ayrı olarak değenlendirilmesi güçtür. Her biri bir diğerini etkileme gücüne sahiptir. Üretim araçlarında meydana gelen değişim emek örgütlenmesini etkilerken, emek de ücretleri ve ürünlere olan talebi etkilemektedir. Ücretler ve talep ise kâr oranı üzerinden sermaye birikimini etkileyebilmektedir. Tüm değişkenler birbirine bir zincirle bağlıdır ve her biri farklı bir halkayı oluşturan ve krizlerden kurtulmak için kullanılan faktörlerdir. Bu noktaları ele alarak düzenleme teorisi sayesinde, kapitalist üretim tarzının kendini krizlerden kurtarmak için nasıl başka bir düzenleme tarzına geçtiğini ve hangi kurumsal formlarda ne gibi reformlar gerçekleştiğini görebiliriz. Ancak var olan değişkenlerin doğru düzenleme tarzı içerisinde uygulanabildiği takdirde krizden çıkılabilecektir. Bu sayede kapitalist üretim tarzının krizden kurtulmak için, neler yapması gerektiğinin ipuçlarını bulabilir ve analizimizi sağlam temeller üzerine oturtabiliriz.

Sonuç olarak kapitalist üretim tarzının sahip olduğu birikim rejimi ve düzenleme tarzı safhalarını sıralarsak; birinci sanayi devrimi ve 1929 yılları arası yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme tarzıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrası 1945-70 arası yoğun birikim rejimidir. Diğer ismiyle Fordist birikim rejimi ve monopol düzenleme tarzıdır. 1970 sonrası dönem Post-Fordist (yalın) birikim rejimidir. Neo-liberal rekabetçi düzenleme tarzının ortaya çıktığı dönemdir. Yaygın birikim rejimi, rekabetçi düzenleme tarzı ile uzlaşabilir hale gelirken, yoğun birikim rejimi ise monopol düzenleme tarzı ile uzlaşır hale geldi (Jessop, 2006a: 24- 40;

Lipietz, 1987a: 33). Post-Fordist birikim rejimi ise neo-liberal rekabet tarzı ile uyumlu haldedir.

Bu birikim rejimlerinden önce ilkel birikim rejimi dünyada hakimdi. Kapitalist üretim tarzının kökleri bu birikim rejimi ile başladı. Bu birikim rejimi sayesinde kapitalizmin nerede, ne zaman, nasıl ve niçin doğduğu sorularına cevap verilebilir. Ayrıca kapitalizm öncesi toplumlardan, kapitalizme geçişin nasıl yaşandığını gösterir. Çünkü kapitalizme geçiş öncesi toplumsal koşullar, sömürü ve birikim sayesinde gerçekleşmiştir (Bernstein, 2010: 40-41). İlkel birikim rejimi feodal dönemi ve çoğrafi keşifleri, bunun daha da öncesini kapsayan başlı başına uzunca bir konuyu oluşturmaktadır. Ancak bizim burada üzerinde duracağımız konu, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasından sonra yaşanan büyük krizler ve bunun sonucunda kurumsal formlarda meydana gelen değişimlerdir. Bunun için düzenleme teorisinin krizileri nasıl incelediğine, genel olarak kaça ayırdığına ve bu krizlerin nasıl ortaya çıktığına bakmamız önemlidir.

2.3. Düzenleme Teorisinin Kriz Analizi

Kapitalist üretim tarzının krize girmesi demek, birikim rejimi ve düzenleme tarzı arasında bir uzlaşmazlığın ortaya çıkması demektir. Var olan düzenleme tarzı artık birikim rejimini kontrol edemeyecek hale gelir. Düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasındaki uzlaşmazlık ekonomide çatlaklara neden olur. Bunun anlamı krizlerin ortaya çıkmasıdır. Bu sermaye birikiminin tamamlanamadığı ve kapitalist üretim tarzının kendini tekrardan yenileyemediği anlamına gelir. Bu sorunu ortadan kaldıracak ve birikim rejiminin işlemesini sağlayacak olan yeni bir düzenleme tarzına ihtiyaç vardır. Düzenleme tarzının kapsadığı formlar, yeniden üretimi sağlayacak olan koşullara göre evrilir ve değişir. Böylelikle krizden çıkılmaya çalışılır. Eğer krizler oluşmuyorsa, bunun anlamı birikim rejimine uygun düzenleme tarzının oluşturulmuş olmasından ve bu düzenleme tarzının birikim rejimini aksatmayacak şekilde işlemesine yardımcı olmasından dolayıdır. Böylelikle üretimin ve tüketimin sorun yaşanmadan devam etmesi sağlanır. Bunun sonucu ve ödülü,

kapitalist üretim tarzının kendini yenilemesi ve yeniden üretim gücünü elde etmesidir. Yani sermaye birikiminin var olan ekonomik sistem içerisinde aksamadan devam etmesidir.

Lipietz, kapitalist üretim tarzında meydana gelen krizler hakkında açıklayıcı yaklaşımlarda bulunur. Lipietz'e göre kapitalizmin çelişkili yönünü göstermesi sonucu eğer kendini yeniden üretmesinde sorunlar ortaya çıkmış ve bunun sonucu ekonomik krizler yaşanıyorsa, bu durum ekonomide sorunları çözme ve ortadan kaldırma gerekliliğinin doğduğunu gösterir. Bunu sağlayabilmek için uygun birikim rejimi bulunmalı ve birikim rejimine uygun düzenleme tarzı kurulmalıdır. Eğer krizden çıkılır ve yeniden sermaye birikimi işlemeye başlarsa, bunun anlamı kurulmuş olan düzenleme tarzının fonksiyonunun birikim rejiminin işlemesini sağlamasındandır. Eğer ortada bir kriz yoksa, bu durum belirli bir birikim rejimi ile belirli bir düzenleme tarzının aynı anda dengeye ulaştığını, birbirlerine uygun hale geldiğini gösterir. Yeni düzenleme tarzı böylece belirli bir zamana kadar krizler oluşmadan sosyal ilişkilerin yeniden üretilmesine yardımcı olur (Lipietz, 1987a: 16). Ancak şunu bilmek gerekir: Her düzenleme tarzı, her birikim rejimine uygun olmayabilir (Lipietz, 1987a: 33-34).

Kapitalist üretim tarzı kendini sarsacak olan krizler nedeniyle yeniden sermaye birikimini tamamlayamayacağını anladığı zaman, farklı bir düzenleme tarzına geçmektedir. Ancak her kriz sonrası böyle bir durum söz konusu değildir. Bunun nedeni, kapitalizmin yeniden üretimini engelleyen yapısının ortaya çıkmasının farklı nedenlere bağlı olmasıdır. Yani kendi içerisinde farklı özellikler taşıyan krizler yaşamasından dolayıdır. Lipietz bu ayrımı küçük ve büyük krizler diye tanımlamaya çalışmaktadır. Küçük krizler, birikim rejiminde ortaya çıkan istikrarsızlık sonucunda meydana gelir. Böyle bir durumda eninde sonunda sermayenin dolaşımı yeniden inşa edilir. Çünkü küçük krizler düzenleme tarzının normal öğesini oluşturur; ancak büyük krizler düzenleme tarzının birikim rejimi için uygun olmadığını gösterir. Bu durumun nedeni ya oluşan yeni bir birikim rejiminin eski ve modası geçmiş bir düzenleme tarzı tarafından bastırılmasıdır (bu durum 1930 yılında görüldü) ya da birikim rejimi potansiyelinin belirli hakim düzenleme tarzı

içerisinde tükenmesidir (Lipietz, 1987a: 34). Küçük krizlerin üstesinden kolaylıkla gelinir; çünkü bunlar kapitalist üretim tarzının kendi doğal yapısı içerisinde, yani dış şoklar veya içsel dalgalanmalar nedeniyle ortaya çıkan krizlerdir ve o anki düzenleme tarzı içerisinde bu krizlerin belirli bir süre sonra etkisi kaybolur. Ancak buhran veya depresyon olarak ortaya çıkan büyük krizler, yeni bir düzenleme tarzına geçişin habercisidir. Bu krizler belirmeye, ortaya çıkmaya başladığında kâr oranlarında büyük düşüşler meydana gelir, sermaye birikimi sağlanamaz veya paranın sermayeye dönüşüm sürecinde sorunlar ortaya çıkmaya başlar. Bu durum birikim rejiminde yani üretim araçlarında ve üretim ilişkilerinde değişimlerin meydana geldiğini ve bunları rayına sokan eski düzenleme tarzının, değişen birikim rejimine ayak uyduramadığını gösterir. Bunun sonucu ise belirli bir sürenin ardından yeni bir düzenleme tarzına ve gelişim tarzına adım atılır. Yeni kurumsal formlar ortaya çıkarak kapitalizmin yaşamasını sağlayacak değişimleri gerçekleştirir ve kapitalist üretim tarzını kurtarır. Yani artık düzenleme tarzının kurumsal formları, birikim rejiminin istiktarını sağlayacak koşullara kavuşmuş demektir.

Kapitalist üretim sisteminin yaşadığı krizlerin neler olduğunu ve hangi tarz krizin ortaya çıkması sonucu kapitalizmin farklı bir düzenleme tarzına geçtiği konusunda Robert Boyer de benzer yönde yaklaşır. Robert Boyer, krizlerin kazara veya doğal şekilde ortaya çıktıkları hakkında çeşitli araştırmaların olduğunu; ancak neo-klasiklerin kriz hakkında yeterli kavramlara sahip olmadığı ve daha çok neo-klasiklerin ortaya çıkan balonlar ve tahmin edilemeyen ekonomik şoklar üzerinde durduğunu belirtir. Dahası Marxistler de bu eleştirilerin odak noktası olur. Marxistlerin kapitalist ekonominin doğası gereği krizler yaşadığını ve eninde sonunda kapitalist üretim tarzının yıkılacağını düşündüklerini belirtir. Bu durumun kriz tanımlamaları için yeterli olmadığını ve yeni tanımlamalara ihtiyaç olduğunu söyler (Boyer, 1990b: 48-49). Robert Boyer'e göre beş tarz kriz vardır. Dışsal dalgalanmalar olarak ortaya çıkan kriz; konjonktürel veya içsel kriz, düzenleme tarzında meydana gelen kriz, birikim rejimi krizi ve son olarak egemen üretim tarzının krizi oluşturur ki, bu hakim ekonomik sistemin yıkılması demektir.

Dışsal dalgalanmalar olarak ortaya çıkan krizler, istikrarlı ekonominin geçici olarak yeniden üretiminin aksaması sonucu meydana gelir. Yani oluşan krizin dışsal şokların oluşması ile ortaya çıktığı ifade edilir. Dışsal şoklar; ya iklimsel olaylar, ya doğal felaketler nedeniyle ortaya çıkan kıtlık, ya dış olaylardan kaynaklanan yıkımlar ya da savaşlar ile ortaya çıkar. Bu krizin en önemli özelliği, düzenleme tarzının normal işleyişinin bozulmasından dolayı veya tükenmiş olan birikim rejimi nedeniyle kaynaklanmamasıdır. Başka bir deyişle düzenleme tarzının içerisinde oluşmaz. Düzenleme tarzı yine de bu tarz krizleri atlatmak için kurumsal formlar çerçevesinde yanıt vermeye çalışır (Boyer, 1990b: 49; Boyer ve Saillard, 2002: 43). Yani düzenleme tarzı ortaya çıkan dışşal krizlerin etkisini yok etmek için düzenleyici faktörlerini kullanır. 1973 yılından sonra ortaya çıkan petrol krizi ve döviz şokları bu tür kriz içerisinde değerlendirilir. Ancak önemi diğer tür krizlere göre daha azdır.

Boyer ekonomiye olan dışsal etkilerin var olan koşullara, zamana ve yere göre değiştiğini belirtir: "Uzmanlar arasında, hasadın iyi olup olmadığını belirleyen iklimsel dalgalanmaların rolününün altını çizmek feodal ekonomi tarihinde bir gelenektir. Bu dalgalanmaların etkileri endüstri ve ticarette ve bu yüzden ekonominin genelinde görülebilir. Aynı şekilde, birbirini izleyen hammadde kıtlığı (keten krizi) ve spekülatif balonlar sürekli olarak (belkide çok tartışmalı olmalarına rağmen) ekonomik dalgalanmalara ondokuzuncu yüzyılda açıklama getirme ihtiyacı doğurmuştur. Sonuç olarak ekonomistler 1973 sonrası ortaya çıkan olayları, esas itibariyle hammadde fiyatlarında meydana gelen bir dizi artışın sonuçları 'petrol şoku', 'dolar şoku' v.b. olarak yorumladılar" (Boyer, 1990b: 49). Aynı şekilde tarımsal krizin ortaya çıkması farklı coğrafya ve gelişmişlik düzeyine göre farklı algılanmaktadır. Örneğin, Afrika ülkesinde veya gelişmemiş bir ülkede meydana gelen tarımsal kriz, kıtlık olarak algılanırken; aynı şekilde gelişmiş bir ülkede meydana gelen tarımsal kriz, üretim fazlası olarak algılanabilmektedir (Boyer, 1990b: 50). Ancak dışsal olarak meydana gelen krizler, düzenleme tarzını değiştirecek kadar güçlü bir etkide bulunamamaktadır. Bu krizler düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasında bir çelişkiden kaynaklanmadığından dolayı, düzenleme tarzında herhangi bir değişim etkisi doğurmaz. Fakat düzenleme tarzı meydana gelen bu krizleri ortadan kaldırmak için çeşitli mekanizmaları kullanır ve birikim rejimine

uygun olarak yeniden sermaye birikiminin devam etmesini sağlamaya çalışır. Bu krizler yapısı gereği kısa dönemli olarak ortaya çıkan özelliğe sahip oldukları için, ekonomiyi yeni bir düzenleme tarzına geçiş için fazla zorlamazlar. Bizi asıl ilgilendiren uzun dönemli olarak ortaya çıkan ve etkisi birkaç yıl sürebilen ve yeni bir düzenleme tarzına geçişe neden olabilecek etkiye ve niteliğe sahip olan büyük krizlerdir.

İkinci tür olarak ortaya çıkan kriz içsel krizdir. Bu kriz istikrarlı gelişim tarzının düzenlenmesinde ve kurumsal formlarda eksikliklerin giderilmesi için sinyaller verir. Bu kriz türü genişlemenin durduğu, artan gerilim ve tutarsızlıkların belirginleştiği dönemde ortaya çıkar. Ayrıca var olan ekonomik mekanizmalar ve toplumsal kalıplar içerisinde yer edinir. Hakim düzenleme tarzının içerisinde, belirli bir zaman ve ülkede ortaya çıkabilirler. Bu bağlamda birikim rejimi için olumlu ve olumsuz evrelerin ortaya çıkması, içsel krizlerin kısmen ve çok yavaş etkilenmiş olduğu geçerli kurumsal formların sonucudur. İçsel krizler finansal yoğunlaşmaların ve mezkezileşmelerin hızlanmasına neden olabilir; ancak hakim düzenleme tarzında bir değişimin meydana gelmesine neden olmazlar. Örneğin, hakim ücret ilişkisini değiştirmeden emek disiplininin ve gelirin gerekli dağılımının yeniden düzenlenmesinde veya yenilenmesinde rol oynayabilirler. Bu krizlerin bir çoğu daha çok şu nedenlerden ortaya çıkar; talep yetersizliğinin ortaya çıkması (yani toplam potansiyel talep içerisindeki efektif talebin azalması), sektörel veya bölgesel bozulmalar, işçilerin lehine olarak yeniden gelir dağılımının oluşturulması ve bunun sonucunda ücretlerde meydana gelen artışlar ile kâr oranında meydana gelen düşüşler, finansal istikrarsızlığın ortaya çıkması ve kredi genişlemesinde meydana gelen sınırlamalar. Zaman zaman oluşan bu krizler, dışsal nedenlerle oluşan veya şok etkisi yaratan krizlerden farklı olarak, düzenlemenin kurumsal formları içerisinde meydana gelirler. Aslında sayılan, bu aksaklıkların her biri birbirine bağlı olarak oluşur. Yani bir balonun patlamasından krize, sonrasında durgunluktan tekrardan büyümeye, birlikte ortaya çıkarlar (Boyer, 1990b: 50-52).

İçsel olarak meydana gelen krizler, var olan kurumsal veya yapısal formlarda büyük değişimler meydana getirmezler. Bu krizler düzenleme tarzının kendi sınırları

içerisinde ortaya çıkarlar. Herhangi bir ekonomik veya kurumsal politika değişikliğini, durgunluk ya da ekonomik iyileşme döneminde gerekli kılmazlar. Oluşan bu kriz türü, küçük kriz olarak adlandırılır (Boyer ve Saillard, 2002: 43). Bu krizlerin sahip olduğu faktörlerin nasıl bir arada oluştuğuna örnek verirsek; kâr oranlarında meydana gelen düşüşler nedeniyle, ücrette düşüşler meydana gelir. Bu düşüşler sonucu olarak, efektif talepte düşer. Efektif talep, bir anlamda nakit ve krediyi kapsayan toplam alım gücünü ifade eder. "Kapitalist rekabet ve verimlilik artışı, efektif talep olmadığı zaman satılamayan metalara yol açar. İktisatçıların kullandığı bu terim, piyasaya sürülen metalar için yeterince alım gücü olup olmadığını gösterir. Bu da kapitalizmin temel özelliğini yansıtır. Efektif talep, tüketicilerin (kredi dahil) harcayabilecekleri net gelirdir. Kimin, neye ihtiyacı olduğunu değil, kimin ne aldığını ifade eder" (Bernstein, 2010: 92). İşte bu nedenle bu tür bir talebin azalması sonucunda bir firma kâr oranını yükseltmek için finansal piyasalara yönelir. Paranın sermayeleşmesi süreci ise balon etkisi yaratarak krize neden olur. Piyasada meydana gelen bu istikrarsızlıklar aynı anda oluşur ve yine aynı şekilde birbirlerine bağlı olarak istikrar kazanırlar. Ancak bu tamamıyla balonlara özgü olarak ortaya çıkar. Balonda meydana gelen patlama, kapitalistin tüm hisselerini yitirmesine veya iflas etmesine neden olabilir. Bu durum, bir finansal istikrarsızlık meydana getirir. Bunun sonucunda para ve kredi ilişkilerinde aksaklıklar ortaya çıkar. Efektif talep buna bağlı olarak azalabilir. Ancak bu ayrı bir düzenleme tarzına geçişin veya yeni bir birikim rejimine göre düzenlemelerin yapılması gerektiği anlamını taşımamaktadır.

Üçüncü olarak ortaya çıkan kriz, düzenleme tarzının krizidir. Hakim düzenleme tarzının ortaya çıkan sorunların üstesinden gelememesi sonucu oluşur. Birikim rejimi devam ederken oluşmasından dolayı düzenleme tarzının krizi olarak tanımlanır. Bu tür bir kriz oluştuğunda kurumsal istikrara sahip olan düzenleme tarzı, zaman içerisinde ekonomide ortaya çıkan bazı sorunları çözmek amacıyla dışsal ve içsel dalgalanmalara cevap veremez. Bu durum dışsal şokların yoğunluğundan çok, bu şoklara cevap verebilmede bir yetersizliği veya deneyimsizliği ifade eder. Ayrıca sosyo-politik meydan okumalar, var olan kurumsal uzlaşmaları tehdit eder ve kişisel stratejiler, genel düzenleme tarzının bileşenlerini yok ederek, sosyal yapının

ekonomik sistemin yeniden üretimiyle bağdaşmaz hale gelmesine neden olur. Kriz ekonomik değişimler ile siyasal hesaplamalar arasındaki çekişmelere yansımaya başlar. Düzenleme tarzı krize girdiğinde, dengesizlikler bir araya gelir ve bu kriz sosyo-ekonomik prosedürler tarafından kontrol edilemez hale gelebilir. Bu krizler düzenleme tarzı içerisindeki formlardan ortaya çıkabilmektedir. Var olan rekabet tarzının yetersizliğinden, ücret ilişkilerinden, kamu müdahalesinden, para politikalarından, uluslararası ilişkilerde ülkenin konumundan kaynaklanabilir. Bu formlara bakılması soruna ışık tutulmasını sağlayabilir (Boyer, 1990b: 51-53). Ayrıca düzenleme tarzı krizi, diğer iki krizden farklı olarak yapısal bir kriz, yani büyük bir kriz niteliğinde ortaya çıkar. Bu krizin çıkış noktası düzenleme tarzının kendisinde aranır. Böyle bir kriz ortaya çıktığında, kârlılık sürdürülemez ve birikim rejiminin üretime devam etmesi konusunda düzenleme tarzı yetersiz bir hal alır. Bu durum yapısal bir krizin çıktığının habercisidir (Boyer ve Saillard, 2002: 43). Bu nedenle oluşan krizleri incelerken, bu krizin düzenleme tarzının kurumsal formlarında meydana gelen bir kriz olup olmadığına dikkat edilmesi önemlidir. Bu kriz türü sayesinde, neden düzenleme tarzının kurumsal formlarında değişimlerin meydana geldiğini daha kolay anlayabiliriz.

Diğer bir tür kriz, birikim rejimi krizidir. Bu kriz, düzenleme tarzı krizi gibi büyük krizler içerisine girer. Ancak bu kriz farklı şekillerde ve dönemsel olarak farklı birikim rejimleri ile oluştuğundan dolayı, bugün oluşan krizlerin neden 1929 Krizi'ne ve içsel olarak oluşan krizlere benzemediğini, ayrıca içsel krizlerin neden kurumsal formlarda köklü bir değişim ortaya çıkarmadığını gösterir. Çünkü bu kriz birikim rejimini şekillendiren temel kurumsal formaların sınırlarına erişmesi ve çelişkilerin ortaya çıkması sonucu oluşan büyük bir kriz türüdür. Bunun en büyük nedeni ise yeni bir birikim rejiminin oluşmasıdır.

Birikim rejimi krizinin ortaya çıkması tüm ekonominin gelişim tarzının etkilenmesi demektir. Böyle bir durum meydana geldiğinde, birikimi sağlayan çeşitli faktörlerde sorunlar ortaya çıkar. Yani üretimin örgütlenme biçimi, değerin dağıtımı ve toplumsal talebin bileşimi gibi... Özellikle bu kriz safhasında kapitalist üretim tarzının yeniden üretimini sağlayan dinamik yöntemler tıkanma noktasındadır.

Düzenleme mekanizmasında tutarsızlıklar oluşmuştur. Bu kısa süreli oluşan bir tutarsızlık değildir. Oluşan bu kriz, diğer krizler gibi konjonktürel olarak oluşan bir krizden ziyade, yapısal olarak oluşan bir kriz niteliğindedir. Derinliği ve süresinin uzunluğu böyle bir kriz olarak ortaya çıktığını kanıtlar. Bu durum meydana geldiğinde önceden sağlanan kâr oranının oluşumu artık işlemiyordur. Yani, birikim sağlanamıyordur veya üretim yenilenemiyordur. Birikim rejimi dinamikleri büyüme aşaması sürecinde ona destek olan toplumsal formların altını oyar veya yıkar. Eski üretim metodlarında azalmalar meydana gelir, talepte bozulmalar oluşur. Böylece eski kuralların ve uzlaşmaların artık sistemin elementlerini düzenleyici durumda olmadığı sonucu ortaya çıkar (Boyer, 1990b: 56-58; Boyer ve Saillard, 2002: 43).

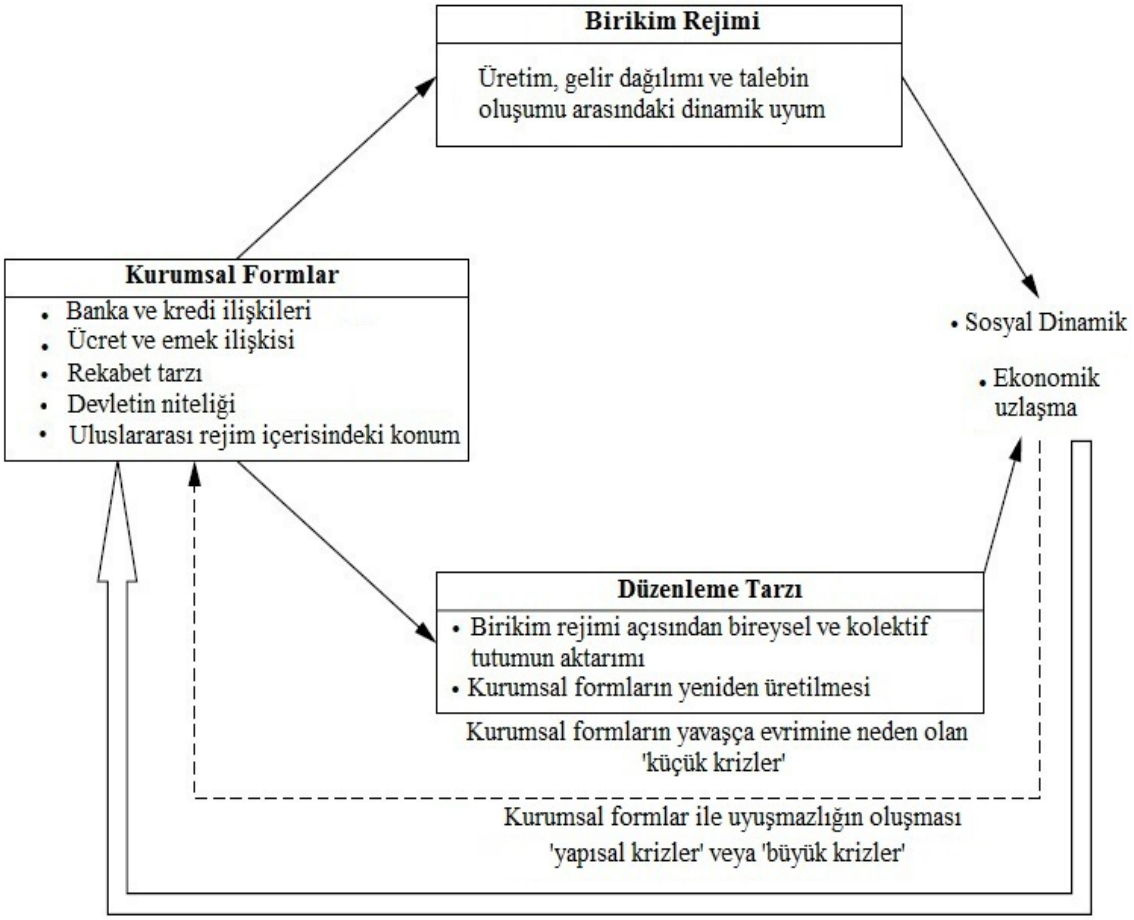
Birikim rejimi krizi sermayenin yeniden üretimini tamamlayamamasından dolayı meydana gelen bir kriz türüdür. Yeniden birikimi sağlayacak koşullar tıkanmış ve artık bu koşullar eski kurallarla sürdürülememektedir. Sermayenin yeniden üretilememesi, bunları düzenleyecek olan kurumsal formlara ihtiyacı doğurur. Birikim rejimi krizine verilebilecek en güzel örneklerden biri 1929 krizinin ortaya çıkmasıdır. Bu krizin ortaya çıkmasının kanıtlarından biri talep yapısında meydana gelen bozulmadır. Bir yandan kitlesel üretim yapılırken, diğer yandan bunu karşılayacak talebin belirlenemeyişi, yeniden üretimin sağlanmasının önünde engel oluşturdu. Bu nedenle toplumsal talebin konumu, üretim ve emek örgütlenme biçimi, değerin dağıtımının nasıl olduğu önemlidir. Teknolojide meydana gelen bir gelişim söz konusudur. Bu teknolojiye uygun emek örgütlenme yapısının oluşturulması gereklidir. Ancak birikim rejiminde meydana gelen krizin tek başına atlatılması mümkün değildir. Bu nedenle bunu sağlayacak kurumsal formların yeniden oluşturulması gereklidir. Örnek vermek gerekirse; Henry Ford firmalarında çalışanlarına yüksek ücret vermeye kalktı. Ancak böyle bir hareketin rekabetçi düzenleme çerçevesinde oluşturulan kurumsal formlara uygun olmamasından dolayı, daha fazla bu eyleme dayanamadı. Yani sadece bu tip eylemler ile kurumsal formlarda bir değişim meydana gelmeden ve birikim rejimi ile uzlaşacak düzenlemeler yapılmadan, sermayenin yeniden üretimini sağlayacak bir güç ortaya çıkmaz. Bu nedenle birikimin sekteye uğraması, birikim rejimi krizi olarak adlandırılır. Ancak birikim rejiminde meydana gelen krizler, eski düzenleme tarzının

da krize girmesine neden olur ve kurumsal formlarda yeni birikim rejimine göre düzenlemelerin yapılması gerektiği ortaya çıkar.

Son kriz türü üretim tarzının krizidir. Bu kriz düzenleme tarzını niteleyen toplumsal ilişkilerin yıkılması ile ortaya çıkan bir krizdir. Bu kriz türü kurumsal formların düzenleyici sınırlarına erişmesi ile ortaya çıkar. Yani artık düzenleme tarzının sahip olduğu kurumsal formların düzenleyici özelliğini ve işlerliğini yitirmesi şeklinde oluşur. Bu krizin ana özelliği diğer krizler gibi dönem dönem oluşabilecek bir kriz değildir veya tekrardan geri dönülebilecek şekilde oluşan bir kriz olmamasıdır. Bu nedenle oluşan değişimler sosyo-politik keskin değişimlerdir. Kurallar, üretim ilişkilerini düzenleyici nitelikte oluşmaya başlar. Bu kriz oluşmaya başladığında kapitalist üretim tarzının çelişkili doğasına yönelik olarak alınan uygulamalar yeterli değildir. Bu nedenle artık çelişkilerin geçiçi olarak bile üstesinden gelinemez (Boyer, 1990b: 58-60). Bunun sonucunda ekonomik sistem çöker.

Üretim tarzı krizi son safha krizini oluşturur. Artık yeni bir birikim rejimi oluşamaz. Böyle bir durumda düzenleme tarzı işlerliğini yitirir. Ekonomik sistem çökmeye başlayarak uzun dönem dengesizlikler oluşturur. Feodalizmin yıkılması ve Sovyetler Birliğinin çökmesi, bu kriz tanımına girer (Boyer ve Saillard, 2002: 44). Birikim rejimi krizinin oluşmasından sonra yeniden üretim sürecinin tıkanması söz konusu olur. Bu tıkanmayı önleyememek düzenleme tarzı krizinin oluşmasına ve kurumsal formlarda değişimlerin yaşanmasını kaçınılmaz kılar. Ancak bu sayede sistem yeniden işlemeye başlar. Uygun birkim rejimi bulunur ve ona uygun düzenleme tarzı kurulur. Böylelikle yeniden üretim süreci ve sermaye birikimi aksamadan işlemeye devam eder. Değerlendirdiğimiz krizlerin en büyüklerini birikim rejimi ve düzenleme tarzı krizi oluşturur. Bu krizlerden daha büyüğü ve ötesi ise üretim tarzının krizidir.

Grafik 2.1. Düzenleme Teorisinin temel kavramlarına genel bakış

Kaynak: Boyer ve Saillard

Grafik sayesinde kolaylıkla tüm kavramların birbirleriyle olan ilişkisini görebiliriz. Düzenleme tarzı ekonomik uzlaşmayı doğurur. Ekonomik uzlaşmada meydana gelen bir çatlak iki tür krizle ifade edilir. Küçük krizler, düzenleme tarzını büyük oranda değiştirmeyen ve kurumsal formların yeniden düzenlenmesine neden olan krizlerdir. Büyük krizler veya yapısal krizler ise; kurumsal formlarda büyük değişimlere neden olur. Kurumsal formların yeniden üretilmesi düzenleme tarzını oluşturur. Kurumsal formlar sayesinde birikim rejimi ve düzenleme tarzı birbirine uygun şekilde işlemeyi başarır. Yeni bir birikim rejimine geçilmesi ile ortaya çıkan yeni koşullar sosyal veya toplumsal dinamikleri değiştirir. Düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasındaki uyumsuzluk kurumsal formlar sayesinde giderilir. Böylece kapitalist ekonomi istikrara girer

1929 yılında yapısal bir kriz ortaya çıktı. Çünkü Fordist birikim rejiminin ortaya çıkması ile düzenleme tarzı ve birikim rejimi arasında uzlaşmazlık oluştu. Rekabetçi düzenleme tarzı artık, bu birikim rejimine yanıt veremeyecek haldeydi. Bu yüzden düzenleme tarzı krizi ortaya çıktı. Daha sonrası ise kurumsal formlarda reformlar yapılarak ve bunun sonucu monopol düzenleme tarzı oluşarak krizden tekrardan büyüme ortamına geçildi ve birikim rejimi ile düzenleme tarzı birbiriyle uzlaşır hale geldi.

Sonuç olarak kapitalist üretim tarzının krize girmesini engellemek için sermayenin yeniden üretimi ve gelişim tarzı yerine oturtularak büyümenin devam etmesi gereklidir. Birikim rejiminde herhangi bir aksaklık kapitalist üretim tarzının kriz sinyalleri vermesine neden olur. Birikim rejiminde ve düzenleme tarzında meydana gelen çatlağı düzeltmek var olan düzenleme tarzı ile yapılamıyorsa, yeni bir düzenleme tarzına ihtiyaç doğar ki, bu da büyük krizler sonucu gerçekleşir. Yeni birikim rejiminin ortaya çıkması ve farklı düzenleme tarzına geçiş süreci, bize neden her dönem kapitalizmin krizlerinin farklı koşullar altında gerçekleştiğini gösterir. Neden bir kriz diğerinden farklı ortamda ve farklı nedenlerle ortaya çıkar. Bu durum, belirli sosyal ve ekonomik ilişkiler ile üretim araçlarında meydana gelen değişim ve ilerlemelerin, farklı tarihsel koşul ve şekillerde ortaya çıktığını gösteririr. Bunun nedeni her dönem kapitalist üretim tarzının farklı bir birikim rejimiyle kendini üretmesidir.

Görülebileceği gibi Marx'ın oluşturduğu kriz teorisinin temelinden yola çıkarak farklı bir bakış açısı sunan bir teori yaratıldı. Düzenleme teorisinin bu anlamda amacı kapitalist üretim tarzının kurtulduğu büyük krizlerin incelenmesini sağlamak ve bu krizlerin oluşturduğu yeni yapının altını çizmektir. Bu amaç için bu teori büyük bir fırsat sunar. Bu teori günümüzde yeni bir krizin ortaya çıkmasıyla birlikte tekrardan başvurulan Sweezy'nin eksik tüketim görüşünü, Minsky'nin finansal istikrarsızlığa olan bakış açısını ve Krugman'ın krizlere Keynesyen çözümleyici yaklaşımlarını amacına uygun olarak farklı bir formda kavramamızı sağlayacaktır. Sonunda kapitalist üretim tarzında meydana gelen çatlakların düzenleme tarzının kurumsal formlarındaki reformlarla nasıl giderildiği

keşfedilebilecektir. Bu yüzden 2008 krizine gitmeden önce tarihte oluşan ve düzenleme tarzını etkileyen büyük krizleri incelememiz gerekecektir.

3. BÖLÜM

REKABETÇİ DÜZENLEME TARZI VE BÜYÜK BUHRAN

3.1. Rekabetçi Düzenleme

Büyük Buhran tarihsel süreçte ortaya çıkan büyük bir krizdir. Bu kriz tüm dünya için bir dönüm noktası oluşturdu. Özellikle düzenleme bakış açısına göre bu kriz sonrasında yeni bir döneme girildi. Ancak bu kriz öncesinde hakim olan düzenleme tarzını ve birikim rejimini öğrenmek, krizi açıklamamız ve neden yeni bir döneme, yani Fordist döneme girdiğimizi öğrenmemiz açısından önemlidir. Bunun analizini yaparken düzenleme teorisinin ana kavramları olan birikim rejimi ve düzenleme tarzından yola çıkılacaktır. Kurumsal formların rehberliğinde krize neden olan koşulların nasıl oluştuğuna ve neden yeni bir birikim rejiminin ve buna uygun düzenleme tarzının oluştuğuna değinerek, dönemleri daha başarılı şekilde inceleyebileceğiz. Bunun için ilk başlamamız gereken yer Büyük Depresyon öncesidir. Gerekli analizi yapmak için bu dönemde nasıl bir düzenleme tarzının var olduğunu incelememiz gerekecektir.

Büyük Buhran öncesi dönemi ve daha sonradan ortaya çıkacak ve dünyanın en büyük depresyonu olarak anılacak krizi ele almak için klasiklerin görüşü olan Say Yasası önemlidir. Bu yasa eğer girişimciler ne yaptıklarını biliyorlarsa ve piyasada yeterli bir yeteneğe sahiplerse sistemin eninde sonunda dengeye geleceğini iddia eder. Bu yasa hatalı malların üretimine neden olacak kaynakların yanlış dağılımına olasılık vermiyor değildir. Bunun için girişimciler piyasada var olan talep için yeteri kadar üretim yapabilecek ve bunları piyasaya sürecek bilgiye sahip olmalıdır. Kısa dönemli olası uzlaşmazlığı da göz önünde bulunduran bu yasaya göre, eninde sonunda dengeye gelecek olan piyasa içerisinde uzun dönemli bir bolluk veya arz fazlası yaşanmaz (Forget, 1999:165). Bu konuda Say, Malthus'a yazdığı mektupta şunu belirtiyor: "Her birimiz sadece kendi ürettiklerimizle başkalarının ürettiklerini alabilmemiz, satın alınacak olan değerin üretilen değere eşit olduğu kadardır.

İnsanlar ne kadar çok üretirse, o kadar çok satın alacaktır." (Say, 1967: 3). Yani piyasada serbest koşullar altında her arz kendi talebini oluşturur. Bu nedenle arz yanlı politikalar izlenmelidir. Firmaların, ürettiği her değer piyasa içerisinde kendi talebini bulacaktır. Görünmez elin düzenleyiciliği sayesinde piyasa dengede olacaktır. Yani, toplam arz ve toplam talebin, birbirine eşit şekilde piyasada var olacağı belirtilir. Klasikler, ürünler eğer talebini bulamaz ise bunun nedenini piyasanın tam özgürleşememesine bağlamışlardır. Kapitalistler olabildiğince üretmelidirler, üretilen her ürün tüketilecektir. Bu sürece hiçbir şekilde müdahale edilmemelidir. Çünkü herhangi bir müdahalenin piyasada işlerliği bozacağı savunuluyordu. Bu konuda John Eaton şunu belirtmektedir: "Kapitalist iktisatçılar 19. Yüzyıl boyunca ayrıntılı kapitalizm savunularını ve kapitalizmi aklamak üzere öne sürdükleri 'mazeretler'ini esas olarak, ekonomik refahı sağlamanın en iyi yolunun piyasaya dışarıdan müdahale edilmeyip onu kendi haline bırakmak olduğunu öğreten *Laissez Faire* doktrinine dayandırdılar. Bu doktrin, piyasanın doğal işleyişinin hem işçiyi hem de kapitalisti gerektiği gibi ödüllendireceğini ve tekeller, devlet ya da sendikalar tarafından yapılacak müdahalelerin zararlı sonuçlar doğuracağını savunuyordu. Devletin görevi, piyasanın yasalarının kendi yararlı ürünlerini vermek üzere serbest bırakıp bırakmadığını görmek için olan biteni izlemekti" (Eaton, 2009: 25). Böylece serbestleştirilen ekonomide kapitalistler ne kadar çok üretirse, o kadar çok kâr yapabilecekti; ancak bunun bir noktadan sonra aşırı üretime neden olacağı ve bunun sonucunda fiyatların düşeceği bilincine varamadılar.

Klasiklere göre serbest bırakılan ekonomide kapitalizm kendi kendini düzenleyebilirdi. Serbest ekonominin etkin ve uyumlu olduğu görüşü hakimdi. Bu anlayış Adam Smith'in görünmez el kavramından itibaren başladı (Shaikh, 2009: 128). Büyük Buhran öncesi dönemde yaygın brikim rejimi ve rekabetçi düzenleme tarzı hakimdi. Klasik ekonominin egemen olduğu bu dönemde piyasanın genel denge anlayışı ile istikrar kazanacağına inanılıyordu. Bu dönem aslında sanayi devri ile birlikte başlayıp, buharla çalışan üretim araçlarının gelişmesi ile birlikte zirveye ulaştı. Ancak belirli bir zaman süresince düzenleme tarzı bu tür teknolojik gelişimlere dayanabilirdi. Çünkü her bir yeniliğin ortaya çıkması ve ekonomik

koşulların değişmesi nedeniyle kapitalist ekonomi kendi sınırlarına ulaşarak kendini yenilemek zorunda kalacaktı.

Billaudot 1850'den, 1913'e kadar olan dönemi rekabetçi düzenleme tarzı içerisinde dönemsel krizlerin var olduğu, yaygın gelişim tarzının bulunduğu verimlilikte güçlü artışların gerçekleşmediği dönem olarak adlandırmaktadır (Baillaudot, 2002: 140). Bu dönemde sanayi devriminin yaşanması ile 1850'li yıllardan itibaren yeni teknolojiler kullanılmaya başlandı. Enerji kaynağı olarak kömür ve taşıma araçlarının hareket etmesini sağlayan buhar makinesi kullanılıyordu. Sermaye malları için demir kullanımı daha ağırlıktaydı. Elde edilen bu teknolojinin uluslararası kullanılmasının yolları denendi. Sanayileşen ve sanayileşemeyen ülkeler ile sömürge ülkelerinde taşıma ve üretim için yeni teknolojiler kullanıldı. Bu sayede inşa edilen demir yolları ve liman tesisleri sayesinde ülkeler bütünleşmeye başladı (Hobsbawm, 2009a: 76). 1848 yılından itibaren Amerika'da tarımsal üretim artmaya başladı. Göçlerin artmasıyla birlikte, toprak fiyatları da yükseliyordu. Toprak fiyatları yükseldikçe, parasal kaynaklara daha fazla ihtiyaç doğdu. Böylece tarımsal üretimde artı değerin artırılmaya çalışılması, aynı zamanda taşımacılık sektörünün gelişmesini sağladı (Aglietta, 75: 1979). Makro ekonomi gelişmemiş ve piyasa sadece mikro ekonomi ile ele alınıyordu. Sanayi kapitalizmi dönemi yaşanıyor ve üretim araçlarında yeni devrimler gerçekleşiyordu. Ancak teknoloji yeteri kadar gelişmiş değildi. Ekonomiye daha çok tarımsal üretim hakimdi. Nüfus Birinci Dünya Savaşı'ndan önce şimdiye oranla daha az miktardaydı. Yaygın birikim rejimi veya rekabetçi düzenleme tarzının yaşandığı bu dönemde, düzenleme tarzının kurumsal formları o dönemin özelliklerine göre oluşmuştu. Teknolojik değişim ve emeğin üretime katılması bu anlamda önemlidir. Aglietta Amerika'da iç savaşın çıkması ile birlikte birçok şeyin değiştiğini, savaş araç ve gereçleri üretiminin hızlanması tekstil ve yiyecek sektörünü geliştirdiğini, savaşın erkek işgücünü azaltırken kadınlar ve çocukların işgücüne dahil edilmesine neden olduğunu, tarımsal ürünlere olan talebin fazla olması, üreticilerin bankalara borçlanması ile sonuçlandığını ve 1873 yılında ortaya çıkan resesyon ve 1897'ye kadar süren en uzun depresyon ile üretim tarzının ifadesinin toplumsal formasyon içerisinde derin bir şekilde değiştiğini belirtir (Aglietta, 78:

1979). Daha sonra 1913 yılına gelindiğinde yeni bir teknolojik devrim yaşanacaktı. Üretimde verimliliği artıracak olan üretim bandı sisteminin ilk defa kullanılması yeni sosyo-ekonomik koşulları oluşturacaktı.

Rekabetçi düzenleme tarzının yaşandığı bu dönemin kurumsal formlarını incelersek, 1929 öncesini daha iyi analiz etmeyi başarabiliriz ve bu sayede yapısal krize yol açan süreci gözler önüne serebiliriz. Bu yüzden Kurumsal formların Büyük Buhran öncesi nasıl işlediğine bakmamız gerekecektir.

Bu dönemde para ve kredi ilişkileri gelişmemişti. Binlerce küçük banka bulunmaktaydı. Orta gelirliler için kredi kullanımı yaygın değildi. Dünya günümüzdeki kadar birbirinden haberdar olmadığı için finansal piyasalar belirli sınırlar içerisinde işlem yapabilecek düzeydeydi. Merkez bankasının piyasa üzerindeki kontrol gücü zayıftı. Klasik düşünceye uyan ve bu yüzden piyasaya müdahaleden uzak kalmak isteyen bir yapı söz konusuydu. Ekonomi bilgisi piyasayı kontrol edebilecek seviyede değildi ve piyasayı kontrol eden para politikası araçları sınırlı düzeydeydi. "Klasik kontrol araçları aslında genellikle işe yaramazdı. Bu araçlar, üniversite ikinci sınıf öğrencilerinin bile bildiği gibi, iki taneydi: Açık piyasa işlemleri ve faiz oranlarını manipüle etmek" (Galbraith, 2009: 42). Örneğin, Birinci Dünya savaşı süresince enflasyon aşırı derece yükselmişti. Birçok finansçı ve politikacı, olumsuz giden ekonomik koşulların savaş bittikten sonra düzeleceğine inanıyordu. Avrupa genelindeki tahvil sahibi kişiler, devlet tahvillerini süresi dolduktan sonra tekrardan uzatmayı düşünüyorlardı; fakat daha sonra piyasaya güvenin kaybolmasıyla, halk tahvillerini satmak için harekete geçti, hükümeti merkez bankasından hazineye nakit para aktarması için zorlamaya başladılar. Bu durum enflasyonun artmasına neden olmakla kalmadı, aynı zamanda devletin ve merkez bankasının piyasayı kontrol yeteneğinin kısıtlanmasına sebep oldu. Örneğin, ABD'de 1913 yılında merkez bankası kuruldu. Ulusal bankacılık sistemi yerine Federal Rezerv kuruldu (Clavin, 2009: 17; Krugman, 2009: 157). Ancak politikacılar ne yapacaklarını bilmiyor haldeydiler (Krugman, 2009: 20-21).

Devlet tarafından, maliye politikaları çerçevesinde halk üzerine bilinçsiz vergiler uygulanıyordu. Devlet krizi atlatmak için söz sahibi oluyordu (Parker, 2009:

56-57); ancak uygulanan ağır vergiler nedeniyle efektif talep daha fazla düşüyordu. Piyasa canlılığını yitirerek kâr oranlarının düşmesine sebep oluyordu. Böyle bir sonuç merkez bankasının para politikasında deneyimli olmamasından kaynaklanıyordu. Merkez bankası hisseleri satışa çıkarmasıyla, nakit para elde ederdi. Aynı şekilde faiz oranlarıyla ticari bankalara borç verirdi. Sınırlı sayıda olan para politikası araçlarının işe yaramayışı ve merkez bankasının bu tür görevlerde yeterli deneyime sahip olmaması, piyasaların spekülasyonlara karşı zayıf hale gelmesine neden oldu. Ancak daha sonradan alınacak olan derslerle birlikte piyasaya müdahale etmeye yarayan araçların kullanımı gelişmeye başlayacaktı.

İngiltere'de başlayan sanayileşme döneminde emek güvencesiz haldeydi. Özelikle çocuk işçiler yoğun şekilde çalıştırılıyordu. Sabah altıdan akşam yediye kadar uzun bir çalışma süresi vardı (Blainey, 2007: 343). Bir zaman sonra 1919 ve 1921 yılları arasında kısa süreli bir kriz yaşandı. Özellikle savaş sonrasında Avrupa'nın rekabet gücünü Amerika'nın teknoloji, üretim ve sanayi örgütlenmesi metodunu geliştirerek devralmasıyla ve Japonya'nın sanayileşmeye başlamasıyla var olan kapasiteden daha fazla üretim yapılmıştı. Gemi, demir, çelik ve kömürde aşırı üretim artışı gerçekleşmişti (Clavin, 2009: 10-11). Bu durum, savaşın durup fabrikaların çalışma azminin azalması ile sanayileşen ülkelerde ekonominin resesyona giriş yapmasına ve deflasyonist bir süreç yaşanmasına neden oldu. Fiyatlar genel seviyesinde meydana gelen düşüş aslında bir yönden Büyük Buhran'ın habercisi gibiydi. Ancak içsel olarak oluşan bu krize müdahale edebilmek için para ve maliye politikaları etkin şekilde kullanılamıyordu.

Milyonlarca kişinin hayatına mal olan Birinci dünya savaşından sonra Avrupa'nın nufüsunda büyük artışlar meydana geldi. Bunun başlıca sebebi genç yaşta evliliklerin artması ve sağlıkta ilerlemelerin kaydedilmesiydi. Avrupa'da ortaya çıkan işsizlik Avustralya ve Amerika'ya göçlerle azalabiliyordu. (Clavin, 2009: 9). Özellikle İngiltere, Almanya ve İrlanda kitlesel göç yapan ülkeler arasındaydı. Buharlı gemilerin icat edilmesiyle birlikte savaş öncesi dönemde, Kuzey ve Güney Amerika'ya yapılan göçlerde bir kısıtlama söz konusu değildi (Blainey, 2007: 347; Hobsbawm, 2009a: 77; Hobsbawm, 2011b: 90). Üstelik bu göçler Avrupa'nın

sanayileşmiş ülkelerine de gerçekleşiyordu. Kadınların ve çocukların kas gücünden yoğun şekilde yararlanılıyordu. Yurtdışından gelen kişiler ucuz işgücünü oluşturuyor ve düşük ücretle çalışıyorlardı (Parker, 2009: 171-172). Ancak daha sonra göç yolları tıkandı ve Avrupa'da işsiz insanlar çoğalmaya başladı. Bu nedenle Avrupa'da yedek sanayi işgücü oluşmaya başladı ve düşük ücretle çalışabilecek birçok kişi ortaya çıktı. Ancak bunun öncesinde ücret ilişkisi üzerinden bu kurumsal formu değerlendirirsek; vasıfsız elemanlar yerine daha vasıflı, işin tümünden anlayan ve emek harcayan bir çalışan sınıf söz konusuydu. Birikim rejimi daha çok mutlak artı değer sayesinde sağlanırdı. Yani kol gücü emeği önemliydi. Çünkü üretim araçları yeteri kadar gelişmemişti. Sendikal haklar yeteri kadar ileri olmamakla beraber sendikaların pazarlık gücü yoktu ve insanlar bu koşullar altında işe başlayabiliyorlardı. Bunun yanında Amerika'ya göç etmeyi başaran kitlesel işgücü, orada bulunan sosyal ve ekonomik değişimlere yol açacaktı. Bu yedek sanayi işçilerinin bir çoğu kitlesel üretim yapmak için tekel fabrikalarında istihdama dahil edilecekti.

Rekabet tarzı olarak piyasada klasik ekonominin rekabetçi görüşleri hakimdi. Devleti dışlayan ve serbest piyasayı önemseyen düşünceler geçerliydi. Sanayi devriminin ortaya çıkması ve makineleşmenin artmasıyla buharlı gemiler, demir yolları ve telgraf gibi ulaşım ve iletişim alt yapısını kapsayan bir birikim rejimi ortaya çıktı. Başka bir açıdan bakılırsa bu dönem rekabetçi kapitalizm veya liberalizm dönemi olarak ifade edilir (Sweezy, 1981: 37). Bu nedenle düzenleme tarzı da bu rekabet anlayışı çerçevesinde oluştu. Tamamıyla serbest piyasayı destekleyen bir üretim süreci söz konusuydu. "Yüz elli yıl önce serbest piyasa kuramcıları, ki o dönemde bunlar Britanyalılardan oluşuyordu. Almanlara, en iyi politikanın tarımsal ürünlerini artırmaları, bu ürünleri Britanyalılara satmaları ve Büyük Britanya'dan sanayi malları ithal etmeleri olduğunu anlatıyorlardı; çünkü Almanlar meyve ve diğer besin maddelerini Britanyalılardan daha ucuza üretiyorlardı" (Hobsbawm, 2011b: 82). Buradaki amaç; alınan ucuz ürünler sayesinde firmalar hem işçilere daha fazla ücret vermek zorunda kalmayıp hem de rekabette bu sayede avantaj kazanabileceklerdi. Bu nedenle serbest ticaretin desteklenmesi gerektiği üzerinde duruldu.

Uluslararası rejim içerisinde Brintanya hakim konumdaydı. Ancak daha sonra ABD'nin güçlenmesiyle bu konumu geri plana itilecekti. Fakat Birinci Dünya Savaşı'na kadar sterlinin uluslararası bir değere sahip olması nedeniyle hakim durumunu sürdürmeye devam etti (Hobsbawm, 2009a: 77-80; Hobsbawm, 2011b: 58). Savaşın bitiminden 1921'in başlarına kadar, Avrupa enflasyon ve balonla karşılaştı. Daha sonra deflasyon ve durgunluk oluştu. 1871 ve 1900 arasında birçok dünya ülkesi altın standardına geçmişti. Bu sistem, döviz hareketlerini düzenleyen, para birimlerinin ve malların mübadelesini sağlayan ve kolaylaştıran altın standardına sabitliydi. Döviz kuru altın standardına göre işliyordu. Savaşın ortaya çıkmasıyla birlikte ulusal paranın üzerindeki altının etkisi sınırlandırılmaya çalışıldı. Ancak para biriminin güvenini sağlamak ve enflasyonun artmasını önlemek için altın standardında çeşitli ülkeler kalmaya devam etti. Altının ihracına sınırlamalar getirildi ve savaş ekonomisini yolunda götürmek için, fiyatların yükselmesini engelleyecek yaygın müdahaleler ortaya konuldu. Britanya ve Almanya gibi ülkelerin, 1919 yılında altın standardından uzaklaşması, fiyatların kontrolsüz kalmasına neden oldu. Ayrıca birçok ürün arz eksikliğinden dolayı ve artan talep nedeniyle fiyatlarda artışı tetikledi ve bunun sonucunda enflasyon arttı (Clavin, 2009: 13-14). Savaş döneminde altın, askeri harcamaların sağlanması için çok önemliydi. Bir ülke parasının değerini belirlerken, elindeki altın miktarına göre belirleyebiliyordu; ancak savaş çıktığında altın standardından uzaklaşıldı. Teknoloji ve iletişim araçları gelişmediğinden dolayı ülkelerin birbirlerine olan bağlantıları sınırlıydı. Ticaretin kısıtlanması klasik ekonomi anlayışından dolayı hoş karşılanmıyordu. Daha sonra uluslararası rejimi belirleyen ana kaynaklardan biri olan altın standardı terkedilecekti.

Avrupa'da sanayinin gelişmesiyle, uluslararasılaşmanın önemi artmaya başladı. Ancak üretimin sınırları daha çok ulusal sınırlar içerisindeydi. Bu dönemde Coca Cola, General Motors, Ford, Kodak ve Goodyear gibi kendi piyasasına hakim büyük şirketler vardı. Ama hala ulusötesine yayılacak düzeyde değillerdi. Daha çok ortaya çıktıkları devletin içerisinde yoğunlaşan bir özelliğe sahiplerdi. Bu erken dönemde ulusötesine yayılan firmalar, daha çok az gelişmiş ülkelerden aldıkları hammaddeler ile üretim gerçekleştiriyorlardı ya da yerel üretim yapan yabancı alt kuruluşlara sahiptiler (Morgan, 2001: 155). Bu dönemde küreselleşme daha çok ilkel

düzeydeydi. Ürün alış verişinin serbest olduğu bir düzen söz konusuydu. Yani kıtaları aşacak bir üretim faliyeti sınırlı düzeydeydi (Hobsbawm, 2011b: 76). Teknolojide meydana gelen gelişmeye paralel olarak ulusötesine yayılan firmalar artacaktı. Dünya genelinde birçok büyük firmanın şubeleri açılacaktı. Bu durum ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşmaya başladı.

Devlet piyasaya müdahale etmeyen ve sadece bayındırlık işlerini üstlenmesi gereken bir konuma sahipti. Devlet piyasadan olabildiğince uzak durmalıydı. Böylelikle piyasa kendisine müdahale edilmeden daha doğru işleyecekti ve serbest bırakılan piyasa dengede kalabilecekti. Klasiklerin genel denge yaklaşımının çalışabilmesi için devlet ekonominin dışında olmalıydı.

1929 Krizi öncesinde Ford akar bant sisteminin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte göreli artı değer artmaya başladı (Lipietz, 1987a: 34); ancak üretimde yeni teknolojiler kullanılarak üretim artırılsa bile, yeni bir düzenleme tarzına geçilememişti. Bunun en büyük nedeni yeni bir birikim rejimi oluşmasına rağmen, buna uygun olan kurumsal formların oluşmasını sağlayacak herhangi bir gücün var olmamasıydı. Yani bulunulan dönem, kendi içerisinde oluşan yeniliklere cevap verebilecek nitelikte değildi. Bu değişimlere cevap verebilmek için yeni düzenlemelerin oluşturulması gerekliydi.

1 Nisan 1913 yılında Henry Ford, montaj hattı teknolojisini ilk defa kullandı (Ford, 2005: 34). Büyük Buhran'ın ortaya çıkması ile birlikte ücretlerde bir artış meydana getirdi. Ücretleri artırarak piyasaya canlılık kazandıracağını düşünüyordu; fakat rekabetçi bir ekonomik yapıya sahip olunduğu için bu baskıya daha fazla dayanılamayarak ücretler düşürülmeye ve işçiler işten çıkarılmaya başlandı (Harvey, 2010a: 149). Yeni düzenleme tarzına geçebilmek için sistematik bir şekilde toplumun tümüne hakim olacak kurumsal reformlar gerçekleştirilmeliydi. Bu konuyu Harvey şöyle anlatmaktadır: "Her şeyden önce, kapitalist dünya ölçeğinde sınıflar arası ilişkilerin durumu, işçinin uzun saatler boyunca bütünüyle yeknesaklaştırılmış bir emek harcayacağı, geleneksel zanaatkâr becerilerine pek az ihtiyaç gösteren işçiye tasarım, çalışma temposu ve üretim sürecinin planlanması konularında neredeyse ihmal edilebilir ölçüde bir denetim olanağı tanıyan bir üretim sisteminin kolayca

kabulüne hiç de uygun değildi" (Harvey, 2010a: 150). Bu nedenle meydana gelen teknolojik değişimlerle hemen yeni bir kapitalist düzene geçilemezdi. Bunun olabilmesi için eski kapitalist düzenin yıkılacak düzeye kadar gelmesi gerekliydi.

Yeni düzenleme tarzına geçmek için devletin bu konuda önemli bir rol üstlenmesi gerekiyordu. Ama devletin elde edeceği gücü nasıl uygulayabileceği konusu; ancak büyük bir krizin yıkıcı etkisini göstermesiyle oluşabilirdi. Bu nedenle Büyük Buhran'ın yaşanması bu fırsatın ortaya çıkmasına yardımcı oldu. Böylece Henry Ford'un deneyip başaramadığını devlet kendi eliyle, oluşturulmak istenen reformları tüm ekonomiye yaymasıyla sağlayabilecek ve ekonominin kurumsal formlarının oluşmasına yardımcı olacaktı.

3.2. 1929 Krizi ve Yeni Birikim Rejimi

Büyük Buhran'a doğru giderken küçük bir kriz 1926 yılında Florida kıyılarında ortaya çıktı. Florida'nın güneşli ve ılıman iklimi nedeniyle yatırımcılar burayı kâr elde edebilmek için uygun bir bölge olarak düşünüyordu. Amerika'nın güneydoğusunda yer alan bu kıyılar için bataklık bile olsa yüksek bir talep bekleniyor ve bu yüzden gayrimenkullerin değerinin yükseleceği tahmin ediliyordu. Amaç buralara yerleşmek değil, daha çok burada konutların inşa edilmesini sağlayıp, tatil merkezi haline getirmekti. Bu konutları satarak istedikleri, bu bölge üzerinden yüksek kârlar elde edebilmekti. Bu nedenle yüzlerce konut inşa edildi. Her şey hazırdı; ancak kasırgalar her şeyi yerle bir etti. Birçok insan hayatını kaybetti. Florida konut fiyatları borsada ani düşüşlerle yıkıldı. Sıcak kıyılarda yapılan evler fiyatların düşmesi nedeniyle istenilen değere ulaşamadı. Florida'yı enkaz yığını haline getiren rüzgarları J.K.Galbraith şöyle anlatmaktadır: "Bu rüzgarların en kötüsü 18 Eylül 1926'da dört yüz kişiyi öldürmüş, binlerce evin çatısını uçurmuş ve tonlarca su ile birçok zarif yatı Miami sokaklarına dökmüştü" (Galbraith, 2009: 19). Aynı şekilde şöyle devam etmektedir: "Florida patlaması da ticaret kağıtları üzerinde işliyordu. Arazinin kendisi değil o araziyi belli bir fiyattan alma hakkı pazarlanıyordu. Bu satın alma hakkı satılabiliyordu" (Galbraith, 2009: 33). Yatırımcı

ilk başlarda bu araziyi bir bankadan kredi alarak satın alıyordu. Ancak sadece bu kredinin belirli bir kısmı peşin ödeniyordu. Geri kalanı ise arazinin fiyatının yükselmesinin kaderine bırakılmıştı (Galbraith, 2009: 18). Arazinin değerinin yükselmesi ile elindeki kağıdın fiyatının da yükselmesi sonucu, satıcı bunu satarak aldığı kazançla araziyi almanın bedelini yani borcunu ödeyebilir ve geri kalanına kâr olarak sahip olabilirdi. Böyle bir beklenti ile birçok kişi Florida kıyılarında kendilerini batıracak olan arazileri satın aldı. Arazi ve evlere yönelik yoğun bir talep kendini göstermişti. Bu durum bize 2008'de oluşan krizi hatırlatır niteliktedir; ancak burada oluşan bu kriz içsel değil, tersine dışsal olarak oluşan bir krizdi. Kolayca atlatılabilir nitelikteydi ve bu kriz ile kapitalist üretim tarzı içerisinde beklentilerin, kesin ve hatasız şekilde gerçekleşemeyeceği görüldü. Bu durum, 1929 krizinden önce ortaya çıkan küçük bir kriz niteliğindeydi. Çünkü bu kriz iklimsel olaylardan dolayı kaynaklandı.

Serbest piyasayı savunan klasik ekonomi modeli statik, mikro bazda, piyasaya müdahalede bulunmadan işlemeye devam etti. Borsaya olan talep yükselmeyi sürdürdü. Şirketler tarafından otomobil, buzdolabı, radyo gibi lüks tüketim araçlarının üretimi sürekli artırıldı. Bu durum Henry Ford'un araba üretiminde bant sistemini kullanması sayesinde gerçekleşti. Taylorist organizasyonla üretimin parçalara ayrılması yöntemine uygun olarak, emek örgütlenme sisteminin getirilmesi, ürün fiyatının ucuz olmasını ve bol miktarda üretilmesini sağladı. Taylor'un ortaya çıkarmış olduğu yöntem hakkında Selwyn Parker şunu belirtiyor: "Geliştirdiği sistem sayesinde üretim sürecini tümüyle parçalara ayırmış ve en ince detayına kadar analiz edilebilir yapmıştı. Bunu tamamladıktan sonra ise her birinin nasıl daha iyi yapılabileceğiyle ilgili yöntemler geliştirmiş, bu da daha hızlı ve daha ucuz iş yapılmasını sağlamıştı" (Parker, 2009: 8). Böyle bir örgütlenme yöntemi sanayi üretim endeksinin artmasıyla üretim miktarının artmasına ve ürün fiyatlarının ucuz olmasına neden oldu. Parker ürün miktarının artması konusunda şunu söyler: "Amerikalıların iyimser olmamak için hiçbir nedenleri yoktu. Pek de ahlaki sayılmayacak şekillerde olsa da daha zengin olmuşlardı ve malın fiyatı gelire oranla düşüyordu. Fabrika çalışanları Taylorizm ile barışmasa da, bazı şüphe götürmez yararları söz konusuydu. Nitekim buzdolabı gibi tüketici ürünleri, daha uygun

fiyatlarda satışa sunulabiliyordu. Savaş yıllarında bu tür ürünler, tıpkı otomobil, radyo ve benzerleri gibi lüks sayılıyordu" (Parker, 2009: 9) Bu krize doğru giderken aşırı üretim sorununun oluşmasına ve kâr oranlarının düşmesine neden olacak bir etken olacaktı. "1928'lerde, ülkede 21,6 milyon otomobil ve 3,1 milyon kamyon kayıtlıydı ve bu miktar yeryüzündeki toplam otomobil stoklarının yüzde 78 kadarını oluşturuyordu. Tahmin edilebileceği gibi en çok satın alınan markalar arasında Ford'un Model A, General Motor'un Chevrolet ve Durant Motor'un Star gibi daha ucuz modelleri sayılabilir " (Parker, 2009: 10). Bu ürünleri üreten şirketler tarafından piyasaya sürülen hisse senetleri borsada çok büyük kazançlar sağlayarak hızlı şekilde yükseliyordu; ancak borsadaki hisse senetleri ile fiyatlar arasında ters bir ilişki söz konusuydu.

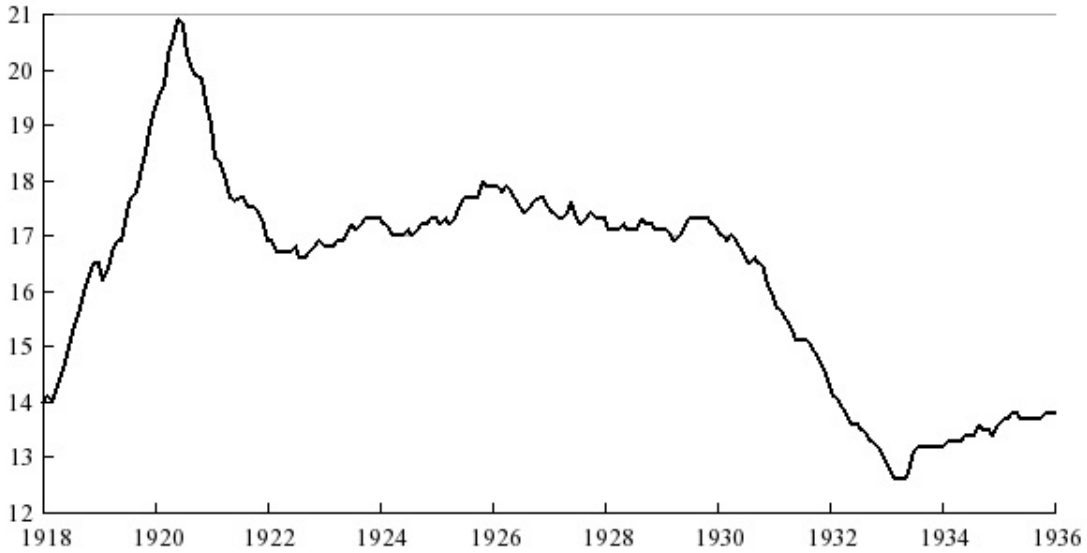
24 ekim 1929 Perşembe günü borsalarda oluşan balonun patlamasıyla birlikte Büyük Buhran ortaya çıktı. İnsanların intihar etmesine neden olan ve birçok iş adamını yok eden kriz (Galbraith, 2009: 114) arz yanlı oluşan bir krizdi. Toplam arzın toplam talebi geride bırakması, aşırı üretimden dolayı fiyatlarda ciddi düşüşlere neden oldu. Bu krizin oluşmasının en büyük sebebi kâr oranlarında engellenemeyen düşüşün meydana gelmesiydi. Kâr oranlarında meydana gelen düşüşün ana kaynağı ise aşırı üretimdi. Aşırı üretimin nedeni ise teknolojiydi. Kapitalistlerin birbirleriyle olan rekabetleri, pazar payını kapma yarışı, teknolojik gelişmeleri takip etme, maliyetleri düşürme isteği ile sermayenin organik bileşimi sürekli artarken ve işçi başına verimlilik yükselirken, ücretlerin düşük tutulması yoluna gidildi. Aşırı üretim ile ürün fiyatlarının aşağı çekilmesi, kapitalistlerin istedikleri kazançları elde edememelerine neden oldu. Bunun sonucunda işgücü işten çıkarıldı ve işsizlik arttı. İşsizliğin oluşması efektif talebi daralttı ve şirketlerin üretim hacmi buna bağlı olarak daraldı.

Paul Krugman resesyonun oluşmasını açıklarken efektif talebi şöyle anlatır: "Eğer üzerinde düşünürseniz gerçek şudur. Özellikle, eğer piyasanın arz ve talebin birbirine denk olmasını çoğunlukla başaracağı düşüncesini anlıyor ve genel olarak buna inanıyorsanız, resesyon gerçekten çok olağandışıdır. Çünkü, özellikle şiddetli bir ekonomik çöküş sırasında, her yerde arzın olduğu ve hiçbir yerde talep olmadığı

görülür. Çalışmak isteyen işçiler vardır; fakat yeterince iş yoktur. Harika çalışan fabrikalar vardır; fakat yeterince sipariş yoktur. Dükkanlar açıktır; fakat yeterince müşteri yoktur. Bazı mallar için talabin nasıl yetersiz olabildiğini görmek yeterince kolaydır. Eğer imalatçılar çok fazla Barbie bebek üretirse, fakat ortaya çıkan tüketiciler bunun yerine Bratz bebekleri talep ederse, Barbie bebeklerin bazıları satılamayabilir" (Krugman, 2009: 16). Bu noktada Krugman aslında 1929 krizinin nasıl bir nedenle oluştuğunun ip uçlarını verir; ancak burada görülmesi gereken nokta kriz anında efektif talebin piyasada üretilen ürünler için yeterli olmamasıdır. Buradaki durum Bratz ve Barbie bebeklerin ikame mal olarak karşılaştırılarak talep edilmesi değil, piyasada genel olarak alım gücünün düşmesi sonucunda oluşan deflasyonist süreç ve genel krizin kendisidir.

Bu dönemde ortaya çıkan yapısal kriz, tarihe aşırı üretim krizi olarak geçti. Daha çok emek yoğun üretim yapılırken, teknolojinin gelişmesiyle birlikte teknoloji yoğun üretime geçildi. Bunun sonucunda aşırı üretim ortaya çıktı. Aslında düzenleme teorisine göre bu kriz ne efektif talep eksikliğinden kaynaklanıyor ne de mutlak artı değerin artırılmasından kaynaklanıyordu. Teknolojide gözle görülür bir ilerleme gerçekleşiyordu. Bunun sonucu deflasyonist bir döneme girildi. Üretim daraltılmaya, yok edilmeye, tekrardan fiyatları yükseltecek bir çaba harcanmaya çalışıldı. Eric Hobsbawm şunu belirtmektedir: "Brezilya, kapitalizmin israfını ve Depresyon'un derinliğini gösteren bir simge haline geldi. Kahve üreticileri fiyat düşüşünü önlemek için umutsuz bir çabayla trenlerin buhar kazanlarında kömür yerine kahve yakmaya başladılar" (Hobsbawm, 2011c: 121-122). Bu olay aşırı üretimin hangi noktaya geldiği ve tekrardan fiyatları yükseltmek için nasıl bir yol izlendiğini göstermek açısından önem taşır. Birikim rejiminde meydana gelen değişimle birlikte ekonominin yaşadığı depresyon, kurumsal formlarda çatlamalara neden oldu. Ancak düşüşü engellemek için izlenilen yol, kurumsal olarak ortaya konulan bir yol değildi. Piyasanın serbest bırakılması, kötü giden durumu düzeltmek için yetmediği ortadaydı. Ancak yine de mikro ekonomik bazda işlemeye çalışan ekonomi, piyasanın kendiliğinden düzene gireceği günü beklemeyi tercih etmişti.

Grafik 3.1. Genel tüketici fiyat endeksi 1918 ve 1936 yılları arası

Kaynak: Federal Reserve Bank of ST. Louis

Grafikte ilk deflasyonun 1919 ve 1921 krizi sonrasında gerçekleştiğini görebiliriz. Fiyatların genel seviyesindeki bu düşüş, savaş döneminin geride kalması ile enflasyonist dalganın yok olduğunu gösterir. Ancak savaş sonrası ekonomide bir deflasyonist süreç ortaya çıkmaya başladı. 1929 yılına gelindiğinde büyük bir deflasyonist şok yaşandı ve 1933 yılına kadar derinleşerek devam etti. 1934 yılından sonra alınan önlemlerle tekrardan fiyatlar genel seviyesinde hafif bir yükseliş baş gösterdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra fiyatlar genel seviyesinde artış hız kazandı. Kapitalist ekonomi istikrara girmeye başladı. Bu nedenle 1929 ve 1940 yılları arası aslında yeni bir düzenleme tarzına geçiş dönemi olarak adlandırılabilir.

Ekonomik kriz öncesi, borsada çok büyük bir talep artışı söz konusuydu. Borsadaki bu artışın çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan bazısı türev araçlara yönelik talebin artması, sürekli olarak piyasaya menkul kıymet sürülmesi ve büyük çapta üretim yapan şirketlerin üretimi ikinci plana atarak borsada kazanç elde etmeye çalışması sayılabilir. J.K.Galbraith bu konuyu şöyle anlatır: "Hatırı sayılır sayıda ticari banka, ki bunlara en büyük New York bankaları da dahildi, yatırım şubeleri

açmıştı. Bu şubeler halka hisse senedi ve bono satıyordu ve bu iş giderek daha önemli bir hale geliyordu. Bu iş kolu, geleceği tozpembe görmeye zorluyordu" (Galbraith, 2009: 86-87). Bu durum piyasada bir balon etkisi yarattı. "Fiyatlar daha da artacak ardından, sonsuza dek tartışılabilecek sebeplerle sona gelinecek. Düşüş, her zaman yükselişten daha anidir. Bir balon patladığı zaman içindeki havayı düzenli boşaltmaz" (Galbraith, 2009b: 10). Düşüş daha hızlı olarak gerçekleşir; çünkü ellerinde hisseler, tahviller bulunan yatırımcılar, herhangi bir panik anında, spekülatif bir durum söz konusu olduğunda, başka yöne yönelir veya yığınlar halinde, ellerindekini çıkarmak isterler. Bu da günlerce borsada meydana gelen yükselişin, bir anda ani bir düşüşle yerle bir olmasına neden olur. Aynı şekilde böyle oldu. Kriz oluştuğu an borsada meydana gelen hızlı düşüş durdurulamadı. İnsanlar ellerindeki hisse senetlerini çıkarmaya başladı; ancak bu fiyatlarda bir yükselmeye neden olmuyordu. Bunun asıl nedeni alınan hisselerin ürün temelli olarak alınmasıydı. Çünkü üretim fazlası olarak ortaya çıkan kriz ve kâr oranlarında engellenemeyen düşüş, hisse senetlerinin tekrardan değerinin yükselmesine engel oluyordu.

Borsalara yoğun yatırımların yapıldığı Avrupa ve Amerika'da yüksek oranda işsizlik yaşanıyordu. Eric Hobsbawm şöyle anlatıyor: "Ücret karşılığında çalışan erkekler ve kadınlar için çöküşün en önemli sonucu, hayal edilemeyecek, daha önce görülmemiş ölçüde ve hiç kimsenin kestiremediği kadar uzun süreli işsizlik idi. Çöküş'ün en kötü döneminde (1932-33) İngiliz ve Belçika işgücünün yüzde 22-23'ü, İsveçlilerin yüzde 24'ü, ABD'lilerin yüzde 27'si, Avusturyalıların yüzde 29'u, Norveçlilerin yüzde 31'i, Danirmakalıların yüzde 32'si ve Alman işçilerin yaklaşık yüzde 44'ü işsiz kaldı" (Hobsbawm, 2011c: 121-122). Blainey, 1920'lerde işsizliğin yüzde 10'u aştığını ve bu durumun oluşmasının nedenini hayat tarzında alışılmadık değişim hızının bir sonucu olduğunu belirtir. Bu dönemde yeni endüstri bölgelerinin ve endüstrilerin yükseldiğini ve kimi bölgelerde ise bu durumun azaldığını savunur. Tarımdan fabrikalara geçişin devam ettiğini; fakat fabrikaların yaşanan çöküşten tarıma oranla daha fazla etkilendiği üzerinde durur. Tarımda fiyatlar düştüğünde, tarım işçilerinin düşük ücretlerle çalışmayı sürdürdüğünü ya da hiç değilse kendi yiyeceklerini üretebildiğini; ancak araba, tekerlek ve tekstil fabrikalarında çöküş yaşandığında işçilerin evlerinde oturduğunu ve yaşamak için hiçbir şeye sahip

olmadıklarını belirtir. Hükümetin ve ekonomistlerin depresyonla nasıl başa çıkacaklarından emin olmadıklarını, hakim prensibin bir şey yapılmaması gerektiğini, düşük ücretlerden, kârlardan ve yüksek işsizlikten kurtulmak için ekonominin kendi ilacını oluşturacağını, böylece çabucak iyileşileceğinin beklendiğini anlatır. Fakat ekim 1929'da Wall Street'teki borsaların çökmesinin şimdi bir yangın çanı olarak görüldüğünü, bu dönemde finansal güvenin düştüğünü, insanların satın almayı bıraktığını ve bu yüzden birçok işin yıkıldığı, bunun sonucu olarak işsizliğin kimi ülkelerde 1932'de yüzde 30'u aştığını belirtir (Blainey, 2007: 399-400). İşsizlik rekor seviyelere yükselmişti. Üretimde daralmanın meydana gelmesi ve kâr oranını yükseltme isteği sonucu işgücü işten çıkartılarak emek ücretlerden yoksun bırakıldı. Böylece halkın alım gücü düştü. Ürünler şirketlerin deposunda el değmeden kalmaya başladı. Sadece yoksullar için zorunlu malların tüketimi değil, ayrıca zengin kesimler için de alım gücü azalmış, zenginlerin şaşaalı yaşamına ait lüks ürünlerin tüketimi düşmüştü. Halk, daha kötü duruma düşme korkusundan dolayı ve krizden kurtuluna kadar ayakta kalmak için gereğinden fazla harcama yapmaktan kaçınıyordu.

Kapitalistler neden borsaya yöneliyorlardı. Bunu Marx, aslında çok önceden Kapital'de belirtmişti. Kapitalistlerin üretim süreci sonucu kâr yapamamaları, onları böyle bir yönelimin içine soktu ve azalan kâr oranlarını artırmak için, para üzerinden para kazanmaya çalıştılar. Bu süreç Karl Marx'ın belirttiği paranın sermayeye dönüşüm sürecini kolaylaştımak için ortaya çıkmış olan gelişmelerdi. Paranın sermayeye dönüşümünde, satmak için satın alma sürecinin ortaya çıkması önem kazanmıştı. Marx, paranın sermayeye dönüşümünü şöyle anlatmaktadır: "Meta dolaşımının dolaysız biçimi, C-M-C, yani metanın paraya dönüşmesi ve paranın yeniden metaya dönüşmesi, satın almak için satmaktır. Ama, bu biçimin yanında, spesifik olarak farklı bir ikinci biçimi, M-C-M biçimini buluruz; burada ilk önce para metaya dönüşür ve sonra meta yeniden paraya dönüşür, yani satmak için satın alınır. Hareketiyle bu ikinci dolaşımı gerçekleştiren para, sermayeye dönüşür, sermaye olur ve tanımı gereği bile sermayedir." Bu açıklama ile Marx ihtiyaç için olanın birinci dönüşüm olduğunu belirtirken, ikinci dönüşümün ise kâr elde etmek için oluşan bir dönüşüm olduğunu belirterek bu sürecin bütünüyle vardığı sonucun, paranın para ile

mübadelesi, M-M' olduğunu belirtir (Marx, 2011: 152). Böylece günümüzde ortaya çıkan ve sermayenin hızlı hareket ettiği sürecin kâr elde etmek için oluşan paranın para ile mübadele işlemi olduğunu anlayabiliriz. Üretim geri plana itilir ve finansal piyasalara yönelim artar. Paranın para ile mübadele edilmesi yöntemi ile bundan bir artı değer elde edilmeye çalışılır. Sonunda zarar veya kâr olmasına değinmeden dönüşümün sonucunda yeniden para elde edilmesi asıl amaçtır. Dönüşüm gerçekleşirken ortaya konulan para eğer dönüşüm sonrası elde edilemezse, geri gelmezse veya düşük olursa, bunun anlamı zarardır. 1929 krizine baktığımızda borsalarda meydana gelen düşüş, paranın sermayeye dönüşürken geri gelmemesine veya düşük değerle geri dönmesine neden olmuştur.

İşsizliğin yüksek rakamlara ulaşması piyasayı ayakta tutacak talebi azaltıyordu. Yeterli talebin olmaması piyasada durgunluğa neden olmuştu. Lüks kesime hitap eden ürünler neredeyse tüketilemez dereceye gelmişti. Yoksulluk artmış, sosyal sorunlar ortaya çıkmıştı. Tüketici alım gücü bariz şekilde azalmış, ürünlerin tüketimi de buna bağlı olarak azalma göstermişti. "Ticari malların fiyatları düşüyordu. Araba üretimi, çelik üretimi herşey aşağı doğru gidiyordu. Sonuç olarak endüstriyel üretim genel endeksi düşüktü. Özellikle pahalı ürünlerde tüketim neredeyse durma noktasına gelmişti. Krizle birlikte New York radyo satışları yarı yarıya azalmıştı" (Galbraith, 2009: 150). Tüketim büyük oranda düşmeye başlamıştı. "Bütün olarak düşünüldüğünde işletmeler de üretim güçlüğü içine düşmüştü. Üretim yapabilen firmalar da bu ürünleri satacak kişi bulmakta zorlanıyordu. Halkın alım gücü azaldıkça firmalar üretim kapasitelerini düşürerek ayakta kalmaya çalışıyordu" (Galbraith, 2009: 155). Sweezy, böylesine bir durumu üretim araçlarında meydana gelen yükseliş sonucu toplam üretimde artışa oranla talebin geride kalması veya daha yavaş artması olarak açıklıyordu. Bu tür bir tutarsızlıktan kurtulmak toplam ürünün büyüme hızı ile talebin büyüme hızının eşitlenmesiyle sağlanabilirdi (Sweezy, 1979: 35).

Krizi durdurmak için alım gücünü artırma çabaları küçük bir çapta olsa da çöküşü durdurmaya yetmedi. Çünkü rekabetçi düzenleme tarzı, kendine uymayan bir birikim rejimini dizginleyecek ve yatıştıracak düzeyde değildi. Rekabetçi bir yapıda

firmaların sermaye birikimine devam etmesi, farklı birikim yöntemlerini denemeye çalışanları engelliyordu. Bu durum krizin daha da derinleşmesine neden oldu. Bu konuda Ford'un çabası üzerinde şöyle durulmaktadır: "Ford büyük şirketlerin gücünün toplumu düzenlemesine o kadar derinden inanıyodu ki, büyük depresyon başlar başlamaz, ücretleri artırdı. Ücret artışının efektif talebi artırarak piyasayı canlandıracağına ve iş dünyasının güvenini pekiştireceğine inanıyordu. Ama rekabetin zorlayıcı yasaları heybetli Ford'dan bile daha güçlü olduğundan işçi çıkarmak ve ücretleri düşürmek zorunda kaldı" (Harvey, 2010a: 149). Aslında bunun bu şekilde gerçekleşmesinin nedeni düzenleme tarzının oluşan yeni birikim rejimi ile uyuşmaması nedeniyleydi. Ford'un stratejisinin gerçekleşmesi için piyasadaki kurumsal formların birikim rejimi ile tutarlılık içinde olması gerekirdi. Yani, Sweezy'nin belirttiği anlamda böylesine bir tutarsızlığı ortadan kaldırmak, sadece talebin artırılmasıyla gerçekleşemezdi; ancak belirli bir süre sonra, devletin piyasaya el atmasıyla ve yeni birikim rejimine uygun şekilde düzenleme tarzının oluşmaya başlamasıyla bu tutarsızlık durdurulabilecekti. Böylece kapitalist üretim tarzının tekrardan istikrara kavuşması farklı bir düzenleme tarzı ile sağlanacaktı.

Piyasada aşırı üretimin ortaya çıkması doğal olarak fiyatlarda bir düşüş yarattı. Bu durum kapitalistlerin kâr oranlarının düşmesine neden oldu. Kârlar yavaş yavaş emekten kesilerek artırılmaya çalışıldı. 1929 krizi, Say Yasası'nın hiç de belirtildiği gibi işlemediğini ve görünmez el dedikleri, piyasanın kendiliğinden istikrarlı hale geleceği ve dengede işleyeceğini belirten görüşün yıkıldığını göstermek için yeterli olabilecek bir sonuçtu.

Kriz böyle sürerken, krizden kurtulmanın piyasanın serbest yapısı ile gerçekleşmeyeceği fikri ağır basmaya başladı. Çünkü ne kadar beklenilirse beklenilsin bir türlü piyasalar tekrardan canlanamıyordu. Bu yapısal krizden kurtulmanın ana yöntemi piyasaya devlet eliyle müdahale etmekti. Ekonomi eski düzenleme tarzı ile işleyemediği için yeni reformlar yapılarak, yeni bir birikim rejimi çerçevesi içerisinde kapitalist üretim tarzının yeniden güçlendirilmesi en hakim düşünce olmaya başladı. Talep eksikliğinden dolayı oluşan bu ekonomik krizden kurtulmak için meydana çıkan sorunları çözmek gerekliydi. Bu nedenle piyasada

talebi artıracak politikaların izlenmesi önem taşımalıydı. Talep artırıcı politikaların ilk uygulanması gereken yer çalışanlar veya işçi sınıfı olmalıydı. Çünkü onlar ürettikleri malların ayrıca tüketicileri konumundaydı. Onların ücretleri olmadan şirket ürünlerini kime ve nasıl satacaktı. Böylece işçinin doğal hakkı olan sendikal hakların güçlendirilmesi, ücretlerin yükseltilmesi, sosyal ve siyasal iyileştirmelere gidilmesi en önde yer alan önlemler oldu. İşçilerin çalışma koşulları iyileştirilmeye başlandı. Emek yeni bir birikim rejimi olan Fordist birikim rejimi ile uzlaşır hale getirildi. Roosevelt'in New Deal politikaları hayata girmeye başladı. Böylelikle kurumsal formlarda reformlar meydana getirilerek, yeni düzenleme tarzının ortaya çıkması sağlanacaktı. Ancak böylesi koşullar içerisinde düzenleme tarzı yeni birikim rejimi ile uzlaşabilirdi. Yeni düzenleme tarzının ortaya çıkmasıyla birlikte Büyük Buhran'ın izleri silinecek ve kapitalist ekonomi tekrardan istikrar içerisinde işleyecekti.

4. BÖLÜM

FORDİZM VE POST-FORDİZM

4.1. Yeni Düzenleme Tarzı ve Krizden Çıkış

Fordist birikim rejimi 1929 Büyük Buhran'ın yaşanmasından sonra hayata geçmeye başlayan dönemdir. Ancak bu dönemde, krizi yok etmeye yönelik olarak ekonomik önlemlerin hemen hayata geçmediği belirtilmelidir. Sermaye birikim sürecinin iflas etmesi sonucu kapitalist üretim tarzının yeniden ayağa kalkması ve kendini yeniden üretmesi için çeşitli önlemler alınmaya çalışıldı. 1933 yılından itibaren ABD'de New Deal politikalarının, Roosevelt hükümeti döneminde hayata girmesiyle yavaş yavaş kitlesel üretim ve kitlesel tüketim arasındaki dengeyi sağlayacak ve karşılayacak üretim ve tüketim politikaları gerçekleştirilmeye başlandı.

1929 yılında yaşanan kriz ilk olarak ABD'de ortaya çıktı ve ekonominin tüm alanlarına yayılmaya başladı. New Deal uygulamalarına rağmen 1933 yılından beş yıl sonra bile üretim ve yatırımlarda, 1929 krizi öncesi ekonomik koşullara gelinemedi. Sadece İkinci Dünya Savaşı krizin bittiğini garanti edebildi (Mazler, Baslé ve Vidal, 1999: 4). 1939'da başlayan ve 1945'e kadar süren İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni birikim rejimine uygun olarak yeni düzenleme tarzı yerine oturmaya başladı. Fordist dönemde sosyal politikalar açısından kapitalist üretim tarzı en verimli çağını yaşadı.

1945 ve 1970 dönemi olarak adlandıracağımız yıllar Fordist birikim rejiminin yaşandığı yıllardı. Bu dönemin Fordist birikim rejimi olarak adlandırılmasının çeşitli nedenleri vardı. Ash Amin 1950 ve 1960 yılların Fordizmin zirve yılları olarak değerlendirmektedir. Henry Ford'un 1920 ve 1930 yılları arasında kitlesel üretim ve buna uygun yönetim kurallarına Amerika'da araba fabrikalarında öncülük etmesi, bu döneme Fordizm ismini verdi. Ayrıca bu dönem kısaca yoğun birikim rejimi veya ekonominin monopolistik düzenlemesi olarak da adlandırılmaktadır (Amin, 2000: 9).

Billaudot da 1945'den 1970'e kadar olan dönemi monopol düzenleme veya Fordist birikim rejimi olarak adlandırır. Ayrıca bu dönemin oluşmasıyla yoğun gelişim tarzının ortaya çıktığını, üretim ve kitlesel tüketimin birlikte oluştuğunu belirterek büyümenin; sermaye yoğunluğuna, emeğin verimliliğine ve gelirin satın alma gücüne paralel olarak ortaya çıktığını ifade eder (Billaudot, 2002: 140). Böylece krizden sonra yeni bir kapitalist döneme girildiği kabul edilir.

Soğuk Savaşın yaşandığı Fordizm dönemi, Eric Hobsbawm tarafından 'Altın Çağ' olarak adlandırılıyordu. Çünkü, topluma daha çok önem veren refah devleti anlayışı oluşmaya başladı. Rekabetçi ve ezici devlet yerine, halkına daha sıcak olan bir devlet ortaya çıktı. Mark Elam bu dönemi şöyle belirtmektedir: "Bu sadece kapitalizmin evrensel bir deneyim ve tamamıyla entegre olmuş bir sistem haline geldiği yoğun birikim ve monopolistik düzenlemenin evliliğiydi. Yoğun birikim rejimine geçmek kapitalist ekonominin büyümesinin yanlızca dinamik üretim malı sektörüne değil, aynı zamanda dinamik tüketim malı sektörüne bağlı olduğu anlamına geliyordu. Monopolistik düzenlemeye geçmek hem tüketici hem de üretici olarak işçilerin kapitalist sistem içerisine kısmen entegre olmaktan ziyade tamamıyla entegre olduğu anlamına geliyordu. Tarihsel gelişim tarzı olarak ifade edilen yoğun birikim ve monopolistik düzenlemenin bileşimi, düzenleme perspektifinin kabul ettiği oluşum olarak Fordizmdir" (Elam, 2000: 63). Fordist dönemin gelişim tarzı, yoğun birikim rejimi ve monopol düzenlemenin birbirine uyumlu şekilde işlemesiyle oluşmaya başladı.

Fordizm döneminde ortaya çıkan yeni teknoloji sayesinde verimlilikte ve çıktı düzeyinde hızlı büyüme ortaya çıktı. Buna bağlı olarak tüketim arttı ve dengeli bir gelişim tarzı oluştu. Burada önemli olan nokta bu üretim ve tüketim arasındaki ilişkinin, düzenleme tarzının kurumsal formlarıyla düzenlenmesi ve istikrarlı hale getirilmesiydi. Tekellerde sabit kâr oranlı fiyatlama, en önemlisi ücret ve fiyat endeksi ve toplum müzakerelerin hep birlikte ele alınması, talebi ve verimliliği artırdı. Bunun yanında ücretlerin yükselmesi enflasyonun artmasına neden oldu. New Deal politikası ile sosyal güvenlik ve işsizlik tazminatı gibi sosyal sigorta önlemleri sayesinde, işçiler çalışmayınca bile tüketim yapabilecek bir gelir elde ettiler (Graham

ve Gibson, 2010: 235). Özellikle bu politikalar ile istihdamı artıran kamu kuruluşlarının yaratılması, işçilerin sendikalarda birleştirilmesi ve sadece sermaye kesiminin çıkarları gözetilmeden genel olarak gelir dağılımına müdahale edilmesini sağladı (Fülberth, 2011: 212). Savaş sonrasında oluşan bu koşullar olumlu bir durumu yansıtıyordu. Üretici güçler, durmadan çalışmaya devam ettiler. Burada önemli olan nokta teknolojik ilerleme, toplumsal ilerlemeyi de beraberinde getirmişti. Genel olarak çalışanların yaşam standardında artış ortaya çıkmıştı (Pröbsting, 2011: 69). Monopol düzenlemenin yaşandığı bu dönemde yeni teknolojik değişimler yaşanacaktı. Daha sonra enflasyonun aşırı derecede yükselmeye başlaması, düzenleme tarzını değiştiricek olan yeni krizlerin oluşmasına neden olacak ve bir yandan da işsizliğin artmasına sebep olacaktı.

Monopol düzenleme tarzı ve yoğun birikim rejimi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kitlesel tüketim ile birlikte yayılırken, bu dönemi ifade eden kavramlardan birisi olan Fordist birikim rejiminin, Fordizm adı altında kavramlaşmasını sağlayanlardan biri Antonio Gramsci olmuştu (Lipietz, 1987a: 35). Gramsci Amerika'da ortaya çıkan yeni üretim yöntemi ile emek örgütlenme şekillerinde meydana gelen değişimleri farkeden birisiydi. Mussolini hükümeti tarafından tutuklandıktan sonra, hapishane defterleri adlı eseri içerisindeki Amerikanizm ve Fordizm adlı yazısında, teknolojinin nasıl değiştiği ve nasıl yayıldığını, emek üzerindeki etkisini ve yeni düzeni gözlemliyordu (Gramsci, 2000: 275). "Fordizm kavramı 20'li Antonio Gramsci tarafından belirtildiği şekliyle, kapitalizmin kendisini dönüştürme yoluyla hayatta kalmayı sağlama yeteneği olarak ortaya çıktı. Bununla Gramsci, o dönemde Marxistler tarafından dile getirilen çöküş tahminleriyle arasına bir çizgi çiziyordu. Gramsci'de deneysel nirengi noktasını, o dönemin tarihsel olarak dinamik büyümesi ve istikrarıyla tek kapitalist topluma sahip ABD'nin durumu oluşturuyordu. Gramsci'den sonra yeni üretim anlayışı olarak Fordizm, yeni tarz organizasyon biçimleriyle dayanıklı ve yol gösterici modernleşme stratejileri sunuyordu" (Biermann ve Klönne, 2007: 97). Antonio Gramsci, kapitalist üretim tarzında meydana gelen değişimleri önceden farkederek, aslında kapitalist üretim tarzının çökmeyeceğini ve kendini tekrardan üretebilecek bir güce kavuşmaya başladığını farketmeye başlamıştı. Ayrıca Gramsci, Fordist birikim rejimi için bir

kaynak niteliğine geldi. Yazıya geçirdiği fikirleri sayesinde düzenleme teorisinin dönemin şartlarını değerlendirmesi için kavramsal açıklamalarına yardımcı oldu. Elam konu dahilinde şöyle anlatır: "Böylece, düzenleme bakış açısı, Gramsci'ye saygıyla birlikte, sadece endüstriyel ve teknolojik paradigmayı değil, aynı zamanda özel kurumsallaşmış hayat tarzını da kapsayan, Fordizmin son derece geniş tanımını kabul eder" (Elam, 2000: 63). Bu nedenledir ki, Fordizmin düzenleme teorisi içerisinde kullanılan bir kavram olmasında Gramsci'nin Hapishane Defterleri kitabının önemli bir yeri vardır.

Kapitalizmin krizin etkisinden kurtulması yeni bir düzenleme tarzına geçişin yaşanmasıyla sağlandı. Ortaya çıkan yeni tür teknolojiye uygun bir emek örgütlenme sistemi gerekliydi. Emeğin büyük bir kısmı, bu üretim sürecinin sonunda kendini yeniden üretme şansını buldu ve Taylorist örgütlenme içerisinde Fordist birikim rejiminin parçası haline geldi. Eskisi gibi vasıflı, her türlü aşamadan anlayan bir emektense, vasıfsız ve sadece bir noktada akar bantta gerekli işlemleri yapmaya başlayan, ürettiğini tüketen bir işgücünün varlığı bu birikim rejimi için yeterliydi. Bu örgütlenme modeli ve üretim araçları dünyaya yayılmaya başladı. Sermaye birikimi, kapitalistler tarafından daha çok Henry Ford'un kullandığı bant sistemi sayesinde elde edildi. Bu dönemde ortaya çıkmış olan yürüyen bantlar ve kapitalist üretim tarzında meydana gelen değişimleri Biermann ve Klönne şöyle anlatır: "Fordizm 20. Yüzyılda, kapitalizmin yol gösterici stratejisi oldu. Bu konuda öncelikli bir katkı, öncelikle kitlesel üretimin kitlesel tüketimle gerçekleştirilmesidir.

1.Şimdiye kadar kullanılan uygulama yöntemlerinden dönülmesi ve verimlilikteki artışın makinelerin iyileştirilmesi yoluyla sağlanması. Diğer yandan insani iş gücü de etkili bir yükselişe girecekti.

2. Burada kitlesel imalatı mümkün kılan tüm üretim yolları açığa çıkacaktı.

3. Verimlilikteki büyüme, şimdiye kadar üretimdeki gelişmelerin çok altında kalan ücret artışlarını da mümkün kılmıştı. Bu da kitlesel gelirin kitlesel üretimin sağlanması için pedal vazifesi görmesini getirdi" (Biermann ve Klönne, 2007: 129).

Bu gelişmeler kendisiyle birlikte oluşan düzenleme tarzının ve birikim rejiminin sağlam temeller üzerine oturmasını sağladı. Kapitalist sistemin tekrardan ayağa kalkmasına yardım etti. Kapitalist üretim tarzının kendini yeniden ürettiği birikim rejimi ise Fordist birikim rejimi veya yoğun gelişim tarzı olarak adlandırıldı. Bu dönem hakkında David Harvey, Fordist dönemin oluşması ve onun etkilemiş olduğu toplumsal yaşamın önemi hakkında şunu anlatır: "Ford yeni tür toplumun, büyük şirketlerin elindeki gücün doğru uygulanması halinde kolayca kurulabileceğine inanıyordu. Sekiz saatlik, beş dolarlık işgünüyle hedeflenen, sadece işçinin son derece üretken montaj hattı sisteminin gerektirdiği disipline uymasını sağlamak değildi. Bu uygulama, aynı zamanda, işçilerin, büyük şirketlerin gittikçe daha büyük miktarlarda piyasaya sürmeye hazırlandıkları kitle üretimi ürünlerini tüketmek için yeterli bir gelire ve boş zamana sahip olmalarını hedefliyordu" (Harvey, 2010a: 148). Yapılan reformlar sadece salt kazanç elde etmek için değildi. Bu reformlar ile kapitalistlerin piyasaya sürdükleri ürünlerden kâr elde edebilmesi ve sermayenin dönüşümünün sağlaması için bir tüketici kesiminin oluşturulması gerekiyordu. Bu durum ücret ve emek ilişkisinde yeni düzenlemelerin yapılması anlamına geliyordu.

Lipietz, yeni birikim rejimi olan Fordizm kavramının bir sermaye birikim tarzına işaret ettiğini söyleyerek şunu belirtmektedir: "Emek sürecinde köklü ve sürekli bir değişmeye dayanan, işçilerin teknik bilgisinin makineler biçiminde cisimleştiği bir tarza. Görünürdeki emek üretkenliğindeki bir artış ile kişi başına sabit sermaye miktarındaki artışı birleştiren, bu yoğun birikim sistemi eski zanaat emekçisinin vücut hareketlerinin bilimsel iş örgütlenmesi yöntemleriyle sistemleştirilmiş olmasını öngerektirir" (Lipietz, 2009b: 447).

Yeni bir birikim rejimine geçilmesi ve bununla birlikte monopol düzenleme tarzının kurumsal formlarının ortaya çıkmaya başlaması, o dönemi kendi özellikleriyle isimledirilmesini sağladı. Fordizmin kendine has özelliklerinin ortaya çıkmasını tahlil eden Jessop bunları beşe ayırarak: "(1) Teknik ve toplumsal işbölümünün tikel yapılanması olarak görülen emek süreci; (2) kapitalist üretim ve tüketimin büyümesini yapısal olarak destekleyen bir büyüme kalıbındaki bir

makroekonomik rejimi içeren birikim rejimi; (3) verili bir birikim rejimi ve bu rejimi 'yönlendiren' bir normlar, kurumlar, örgütsel biçimler, toplumsal şebekeler ve davranış biçimleri topluluğu olarak tanımlanan bir düzenleme tarzı; (4) toplumsallaştırma tarzı, yani hakim birikim rejimini ve ekonomik düzenleme tarzının tamamlayan ve böylece toplumun daha geniş bir kesimindeki hakimiyet koşullarını güvence altına alan kurumsal bütünleşme ve toplumsal yapışma kalıbı ve (5) önceki dört başvuru noktası arasındaki olumsal karşılıklıkla karekterize edilen toplumsal bir formasyon" (Jessop, 2009b: 103) olarak değerlendirir.

1929 krizine doğru giden sürecin temeli, kapitalistlerin daha fazla artı değer kapma yarışına girmeleriydi. Bu yarış yeni teknolojilere ihtiyacı doğurdu. ihtiyaç duyulan üretim araçlarının geliştirilmesi ve kullanılması sermayenin organik bileşiminin yükselmesine neden oldu. 1914 yılında Henry Ford'un bant sistemi kullanarak üretime geçmesi, verimliliğin yükselmesini sağlamıştı. Bu konuda şu durum belirtilmektedir: "Fordist üretim anlayışı, akan bantların kullanılması yoluyla, tek hamlelik hassas işçilik gerektiren makineler ve ayrı montaj bölümlerinin, mümkün olan tüm iş adımlarını ilerleyen bir süreçte tamamladığı montaj bantları üzerinden şekilleniyordu. Bantlı üretim, üretim bölümünün mükemmel bir standardizasyonunu gerektiriyordu. Çünkü sorunsuz üretim akışı bazı fabrikasyon kısımlarındaki sorunlar nedeniyle engellenebilirdi. Montaj bantları, kârın ön planda tutulduğu bakış açısından, üretimde verimlilik artışı sağlıyordu. Çünkü makine ve akar bantların iş ritmi uygun hale getirilebiliyor ve böylece biyolojik sınırlamaların etkisi engellenmiş oluyordu. Neticede montaj bantları işverene sermaye rotasyonunu hızlandırma şansı veriyordu. Çünkü entegre üretim süreci depoda tutma zorunluluğunu getiriyor ve emek süreçlerindeki 'ölü zamanları' kısaltıyordu. Tüm bu faktörler parça başı giderlerin önemli ölçüde düşmesini sağlıyordu" (Biermann ve Klönne, 2007: 97-98). Bu sayede araba, radyo, televizyon ve çeşitli lüks ürünler kitlesel tüketim ürünü haline geldi (Fülberth, 2011: 205-206). Maliyetlerin düşürüldüğü, üretimin yükseldiği bu yeni teknoloji sayesinde standart üretim yapılıyordu. Fazla çeşitliliğin olmadığı, tek tip, birbirine benzer kitlesel üretimler gerçekleştirilebiliyordu. Bu sistem daha sonra diğer kapitalistler tarafından da kullanılmaya başlandı. Böylelikle ürünlerin üretimi hızlanmış ve arz, talebi geçerek

aşırı üretim düzeyine gelmişti. Aşırı üretim nedeniyle fiyatların düşmesi kâr oranlarının da aynı şekilde düşmesine neden olmuştu. Ancak talebin arzı karşılayacak şekilde düzenlenmesi krizden çıkılmasında büyük pay oluşturdu.

Kapitalist ekonomide oluşan büyük krizlerin nedeninin birikim rejimi ve düzenleme tarzının birbiriyle olan uzlaşmazlığı olarak ele almak yanlış olmayacaktır. 1929 krizine doğru üretim araçlarında meydana gelen değişimler, aynı şekilde üretim ilişkilerini, emek örgütlenmelerini etkilemişti ve en sonunda kurumsal formları da etkileyerek yeni bir düzenleme tarzına geçişi başlatmıştı. Çünkü yeni bir düzenleme tarzı olmadan kapitalizm 1929 krizini nasıl atlatabilirdi! Üretimde teknolojinin gelişmesi, elbetteki üretim güçlerinin örgütlenme yapılarını, üretim ilişkilerini ve birikim rejimini değiştirebilecek güce sahiptir. Ancak tedbirler bu değişimlere yönelik alınmadı. Ekonomi kendi haline bırakıldı. Ortaya çıkan yeni birikim rejimi, düzenleme tarzı içerisindeki kurumsal formlarda sorunların doğmasına neden oldu. Var olan birikim rejimi, rekabetçi düzenleme tarzına uymuyordu. Bu nedenle alınacak olan çözümlerde belirli bir süre durgunluk yaşandı. Bu yüzden oluşan Fordist birikim rejimi belirli bir süre sonra dünyaya yayılacaktı. "Değişimler geçiren sanayi kapitalizminin, kaynağı olan ABD'den dünya ekonomisindeki diğer bölgelere doğru mekânsal olarak yayılması, ilk başlarda dünya ekonomisindeki krizin yarattığı ekonomik ve toplumsal sorunlardan dolayı kısmi bir ilerleyememe durumu yaşadı" (Biermann ve Klönne, 2007: 129). Dünya daha önce böylesine büyük bir krizle karşılaşmamıştı. Ülkeler bu krizi nasıl atlatacaklarının şaşkınlığını yaşıyorlardı. Bu uyumsuzluğun sebebi aslında rekabetçi düzenleme tarzının artık yavaş yavaş oluşmaya başlayan birikim rejimine cevap verememesiydi. Bu nedenle yeni bir düzenin oluşturulmasına ihtiyaç vardı. Daha önceden krizin yaklaşmasıyla buna karşı koymak isteyen kapitalistler, ekonomik yapının yeni koşullara uygun olmaması nedeniyle bunu başaramamışlardı; ancak krizden sonra yeni bir düzenleme tarzının oluşması sayesinde yeni ekonomik koşullara uyum sağlayarak, ekonomik sistem içerisindeki aksaklıklara cevap vermeye başladılar.

Büyük Buhran'ın yaşanmasına neden olan sebeplerden birkaçı alım gücünün düşük olması, tüketimin az olması ve aşırı üretimdi. Aynı şekilde refah ve alım gücü

topluma dengesiz bir şekilde dağılmıştı. Bu yüzden üretim ve tüketimin işlemesini sağlayacak birikim olmayınca işsizlik arttı ve en sonunda kâr döngüsünün yıkılmasıyla sonuçlandı. ABD ve Batı Avrupa'da yoğun olarak yaşanan, kültürel ve sosyal yaşamda etkili olan Fordizm döneminin öncelikli özelliği, kitlesel tüketim ve kitlesel üretimin dengeli şekilde oluşması ve kapitalist gelişim tarzının istikrara kavuşturulma çabasıydı (Heffernan, 2009: 3). Bu nedenle krizi atlatmanın yollarından birisi, zenginliği daha fazla dağıtmak ve alım gücünü daha fazla toplumsal hale getirmekti. Böylece krizin yok ettiği tüketim ve üretim tekrardan istikrara sokulabilirdi. Kapitalist üretim tarzının yaşaması için yeni kitlesel üretime yönelik olarak gerekli düzenlemeler yapılmalı, kurumsal formlar birikim rejimine uygun hale getirilmeliydi.

Yeniden gelişim tarzının istikrarlı hale getirmek için kitlesel tüketimin yaygınlaştırılması gerektiği üzerinde duruldu. Böylece tüketim toplumsallaştırılmaya çalışıldı. Bu bakış açısı talep yönlü bir bakış açısını oluşturmaktaydı. Keynes'in belirttiği ekonomi hiçbir şekilde kendiliğinden dengeye gelemiyordu ve krizlerle iç içe olabiliyordu. Bu nedenle arz yanlı iktisat yıkıldı. Yerine Keynes'in talep yanlı iktisadı geldi ve ekonomik politikalarda ona göre oluşmaya başladı. Düşük olan efektif talebi, kitlesel üretime göre düzenlemek gerekliydi. Bu nedenle işçi ücretleri artırıldı, istihdam artırıcı politikalar izlendi. İşçilere sosyal ve sendikal haklar verilmeye başlandı (O'Hara, 2006: 47-48). Ekonominin kendi haline bırakılarak, tam istihdamı oluşturacağı görüşü yavaş yavaş kaybolmaya başladı ve ekonomide istikrarın ancak devlet eliyle sağlanabileceği savunuldu. Bu nedenle devlet politikalarıyla istihdamı artıracak politikalar izlendi. Bu sayede tüketimin toplumsallaştırılması için en büyük adım atıldı.

Üretilen ürünler, devletin düzenleyici politikaları çerçevesinde ve piyasaya müdahale etmesi sayesinde, toplumun geniş kesimlerine ulaşabiliyordu. Üretim sürecinde bulunan üretim güçleri, aynı zamanda ürettikleri ürünlerin tüketicisi konumuna gelmişlerdi. Bu durum efektif talep eksikliğini gidererek, tekrardan piyasaya bir canlılık katıp, kâr oranlarının yükselmesine yardımcı oldu. Çünkü kâr elde edebilmek için emek ve ücret ilişkisinde ciddi reformlar yapılmalıydı. Emeğin

üzerinde kontrolün sağlanması; piyasaların istikrara kavuşturulması ve kâr elde edilebilmesi için büyük önem taşıyordu. Üretilen ürünleri tüketecek ve ürünleri talep edebilecek olan emeğin kendisiydi. Emeğin tüketimden uzaklaştırılması ve kendini yeniden üretebilmesine gücü yetmemesi, kapitalistlerin yaşam olanağını daraltıcı sonuçlar taşır. Bu yüzden emeğe yönelik yapılan düzenlemeler, krizin en büyük reçetesini oluşturmuştur. Bu konunun üzerinde Lipietz şöyle durur: "Fordizm, yoğun sermaye birikiminin yarattığı, tarihte eşi görülmemiş üretkenlik artışının kitle tüketimine sürekli olarak uyarlanmasını ifade eder. Piyasanın malla dolup taşmasından kaynaklanan gerçekleşme sorunu, 30'ların büyük bunalımına neden olmuştu. Ama savaştan sonra, nominal ücreti hem hayat pahalılığına, hem de üretkenliğe bağlayan tekelci ücret düzenleme biçimleri, nihai talebin arza ayak uydurmasını sağladı. Bu normalleştirmenin sonucunda ücretlilerin yaşam üslubu çarpıcı bir değişikliğe uğradı ve hatta kapitalist birikimin kendisiyle bütünleşti" (Lipietz, 2009b: 448). Emeğin ekonominin işlerliğindeki yeri ve önemi anlaşıldı. Bu nedenle yapılan düzenlemeler emeğin kendini yeniden üretmesini ve tüketimin kitlesel hale gelmesini sağlayacak düzenlemelerdi.

Teknolojide meydana gelen ilerleme sayesinde, yeni ürünler üretilmeye başlandı. Kâr oranları bu sayede artmaya başladı. Dünya küresel bir yükselişe geçti. Teknolojik ilerlemeler yaşam standartlarının yükselmesini sağladı (Pröbsting, 2011: 69). Sanayi malları belirleyici mallar olmaya başladı. Bu yüzden Fordizm, yarı otomotik üretim hattını kullanan ve bu sayede motorlu araç ve dayanıklı tüketim malları üreten fabrikaların emek ve sermaye arasında efektif talebi artırıcı bir uzlaşmayı geliştirmesini sağladı (O'Hara, 2006: 14). Toplumun geniş kesimlerine yayılmaya başlayan ve göreli artı değer ile elde edilen sanayi malları yaygınlaştı. Bu mallar standart bir şekilde Fordist birikim rejimi yöntemleri ile üretilerek, tüketicilere ulaştırılması amaçlanıyordu. Böylelikle daha önce belirleyici olan tarımsal malların yerini sanayi malları aldı. İşçiler bir akar bant üzerinde standart üretimi sağlayan makinelerle bir bütün şeklinde göreli artı değerin elde edilmesi için çalışıyordu.

Fordizm, standart mallar üreten emeğin teknik ve sosyal ayrımının özelliklerini yansıtıyordu. Ayrıca Fordist kitlesel üretim tipik olarak Taylorist çizgide

üretime dahil olan emeğin teknik işbölümüne dayalıydı. Bant sistemi üzerinde çalışan emeğin ürettiği ürünler hatasız olmalıydı. Bant sistemi yarı vasıflı emeğin sömürülmesinde rol oynuyordu. Uygulanan bu teknik ayrım sayesinde işçiler kitlesel üretimin ana unsuru haline geliyorlardı, aynı zamanda kitlesel üretimin kendisi de firmaların ve sektörlerin temel unsurunu oluşturuyordu (Jessop, 2006c: 59). Başka deyişle, endüstriyel Fordizm, Taylorlaştırılan emek süreci ve işçiler arasında konuşmanın bile yasak olduğu katı iş bölümü bağlamında gerçekleşen kitlesel üretim ile özdeşleştirilir. Otomotiv ve ev aletleri, sanayi gibi tipik Fordist sektörlerde üretim, yarı otomatik üretim süreçleri ve bu iş için tasarlanmış seri imalat sistemiyle üretilirdi (Gibson ve Graham, 2010: 235). Henry Ford bu durumu, işçilerin üretim için malzemelere götürülmesi olarak değil, üretilecek malzemelerin işçilerin önüne getirilmesi olarak anlatmaktadır (Ford, 2005: 34). Bu temel üzerinde elde edilen göreli artı değer sayesinde birikim rejiminin istikrarlı şekilde devam etmesi sağlanıyordu. Ancak bu istikrarı oluşturmak için kurumsal formlar büyük önem taşıyordu.

Göreli artı değerden önce mutlak artı değer elde etmek için üretim yapılıyordu. Makineler gelişmemişti. Teknolojide yeteri kadar ileri gidilmemişti. Vasıflı iş gücü talebi çok fazlaydı; ancak üretimi makinelerin üstlenmeye başlamasıyla bunun yerini vasıfsız, makine başında yabancılaşan, kendini ve sabit sermayeyi ayrı birer faktör olarak değerlendiren yoğun bir emek piyasası sürecine geçildi. Ayrıca, Amerika'ya olan göçler vasıfsız emeğin artmasına neden oldu. Vasıflı emek açığı vardı ve vasıflı emek tekel konumundaydı. Ancak vasıfsız emek bir süre sonra üretim sürecine dahil olmaya başladı. Kol emeğinin yerini teknolojik araçların aldığı bir üretim sistemi oluştu. "Fordizm kitlesel tüketim yaratıyordu; şimdiye kadar yanlızca bir artı değer üreticisi olarak geçen ücretli işçi, şimdi kendisi tarafından üretilen ürünleri keşfeden bir tüketici oluyordu. Özel araçlardan ev işlerinde kullanılan aletlere (elektrik ocağı, buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrikli süpürge), çeşitli araçların kullanılmasıyla başlayan hayatın makineleşme süreci, bir yandan önemli ölçüde kolaylaşma anlamına gelirken, diğer yandan yürüyen banttaki çalışma koşulları, makinenin insan üzerindeki diktatörlüğü, işçinin ürününe yabancılaşmasını keskinleştiriyordu" (Biermann ve Klönne, 2007: 101).

Ücret ilişkisinin düzenlenmesi için sendikal örgütlenmeler artış gösterdi. Bu sayede emeği güvence altına almak için sendikal haklar güvence altına alınmaya başlandı. Daha öncesinde, güvencesiz ve kolayca işten çıkarılan bir emek söz konusuyken, bu dönemde efektif talebin düşmesini engellemek ve piyasanın canlılığını yitirmesinin önüne geçmek için, emeğe işten çıkarılmasının önüne geçecek güvenceler verildi. Ayrıca krizden nasibini almış olan emek, kendini yeniden üretecek gücü elde edemeyince grevlerle meydanlarda toplanarak hakkını arıyordu. Krizin etkisiyle kâr oranlarının düşüşünü engellemek için ücretlerde meydana gelen azalmalar ve isteğe göre işten çıkarmalar sendikal hakları gerekli kılmıştı. Bu nedenle düzenlemeler hem birikim rejimi koşullarına ve hem de aranan sendikal haklara göre yapılmalıydı. Böylece ABD kongresinde kabul gören Wagner Yasası ile birlikte işçilerin sendikal haklarının garanti altına alınması sağlandı. "1935'te kongre ulusal çalışma ilişkileri üzerine hazırladığı yasayla (NLRA, Wagner yasası olarak da bilinir) işçilerin kendi seçtikleri sendikaya üye olmaları hakkını garantiye alıyordu. Yasaların uygulamalarını denetlemek ve alınan kararları hayata geçirilmesini denetlemek üzere yeni bir kurul da oluşturuldu: Ulusal İş İlişkileri Kurulu" (Biermann ve Klönne, 2007: 126).

Harvey sendikal hakların iyileştirilmesi konusunda şunu belirtir: "Örneğin ABD'de Midwest ve Kuzeydoğu'nun kitle üretimi sanayilerinde sendikalar, toplu sözleşmede hatırı sayılır bir güç kazanıyor, iş tarifi, çalışma güvencesi ve yükselme konularında tabanın bir ölçüde sahip olduğu denetimi koruyor ve sosyal sigorta hizmetleri, asgari ücret ve başka sosyal politika konularında önemli ama asla belirleyici olmayan bir güç elde ediyorlardı. Ama bu hakları kazanmanın ve korumanın karşılığı olarak, Fordist üretim teknikleri ve büyük sermayenin bunlara uyarlanmış üretkenlik artırıcı stratejileri karşısında işbirlikçi bir tutum benimsiyorlardı" (Harvey, 2010a: 156).

Banka ilişkileri düzenlenmeye başlandı. Büyük Buhran'dan sonra kredi piyasası büyük zarar görmüştü. Kredi almak isteyen iyi durumda olan kapitalistler vardı; ancak bankalar kredi verecek durumda değildi. Çünkü, halkın bankalara olan güveni sarsılmıştı ve bankalar fonlarını yükseltebilecek halde değildi. Eğer krediler

verilebilseydi, tüketimin artması tekrardan sağlanabilir ve kriz uzun sürmeyebilirdi (Krugman, 2009: 73). Büyük Buhran birçok bankanın batmasına neden oldu. Çünkü birçoğu büyük risk almıştı. Panik ortaya çıktığında mevduat sahipleri bankalara akın etti (Krugman, 2009: 97). Fakat 1929 krizinin sonrasında bankacılık sektöründe düzenlemeler yapıldı. Özellikle 1933 yılında yapılan The Glass-Steagall yasası ile ticaret ve yatırım bankaları birbirinden ayrıldı (Krugman, 2009: 157). Para saklama işlevi gören bankalar sisteme ayak uyduracak şekilde değişime uğradı ve basit kredi işlemlerini sağlayacak düzeye geldi. Bankalar böylelikle tüketimi ve talebi artıracak kredileri sağlayan kuruluşlara evrildiler. Böylece ücret düzeyi düşük olan kişiler, borçlandıkları krediler sayesinde ihtiyaçlarını karşılayabilecek, talebi artırabileceklerdi. Yeni bir para ve banka ilişkisi ortaya çıkmaya başladı. Basit, geniş çaplı olmayan reklamların da ortaya çıkmasıyla taksitli satışlar yapılmaya başlandı. Bunu yapanlardan birisi de General Motors şirketinin kendisiydi. Yaptığı reklamlarla ve taksitli satışlarla ürün talebini artırmayı amaçladı. Jessop ticari sermayenin bu anlamda önemli bir hale geldiğini belirtir (Jessop, 2006c: 62). Standart üretimin belirli bir müşterisi olmamakla birlikte, kitlesel reklamlar ve parakende satışlar ile kitle iletişim araçlarının önemi arttı. Satışların artmasını sağlayacak kredi temininde de artışlar görülmeye başlandı

Tekellerin piyasaya hakim olmasından dolayı yapılan düzenlemeler monopol düzenleme tarzı olarak adlandırıldı. Geniş çaplı kitlesel üretim yapan alanlar yoğun şekilde istihdama ayrılıyordu. Bu dönemdeki üretim alanları, istihdama önem veren ve alım gücünü yüksek tutmayı göz önüne alan üretim merkezleriydi. Bu üretim merkezlerinden birisi ise otomobillerin üretim alanlarıydı. Sürekli olarak Amerika'da bulunan otomobil sayısı diğer ülkelere oranla, kitlesel üretim sayesinde artıyordu. Birkaç şirket piyasanın büyük kısmına hakim olacak konuma gelmişti. ABD'de otomobil hakimiyeti konusunda şundan bahsedilir: "ABD otomobil endüstrisi dünya çapında Fordizmin üretim tekniklerini, yeni kitlesel tüketim için, kitlesel üretimi uygulayan ilk endüstri oldu. Bu yenilik sektöre ulusal pazarda olduğu gibi dünya ekonomisinde de çıkış yapmak için yardımcı oluyordu. Otomobil firmaları temel olarak ABD'nin dünya ekonomik liderliğinin kuruluşu için katkıda bulunuyorlardı. Bu firmalar diğer ülkelerde büyük çapta üretim yerleri kuran; ya da var olan

fabrikaları satın alan ilk firmalardır. Bu şekilde, General Motors ve Ford, 20'li yıllarda Alman pazarında kuruluşlarını sağlıyorlardı" (Biermann ve Klönne, 2007: 100). Fordizmin yayılmasını sağlayan en önemli faktör, otomobil fabrikalarının kendisidir. Bu dönemde özellikle otomobil sektöründe büyük tekeller ortaya çıkmaya başladı. Otomobillerin çoğalmasıyla yollar ve petrol istasyonları gibi alt yapı hizmetleri arttı.

Fordist dönemde para uluslararası olmaktan ziyade ulusal nitelikteydi. Özel krediler, değişen ekonomik koşullara göre kredi ilişkilerini düzenleyen merkez bankası tarafından yönetilmeye başlandı. İşletmelerin gelişimi kredilere bağlı hale gelmişti. Tüketici kredileri, dayanıklı malların alınmasında ve talebin sürdürülmesinde önemli bir yere sahipti. Devlet, kredi politikalarında toplam talep ve tam istihdam üzerine odaklanıyordu. Bu para politikaları, Büyük Buhran'ın neden olduğu işsizlik ve sermaye sorunundan uzaklaşılmasını sağlamasının yanında, stagflasyon eğilimi yaratıyordu (Jessop, 2006c: 62). Bir yandan efektif talebi güçlendiren kredi politikaları izlenirken, diğer yandan bu politikalar piyasada enflasyon baskısının artmasına neden oluyordu. Bankaların verdiği krediler, toplam talebi artırıyordu. Bu durum ise enflasyonun artmasına neden olacak etkide bulunuyordu.

Uluslararası rejim bağlamında değerlendirirsek, Fordist gelişim tarzı için uluslararası ticaret ikincil öneme sahip oldu. Daha çok ticaret Kuzey Avrupa ve ABD arasında gerçekleşti. Sanayi üretim sürecinin içsel dönüşümü ve iç piyasanın alım gücüyle genişlemesi daha önemli konuma yerleşti. Fordizmin yararlarından etkilenen gelişmekte olan ülkeler gümrük tarifeleri getirerek, ithal ikameci politika izlemeye başladılar. Bunun bir nedeni ABD'nin gelişim modeli veya gelişim tarzının dünyaya yayılmaya başlamasıydı. Fordizmin çıkış noktası olan ABD; kültürel, mali bakımdan ayrıca Bretton Woods anlaşması, GATT ve OECD gibi kuruluşlarla yapısal olarak etkin olmayı başardı (Lipietz, 1987a: 39-40). Sermayenin akışını kontrol edecek olan IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin temeli bu dönemde atıldı (Hobsbawm, 2011b: 91). Bu uluslararası düzenlemeleri üstlenecek olan gücün

doğduğu anlamına geliyordu. Oluşan birikim rejimine göre dünya düzenini sağlayacak olan kurumlar ortaya çıkıyordu.

Devletin piyasaya müdahale etmeli görüşü güçlendi ve serbest piyasa görüşü zayıfladı. Aslında bu durumun oluşmasında savaşın kendisi de etkilidir. Savaşın yaklaşmasıyla birlikte devlet ülke içerisinde söz sahibi olabilmek için ağırlığını artırdı. Böylelikle devletçi yapı ekonomik üretim süreciyle ve düzenlemelerle birleşmiş oldu. Bu dönem refah artırıcı politikalar devletin desteğiyle yürütülmeye başladı. Devlet, piyasaları kontrol ederek tam regülasyon sağlamaya çalışan bir yapı haline geldi. Tabi ki bu yapı krizle birlikte dünyayı da etkiledi. Hem krizle birlikte sosyalist ülkelerin cezbediciliğinin kaybettirilmek istenmesi hem de ülke içerisinde istikrarı sağlama isteği devlet korumacı yönetimin güçlenmesine yardımcı oldu. Kısacası ABD'nin yarattığı kapitalizm, uluslararası rejimde etkili olmaya ve dünya genelinde yeni bir kültür oluşturmaya başladı. Bunda en etkili politika ABD'nin dünya üzerindeki etkinliğiydi. Bu gücü pekiştiren koşullar 1944 yılında Bretton Woods anlaşması ile ortaya çıkmaya başladı. Böylelikle ABD sahip olduğu dolar ile dünya üzerinde etkisini artırdı. Dolar dünya ülkeleri tarafından benimsenen hakim para birimi oldu.

Serbest ticaretin ikinci plana atılması gelişmekte olan ülkelerin yararına oldu. Çünkü bu ülkeler, özellikle Asya Kaplanları olarak adlandırılan uzak doğu ülkeleri egemen ekonomiyle rekabet edecek düzeye gelene kadar firmlarını ülke içerisinde korumakta ısrarcı oldular (Hobsbawm, 2011b: 83). Bu sayede bu ülkelerin firmaları ithal ikameci politikalar sayesinde uluslararası piyasada rekabet edebilecek seviyeye geldiler.

ABD kendi kültürünü ve kurumsal formlarını yayabilecek olan ileri kapitalist ülke konumundaydı. Bu nedenle kapitalizmin kendini yeniden üretmesini sağlayacak ve bunu destekleyecek olan ABD'nin kendisiydi. Harvey, dünya üzerinde etkin olan bu ileri kapitalist ülke hakkında şunu söylemektedir: "Bütün bunlar ABD'nin askeri hakimiyetle desteklenen finansal ve ekonomik gücünün hegemonik şemsiyesi altında güvenceye alınıyordu. 1944 Bretton Woods anlaşması, doları dünyanın rezerv parası yaparak dünyanın ekonomik gelişmesini ABD'nin maliye ve para politikalarına

yakından bağımlı hale getiriyordu. ABD, dünyanın meta ve sermaye piyasalarının büyük şirketlere açılması karşılığında, dünyanın bankeri olarak davranıyordu. Bu şemsiye altında, sınai ilişkilerin yönetim tarzı, para ve maliye politikaları, kamu hizmetleri ve kamu yatırımları stratejisi gibi alanlarda her devlet kendine özgü bir yaklaşım benimsediği için, Fordizm eşitsiz biçimde yayıldı. Yaklaşım konusundaki seçim yalnızca, içeride sınıf ilişkilerinin durumu, dışarıda ise söz konusu ekonominin dünya ekonomisinin hiyerarşisi içindeki konumu ve parasının dolara karşı sabit kur değeri tarafından sınırlandırılıyordu. Dolayısıyla, Fordizmin uluslararası alana yayılması, uluslararası politik ekonominin düzenlemenin özgül bir çerçevesi ve ABD'nin çok özel bir askeri ittifaklar ve güç ilişkileri sistemi aracılığıyla hakim konumda olduğu bir jeopolitik bütünlük bağlamında gerçekleşiyordu" (Harvey, 2010a: 160-161).

Fordist birikim rejimi oluşurken, monopol düzenleme yapısının doğasından dolayı devletin piyasaya müdahale etmesi gerekiyordu. Bu nedenle rekabetçi düzenleme tarzından vazgeçilerek, devletçi politiklar izlenmeye başlandı. Piyasanın düzenleyici gücünün devlet olduğuna inanılması, devletin ekonomi üzerinde müdahaleciliğini artırmasını sağladı. Devletçi politiklar izlenerek, serbest ticaret sınırlı hale geldi. Refah devleti anlayışıyla toplumsal amaçlara yönelik olarak çalışmalar izlendi. Çünkü böyle bir yapı tekellerin kâr oranlarını artırmasını sağlayacaktı. Daha önceden piyasaya müdahale etmeyen ve bir hakem görevi gören devlet artık piyasanın aktif müdahalecisi durumuna geldi. Harvey bu konuda şunu anlatır: "Devlete gelince, o da bazı yükümlülükler üstleniyordu. Kitle üretimi sabit sermayeye büyük yatırım gerektirdiği, bu ise kârlılığı göreli olarak istikrarlı talep koşullarına bağladığı ölçüde, devlet savaş sonrası dönemde sınai çevrimleri maliye ve para politikalarının uygun bir bileşimiyle kontrol altına almaya çalışıyordu. Bu tür politikalar kamu yatırımlarının, hem kitle üretiminin hem de kitle tüketiminin büyümesi için yaşamsal önem taşıyan alanlarına (ulaştırma, su, elektrik vb. Sektörlere) yönelikti ve göreli olarak tam istihdamı güvence altına almaya yarıyordu. Benzer biçimde, hükümetler sosyal sigortayı, sağlığı, eğitimi, konutu ve benzeri alanları kapsayan harcamalar aracılığıyla toplumsal ücreti güçlü biçimde destekleyecek adımlar da atıyordu. Buna ek olarak, devlet gücü, doğrudan ya da

dolaylı biçimlerde, ücret sözleşmelerini ve işçilerin üretimdeki haklarını etkilemek amacıyla da kullanılıyordu" (Harvey, 2010a: 158).

Ulusal olarak devlet mali ve parasal gücünü kullanarak, uzun dönem talebi istikrarlı hale kavuşturuyordu. Firmların artan çıktılarıyla yayılması teşvik ediliyordu. Ulusal sosyal refah ve işsizlik sigortası programları ile bireyler korunuyor ve daha önemlisi bu sayede, belirli bir ücret almadan da kişilerin alım gücünün düşmesi engellenerek talebin istikrarını kaybetmesinin önüne geçilebiliyordu (Sabel, 2000: 102). Devlet piyasaya müdahale edip, kendi düzenleyici gücüyle kitlesel tüketimi destekleyerek, efektif talebin artmasını sağlayacak düzenlemeleri üstleniyordu. Ayrıca diğer kurumsal formların bu yönde reforme edilmesini sağlıyordu. Bu sayede Fordizm döneminde kapitalist ekonomi istikrar içerisinde işleyebiliyordu.

Yapılan düzenlemelerle, Büyük Buhran'ın etkisinden kapitalist ekonomi kurtulmayı başardı. Daha çok geleneksel Marxistlerce öngörülen kapitalist üretim tarzının yıkılacağı beklentisi gerçekleşmedi. Hatta kapitalist üretim tarzı bu krizden daha da güçlenerek çıktı ve yeniden istikrarlı bir şekilde büyümeye devam etti. Aslında bu bir nebze hayal kırıklığı yarattı ve yeni tartışmaların oluşmasına sebep oldu. Hobsbawm kapitalizmin yıkılmadığı konusunda var olan yanılgıyı şöyle aktarır: "Yeni büyük 'boom' döneminin kapitalist devletleri, her şeyden önce eskiye göre çok daha fazla bürokratikleşmiş ve deyim yerindeyse, devlet idaresindeki bir burjuva parlamentarizminin şu ya da bu biçimine döndüler yeniden. Yükselen, hele hele bu kadar büyük bir çapa ulaşmış sosyalist ekonominin yanında çöken kapitalizmin ayakta durmayı beceremeyeğine inanıyorduk. Ama tersi oldu. Kapitalizm üretimde sosyalizme baskın çıktı ve hattâ teknolojik üstünlüğü ve daha zengin oluşu sayesinde sosyalist ekonomiye dışardan sızmaya ve onu yeniden kendi sistemiyle bütünleştirmeye koyuldu. Vesaire vesaire. Yani bunalım ne kadar şiddetli geçmiş olursa olsun, bunalım sırasında kapitalizmin temellerinin onarılamaz biçimde sarsılmadığı açık. Bunun yerine başka bir şey oldu: Kapitalizm kendi kendini düzenleyen rekabete göre şekillenen piyasa ekonomisine ilişkin o eski varsayımından vazgeçti ve buna uygun olarak yeni bir yapıya büründü" (Hobsbawm, 2009: 81-82).

Artık kapitalizmin kaderci anlayışı geride bırakıldı. Birçok ülkede konjonktür dalgalanmalarının üstesinden kolayca gelinmeye başlandı ve artık içsel krizler ciddi sorun olmaktan çıktı (Krugman, 2009: 21). Post-Fordizm dönemine kadar çeşitli krizler yaşansa bile bunlar düzenleme tarzı sayesinde kolayca kontrol edildi. Üstelik serbest bir piyasa modelinden uzaklaşılması krizler üzerinde kontrolün artmasını sağladı.

Ancak iyiye giden bu durum fazla uzun sürmeyecekti. Ekonominin tekrardan kendi sınırlarına ulaşması yeni bir düzenleme tarzına geçişin habercisi olacaktı. Yeni üretim araçlarının gelişmesiyle birlikte, özellikle iletişim ve ulaşımda meydana gelen ilerlemeler nedeniyle düzenleme tarzının kurumsal formları yeni oluşan koşullara cevap veremeyecekti. Bu durum toplumsal olarak hoşnutsuzlukların oluşmasının ve aynı zamanda ekonomik krizlerin ortaya çıkmasının habercisi olacaktı. "Bütün hoşnutsuzluklara ve görünürdeki gerilimlere rağmen, Fordist sistemin ana direkleri en azından 1973'e kadar sağlam kaldı. Bu süreç içerisinde sendikalaşmış işçileri kayıran ve kitle üretimi ve tüketiminin yararlarını bir ölçüde daha da öteye yayan uzun canlılık dönemini ayakta tuttu. İleri kapitalist ülkelerde nüfusun büyük bölümünün maddi yaşam düzeyi yükseldi; sermayenin kârları için de göreli olarak istikrarlı bir ortam sürüldü. Ancak 1973'ün derin ekonomik daralması bu çerçeveyi parçaladığında, birikim rejiminde hızlı, ama henüz pek iyi anlaşılmayan bir geçiş süreci başlayacaktı" (Harvey, 2010a: 163). Bunun sonucu olarak yeni bir birikim rejimine geçilirken, krizlerin atlatılması için yeni kurumsal formlar oluşturulmaya başlanacaktı. Ancak bunun olması için belirli bir geçiş dönemine ve tabiki bunun için de büyük bir krize ihtiyaç vardı.

4.2. Fordizm Krizi

Fordizm krizi olarak adlandırabileceğimiz dönem 1970 ortalarına denk gelir. Bu dönemde büyüme oranlarında yavaşlama ve sürekli resesyonun oluşmaya başlaması, düzenleme yaklaşımı tarafından Fordizm krizinin semptomları olarak adlandırıldı (Amin, 2000: 10). 1970'lerde dünya genelinde yeni birikim rejiminin

ortaya çıkması ve eski düzenleme tarzının yıkılması sonucu Fordizm krizi ortaya çıktı. Yeni, istikrarlı, uluslararası ve hegemonik Post-Fordizm kendini tam anlamıyla ortaya çıkaramamıştı. Ulusal ve uluslararası bağlamda koşullar, derin politik ve sosyal çatışmaların konusu olan krizin etkisinden kurtulmak için alınan alternatif önlemlerle oluşmaya başladı. Alınan bu önlemler Fordist dönemin yerini alacak gelişmelerden oluştu (Esser ve Hirsch, 2000: 76). Bu gelişmeler bir bütün olarak Post-Fordizm olarak adlandırıldı.

Post-Fordizm ile birlikte yapısal krizlerin yaşandığı bir döneme girildi. Oluşan krizler, Fordizmin krizi veya monopol düzenleme tarzının krizi olarak adlandırıldı. Bu dönem, hemen hemen 1980'den itibaren bu krizlerin yerini dışsal ve içsel krizlerin aldığı, dünya genelinde yeni bir düzenleme tarzının oluşmaya başladığı dönem olarak kabul edildi. "Örneğin, 1945 ile 1970'lerin ilk yılları arasında dünya ekonomisinin görece küçük dalgalanmalar yaşadığı söylenebilir; fakat 1973'ten bu yana kendimizi yeniden oldukça güçlü sarsıntıların gerçekleştiği bir dönemde bulduk: 1980-1982, 1990-1991 ve 1997-1998 krizleri" (Hobsbawm, 2011b: 12). Minsky de 1960 yılının ortalarında yaşanan krizlerle birlikte, var olan ekonomik teoriler üzerinde şüphelerin oluştuğunu ve finansal istikrarsızlığın 1974-75, 1979-80 ve 1982-83 yıllarında gittikçe derinleşen krizlerle ortaya çıktığını belirtir (Minsky, 1986: 4-5). 2000-2001 Dot.Com krizi ve global olarak yayılan 2008 krizinin ortaya çıkması ile istikrarsız bir dönemde olduğumuzu ve bu dönem içerisinde çeşitli krizlerin sık sık yaşanabileceğini ön görebiliriz.

Fordizm en verimli ve parlak dönemini 1950 ve 1960 yılları arasında yaşadıktan sonra, 1970 yılına gelirken, var olan kapitalist ekonomi, teknik ve toplumsal sınırlarına ulaşmıştı. İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra ortaya çıkan büyüme artık tükenmek üzereydi. İşçiler Taylorize emek sürecine karşı koymaya başladılar. Çünkü Taylorlaştırma sınırlarına ulaşmıştı. Post-Fordizm dönemine girerken verimlilik artışında yavaşlama görülmeye başlandı ve tüketim, kitlesel üretimin kapasitesine yetişemiyordu. Özellikle talebin doğasında değişimler meydana geliyordu. Özel imalat ve lüks ürünler pazar kapma yarışında daha avantajlı oluyordu (Gibson ve Graham, 2010: 236). Fordizmin oluşturduğu anlayış ortadan

kalkmaya başladı. Teknoloji karmaşık ürünler üretecek kadar gelişti. Bu nedenle monopol dönemin standart piyasasından, çeşitli ve kişiye özel üretime geçildi. Çünkü, ürünlerin çeşitlenmesi ve kişisel hale getirilmesi sayesinde azalan birikim yeniden canlanacaktı; ancak düzenleme tarzının oluşan yeni birikim rejimi ile uzlaşması ve aynı şekilde kurumsal formlarda buna uygun düzenlemelerin yapılması kapitalist üretim tarzını yeniden ayağa kaldırırdı. Fakat bu hemen yapılabilecek bir şey değildi. İlk önce düzenleme tarzının, sistemi devam ettirmeye çalışması gerekliydi.

Birikim rejiminde ve monopol düzenleme tarzında meydana gelen kriz; sermaye birikiminde meydana gelen düşüş, işsizliğin artmaya başlaması ve kapitalist ekonomide istikrarsız büyümenin ortaya çıkmasıyla kendini göstermeye başladı. Krizin en görülür faktörü, verimlilik oranında meydana gelen düşüştü. Bu, piyasada bulunan araba sektörü dahil birçok alanı etkiledi. Taylorist örgütlenme ve Fordist kitlesel üretime bağlı olan yoğun birikim rejimi böylelikle sarsıldı. Kapitalist ekonomide verimlilik oranında meydana gelen düşüşün krize neden olmasının nedeni; verimlilik düşerken, alım gücünün yükselmeye devam etmesiydi. Bu durum daha fazla kâr oranında düşüşe ve daha sonra da krize neden oldu. Fiyatların yükseltilerek kârlılığın artırılmak istenmesi, ücretlerin artmasına sebep oldu ve enflasyonu yükseltti. Amortisman harcamalarının artmaya başlaması elde edilen kârı daha da azalttı. Bu nedenle yatırımlar maliyetli hale geldi. Böylece devletin sosyal refah özelliği kırılmaya başladı (Lipietz, 1987a: 41-43). Bir türlü gerekli önlemlerin düzenleme tarzı içerisinde alınamaması yapısal bir krizin oluşmasına neden oldu.

Üretilen malların ülke sınırları içerisinde doygunluğa ulaşması ve yeni pazarların aranma ihtiyacı, devlet müdahalesinin yerini serbest piyasa ekonomisine bırakması için zorluyordu. Dış piyasada bulunan talep sayesinde artık iç talebe duyulan ihtiyaç azalıyordu ve bu nedenle efektif talebi artıran unsur olan emek, iç piyasada bir üretim maliyeti haline geldi (Juillard, 2002: 156). İşçilerin işten çıkarılamaması, kâr oranlarının daha da düşmesinin en büyük nedeniydi. Çünkü iç piyasa doymuştu. Teknolojinin gelişmesi, taşımacılık sektörünü buna bağlı olarak geliştirdi. Artık dış piyasaya ürün satılabilirdi. Böylece iç piyasada bulunan emek,

efektif talebi sağlayan avantajını kaybetti. Bu nedenle kâr oranında azaltıcı etki yapan emek geri plana itilmeye başlandı. İşsizliğin artması, sosyal refah devleti için daha fazla maliyetli oldu. Bu yüzden devlet harcamalarının artması sonucu kapitalist üretim tarzında refah anlayışı yok olmaya başladı. Kapitalist ekonomilerin maliyetten kurtulması için tek bir yol vardı; neo-liberal politikalar çerçevesinde hızlı bir şekilde esnek birikim rejimine uygun kurumsal formlarda gerekli olan değişimleri veya reformları yapmaktı. Bu reformların uygulanması sonucu esnek piyasa modeli hızlıca dünya geneline yayılmaya başladı. Bretton Woods anlaşması ortadan kalktı. Sabit döviz kuru yerini, dalgalı döviz kuruna bıraktı.

Krizle birlikte oluşan bu yeni kapitalist dönemin ismi Post-Fordizm olarak adlandırıldı. Bu dönemde Soğuk Savaş döneminde oluşmuş olan istikrarlı büyüme durdu. Eski düzenleme tarzının işlerliğini kaybetmesi, yeni bir düzenleme tarzına duyulan ihtiyacı artırdı. Özellikle emek ve ücret ilişkilerinde ciddi reformlar yapıldı. "1965'ten 1973'e kadar olan dönem Fordizmin ve Keynesçiliğin kapitalizmin çelişkilerini denetim altında tutmalarının olanaksızlığı gittikçe daha belirgin hale gelecekti. Yüzeysel olarak bakıldığında, bu güçlükleri tek bir sözcük çok iyi yorumluyordu: Katılık. Kitle üretimi sistemlerine yapılan uzun vadeli ve geniş ölçekli sabit sermaye yatırımlarının, tasarımda esnekliği büyük ölçüde ve değişmez tüketici piyasalarında istikrarlı büyüme varsayımına dayanan katılığından kaynaklanan sorunlar vardı. İşgücü piyasalarında, emek dağılımında ve (özellikle tekelci diye anılan sektörde) iş sözleşmelerinde katılıktan kaynaklanan sorunlar vardı ve bu katılıkları aşma yolundaki her girişim, işçi sınıfının derinlere kök salmış ve kımıldatılamaz gibi görünen gücüne çarpıyordu" (Harvey, 2010a: 165). Emeğin Fordist dönemde elde ettiği sendikal haklar daha sonradan kapitalist ekonominin ayaklarını bağlayan bir bela haline geldi. Bu nedenle emeğin katılığından kurtulmak ve esnek bir emek piyasası oluşturmak gerekliydi.

Bunun yanında maliye politikalarının sınırlarına ulaşmasından dolayı Keynesçi refah devleti anlayışı zayıflamaya başlıyordu. "Üretimde katılıkların devlet harcamalarının mali tabanında herhangi bir genişlemeye olanak vermediği bir dönemde, meşruluğun korunabilmesi kaygısının basıncı altında kamu hizmeti

programları (sosyal güvenlik, emeklilik hakları vb.) büyümeye devam ettiğinden devletin taahütlerinin katılıkları da daha ciddi bir hal aldı. Esneklik sağlayacak tek araç para politikasıydı, yani ekonomiyi istikrarda tutmak için gereken süratle para basma kapasitesiydi. Böylece savaş sonrası uzun canlılık dönemini bir süre sonra çökertecek olan enflasyonist dalga harekete geçiyordu" (Harvey, 2010a: 165-168). Harcamalarda meydana gelen artışların karşılanamaması bir zaman sonra para arzının artmasına neden oldu. 1969 ve 73 yıllarında ABD ve İngiltere'de gevşek para politikası izlenilmesi nedeniyle, piyasada bol miktarda likidite oluştu. Yatırım olanakları azaldığı için enflasyon yükseliyordu. 1973 yılında ve sonlarına doğru yükselen bu enflasyon çift haneli rakamlara ulaşıyordu ve işsizliği artırıyordu. Bu krizler yumağı Büyük Depresyon'dan sonra ortaya çıkan en kötü sorun olmuştu (Harvey, 2010a: 168; Krugman, 2009: 140).

Fordizm döneminde enflasyon yükseliyordu. Bir yandan şirketler daha fazla kâr elde etmeye çalışarak ürün fiyatlarını artırırken, diğer yandan sendikalar ücretlerin artırılması için baskı yapıyordu. Bu nedenle sürekli olarak bir yandan fiyat diğer yandan ücret artışlarıyla enflasyon da ciddi şekilde artmaya başlıyordu. Sistem tıkanmaya başlamıştı. Ücretler düşürülemezdi. 1929 yılından alınan bir ders söz konusuydu. Tekrardan efektif talep düşebilirdi. Ücretler yükseltilemezdi. Bu sefer de kâr oranları düşecek ve enflasyon artacaktı. Kâr oranlarında meydana gelen düşüşe rağmen, sistemde var olan katılıktan ve bürokratik yapıdan dolayı emek işten çıkarılamıyordu. Bunun yanında kamu hizmetleri harcamalarında önemli artışlar meydana geliyordu. Enflasyonist baskının oluşması kârların daha da fazla düşmesine neden olacaktı.

Paul Krugman, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan ekonomiden anlıyormuşçasına kibirli havanın dağıldığını ve tam istihdam politikasının kusurlarının 1970'lerde görünür hale geldiğini belirtir. Ayrıca merkez bankasının istihdam yaratabilmek amacıyla dolaşıma çok fazla para çıkarması sonucu enflasyonun yükseldiğini ve aynı şekilde enflasyonun sistemden atılması için yüksek işsizliğin oluşması gerektiğini söyler. Tüm bunlara petrol fiyatları gibi fiyatları aniden yükseltecek olan dışsal şoklarında eklenmesiyle, depresyon boyutunda olmasa

da, bu sonuçların ekonomide çöküşlerin oluşmasına neden olacak boyutta olabileceğini ifade eder (Krugman, 2009: 21). Yani bir yandan içsel sorunlarla baş etmeye çalışırken, diğer yandan dışsal krizlerin oluşması kapitalist ekonomiyi ciddi şekilde yapısal krizin içerisine sokabilecek sonuçları doğuruyordu. Bunların her biri Post-Fordist döneme geçisin sancılarıydı.

Petrol şokunun 1973 yılında derinleşmesi enflasyonun daha fazla artmasına neden oluyordu. Petrole bağlı olarak üretilen ürünlerin fiyatlarında artışlar meydana geliyordu. OPEC'in Arap ve İsrail savaşını göz önüne alarak petrol fiyatlarında artışlar meydana getirmesi, gelişmiş ülkelerin enerji tasarrufuna yönelmelerine neden oldu. Üstlenilen bu durum, ekonomide ciddi değişimler meydana getirdi. Özellikle devlet ve firmalar tarafından, petrol fiyatları bahane edilerek ücretler düşürüldü ve kredilere kısıtlama getirildi. Bu nedenle satın alma gücü azaldı. Birçok kişi işsiz kalmasına rağmen tüketim talebinde bir düşüş pek yaşanmadı. Çünkü sosyal refah politikası birden bire terk edilmedi ve bu durum muhtemel bir depresyonun oluşmasının önüne geçti. Ancak petrol şokunun etkisinden kurtulma ve stagflasyonu yok etme isteği Fordist dönemin yok olmasına neden oldu (Harvey, 2010a: 168-170; Lipietz, 1987a: 45). Özellikle, yakıtlarla çalışan araçların ve makinelerin daha fazla kullanılmaya başlanması, petrolün daha büyük öneme sahip olmasının nedeniydi. Dışsal bir şoktan kurtulmak için düzenleme tarzının kurumsal formları devreye girerek, oluşan krizi tasarruf yaparak veya işçileri işten çıkartarak önlemeye çalıştı. Ancak, dışsal olan kriz içsel bir hal alarak sınırlarına erişmiş olan ekonominin birikim rejimini aksatırken, aynı zamanda düzenleme tarzının bu sorunu gidermede çözümsüz kalmasına sebep oldu. Kapitalizmin kendini yeniden üretmesini engelleyecek olan kriz daha da derinleşti. Petrol fiyatlarının normale dönmesi sonrasında kapitalist üretim tarzı içsel sorunlarıyla uğraşmaya başladı.

Üretim araçlarında büyük değişimler meydana geliyordu. Bir süre sonra satılamayan standart malların yerini artık kişilerin zevk ve tercihlerine göre üretim yapabilecek teknolojiler almaya başladı. Eski üretim araçlarının bolluğu mali kaybın artmasına neden oluyordu ve bunlara sahip olan çoğu kurum bu araçların yenilenmesi için bütçeden çok fazla kaynak ayırıyordu. Bu nedenle özel sektörün

üretimi devralması; ancak emeğin zayıflatılmasına dayalı olabilirdi. Keynes'in görüşleri artık ekonomiyi devam ettirmek için işe yaramıyordu. Bu yüzden yeni bir birikim rejimi, yani esnek birikim rejiminin hakim olmasını sağlayacak reformlara ihtiyaç duyulmaya başlandı. Bu reformlar o döneme egemen, gelişmiş kapitalist ülkelerin liderleri tarafından oluşturulacaktı. Chris Harman bu durumu şöyle belirtir: "Hızlı genişleme aşaması, 1970'lerin ortalarında ansızın son buldu. Ekonomi tarihçilerinin kimi zaman kapitalizmin altın çağı olarak adlandırdıkları şey, bu kez kurşun çağına kapı araladı. Ülkeler birbiri ardından ciddi ekonomik krizlerle sarsıldılar. Daha önceki egemen doktrinleri-Keynesçilik, Stanlinizm, gelişmecilik-çöküntüye uğradı. Egemen sınıflar ve bunların yardakçısı aydınlar, birden çark ederek, başlangıçta monetarizm, Thatcherizm, Reaganizm gibi isimlerle anılmış olup şimdilerde neo-liberalizm olarak isimlendirilen doktrinler arkasında saf tutmaya başladılar" (Harman, 2001a: 64).

Aynı şekilde Pröbsting, oluşan yeni dönemi şu sözlerle açıklar: "1973-91 dönemi sermayenin aşırı birikiminin üretici güçlerin gelişimini kısıtladığı bir dönemdi: Tüm ileri ekonomilerde güçlü bir durgunluk eğilimi ortaya çıktı. Krizler ve durgunluk derinleşme ve daha uzun sürme eğilimindeydi. Konjonktürel yükselişler zayıf ve güçsüzdü. Bu dönem, Sovyet Bloku'nun çökmesinin ve Çin'de kapitalizmin restore edilmesinin yarattığı sonuçların, finansın ve ticaretin serbestleşmesi ve Reagan ve Thatcher'ın işçi sınıfının yaşam standartlarına yönelik neo-liberal saldırılarının etkileriyle birleştiği, küreselleşme olarak bildiğimiz yeni bir dönemin başladığı 1992'ye kadar sürdü" (Pröbsting, 2011: 69-70).

Artık her şey tersine dönmüş ve Altın Çağ kapanarak, refah devleti politikalarından uzaklaşılmıştı. Dünyaya yön verecek yeni bir görüşler yumağı ortaya çıktı. Bunun ismi neo-liberalizm oldu. Günümüzde ülkelerin politikalarına yön veren ve ülkelerin gelişmelerini sağlayacak olan politikalar olarak değerlendirilen ekonominin bu doktrini, yeni düzenleme tarzının oluşması için ve kurumsal formlarda reformların gerçekleştirilmesi amacıyla kullanılmaya başlandı. Böylece bu dönem kurumsal formlar olan ücret ve emek ilişkisi, banka ve kredi, rekabet tarzı, uluslararası rejim ve devletin konumu neo-liberal görüşlerle birleşerek oluşmaya

başlayacaktı. Gelişim tarzı, reformların yapılmasını sağlayacak olan doktrinlere göre belirlenecekti. Böylelikle ülkeler, yeniden büyümelerini sağlanmak ve kalkınmak için neo-liberal politikalara ihtiyaç duyacaktı.

Başka önemli bir nokta; belirli bir süre krizin etkisinden kurtulmak için yeni bir düzenleme tarzına geçiş yapan kapitalist üretim tarzı, sosyalist ekonomilerin üretim tarzı krizi yaşayarak yıkılmasından sonra, artık dünyayı kapsayacak tek güç haline geldi. Bununla birlikte üretim tarzı krizine maruz kalan ülkeler hızlı bir şekilde kapitalist restorasyona başladılar. Bu gelişmeler tamamıyla 1929 öncesi dönemden farklıydı. O dönemde dünyada iki kutuplu bir ekonomi oluşmaya başlamıştı ve Buhran'ın etkisinden, gelişmiş kapitalist ülkeler daha çok etkilenmişti. Bu sefer ise tek kutuplu bir dünyanın oluştuğu durum söz konusuydu. Krizin etkisini hafifletecek olan devlet mekanizması ekonominin gerisine atılmaya başlanmıştı. Bu nedenle neo-liberal politikaların yayılması dünyayı kapsayacak olan ekonomik istikrarsızlığın artması anlamına geliyordu.

4.3. Post-Fordizm Dönemi ve Günümüz Dünyası

Fordist dönemin katılığının ve standart üretiminin yerini; esnek birikim rejiminin aldığı ve bunun yanında markalı, zevk ve beğenilere göre çeşitlenen ürünlerin ortaya çıktığı döneme Post-Fordist dönem denir. Bu dönemde refah devleti anlayışı silindi. Fordist dönemde elde edilen sosyal haklar ortadan kalkmaya başladı. Bunun yerine bireyler açısından ekonomik olarak daha riskli bir hayat ortaya çıktı. Serbest piyasa görüşünü benimseyen ülkeler arttı. Neo-liberal politikaların yayıldığı bu evrede yeni bir rekabetçi düzenleme tarzına geçildi. Hizmet sektöründe büyük oranda artışlar meydana gelerek sanayi üretiminin emek yoğun olan ülkelere kaydığı ve esnekleştiği bir dönem oluştu. "Şimdilik kullanacağım terimle esnek birikim, Fordizmin katılıklarıyla açıktan çatışma içerisinde olmasıyla belirlenir. Emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları bakımından esnekliğe yaslanır. Temel özelliklerinden biri, yepyeni üretim sektörlerinin, finans hizmetlerinde yepyeni yöntemlerin, yeni piyasaların ortaya çıkması ve hepsinden

önemlisi ticari, teknolojik ve örgütsel yeniliklerin temposunun büyük ölçüde hızlanmış olmasıdır. Hem sektörler hem coğrafi bölgeler arasında eşitsiz gelişme kalıplarında hızlı değişikliklere yol açmış, örneğin hizmet sektörü diye anılan alanda istihdamın hızla yükselmesini sağlarken, bugüne kadar azgelişmiş olarak kalmış bölgelerde yepyeni sınai kümelenmeleri (örneğin Üçüncü İtalya, Belçika'nın Flaman bölgesi, çeşitli silikon vadileri ve elbette yeni sanayileşen ülkelerde sınai faaliyetlerdeki patlama) yaratmıştır" (Harvey, 2010a: 170). Yani, bu dönemde üretim araçlarında meydana gelen yeni değişimler, birikim rejimini değiştirerek kendine uygun olan yeni bir düzenleme tarzı oluşturmaya başladı.

Post-Fordizm, Fordizmin köklerinden ortaya çıktı; fakat aynı zamanda Fordizmden ayrılan yönleri vardır. Fordizmin kendi içindeki çelişkilerinin üstesinden Post-Fordizm ile gelindi. Ancak Post-Fordizm gelişim tarzı içerisinde çelişkilerin olmadığını söylemek doğru değildir (Jessop, 2006c: 76). Fordizmin yaşandığı dönemde ortaya çıkan çelişkilerin giderilmesine yardım eden; Post-Fordist birikim rejiminin oluşması ile yapılan düzenlemelerdir. Bu düzenlemeler sistemi ayakta tutmaya devam ettikçe Post-Fordizm devam edecektir. Yeni bir birikim rejiminin oluşması ile farklı bir döneme kapı aralanabilir. Ancak bu şekilde bir dönem kapanır ve yeni bir döneme adım atılır ve yeni düzenleme tarzı içerisinde kapitalist üretim tarzı yaşamaya devam eder.

Fordist dönemde var olan düzenleme tarzı ve birikim rejimi ile Post-Fordizm döneminde ortaya çıkan düzenleme tarzı ve birikim rejimi birbirinden farklıdır. Bunlar arasında gerçek ayrımı yapabilmek için birikim rejimini destekleyen veya düzemleme tarzı ile uzlaşmasını sağlayan beş tane kurumsal formu incelemek gerekmektedir. Bu kurumsal formlar, Fordizm krizine cevap verebilmek için ortaya çıkmıştır ve birikim rejimine yönelik olarak yapılan yeni düzenlemeleri içermektedir. Ancak şunu bilmeliyiz ki, şimdiki koşullarda oluşacak olan krizler bir daha Fordist dönemde oluşan krizin tıpkısı olmayacaktır. Ayrıca Fordizm döneminde ortaya çıkan düzenleme tarzı, yine bu döneme cevap verecek nitelik olmayacaktır. Kapitalist ekonomide Fordist döneme ait çelişkiler var olduğu sürece, Post-Fordizmin iyi bir düzenleme tarzına ihtiyacı olacaktır.

Bu dönemi ücret ve emek ilişkileri bağlamında değerlendirirsek, Post-Fordist dönem ortaya çıkarken, Post-Taylorist sürece geçildi. Emeğin ve üretimin örgütlenmesi yeni bilgi ve iletişim teknolojisi temelinde oluşmaya başladı. Bu durum standart kitlesel üretime son verdi. Ama emeğin kitlesel olarak işten çıkarılmasının önünün açılmasına neden oldu. Böylece emek ve ücret arasındaki ilişkide parçalanmalar ortaya çıktı. Yeni bilgi ve iletişim teknolojisi üzerinde temellenen hizmet sektörünün ön plana çıkmasıyla birlikte, hizmet sektöründe bulunan emek üzerinde büyük değişimler meydana geldi. Özellikle emeğin toplumsal yapısı, yani beyaz yakalı ve işçiler arasındaki ilişki değişti. Yeni örgütlenme modelleriyle birlikte gelirde farklılaşma ve tüketici modelinde farklılaşmalar oluştu. Kişiselleşen ve kutuplaşan hayat tarzları, bilgi teknolojisine göre sosyalleşme, tüketici tarzının değişimi ve işgücü arasında büyük rekabet, emek ve ücret arasındaki ilişkinin kırılmasına bağlı olarak ortaya çıkmaya başladı. Bunun yanında Fordizmin katı ve sert disiplininden uzaklaşıldı. Daha yalın bir disiplin oluşturuldu (Esser ve Hirsch, 2000: 77). Bu bağlamda Post-Fordizmin esnek üretim süreci, esnek makineler ve buna uygun esnek işgücünün üzerine temellendi. En önemli donanımı bilgi ve iletişim teknolojisi üzerine dayalı mikro-elektronik oldu. Yarı vasıflı emek ile tam vasıflı emek arasında, bilgi ve iletişim teknolojisinin önemli olmasıyla kutuplaşma arttı. Tekleştirilmiş Fordist dönemdeki çalışma şeklinin aksine, yarı vasıflı ve tam vasıflı emek arasında kollektif çalışma şekli ortaya çıktı. Esnek birikim rejimi ile amaçlanan, yabancılaşmayı ve işçilerin direncini ortadan kaldırmak ve kalitenin düşmesine engel olmaktır. Ayrıca üretimde kullanılan yeni teknoloji ile birlikte petrol, hammadde ve enerjinin kontrollü kullanılması sağlanarak, doğaya zarar vermekten kaçınıp, çevreci üretim yapmaya dikkat edilmeye başlandı. Bunun yanında gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde çalışan işgücü; yoğun, dışlanmış şekilde, tehlikeli ve güvenilmez koşullarda çalışmakta ve aynı şekilde çok düşük ücretle karşı karşıya kalmaktadır. Bu işgücünün büyük kısmı etnik azınlık, kırsal ve kentsel göçmenlerden ve yasadışı göç edenlerden karşılanmaktadır (Jessop, 2006c: 77-79). Özellike 1960 sonlarına doğru Fransa, Kuzey Afrika'dan ucuz işgücü ithal etti; Almanya, Türkiye'den işgücü talep etti; İsveç, Yugoslavya'dan ve Britanya eski sömürgelerinde bulunan işgücünü ülkesine çekti (Harvey, 2011b: 14). Bu sayede

ücretler düşük oranda tutularak kapitalist kuruluşlar maliyetlerini azaltmaya çalışmaktadır (Pröbsting, 2011:82). Oysa ki, Fordist birikim rejiminde ücret ilişkisi Amerika'ya göç edenleri kapsamıştı ve çalışanların refahı yükselmişti. Ancak özellikle 1960 sonlarına doğru gelişmiş ülkelerde böyle bir talebin ortaya çıkmasının nedeni kendi ülkelerinde bulunan emeğin katılığından ve aynı şekilde ücretlerin yüksek olmasından dolayıydı.

Emeğin örgütlenmesi ortaya çıkan esnek koşullara göre ve katı bir disiplinden uzaklaştırılarak oluşturuldu. Üretime bağlı olarak birçok tüketici gurubu ortaya çıktı. Fanatikler için atkı, şapka veya çevrecilerin ilgisini çekecek doğayı daha az kirleten ürünler üretildi. Kişilerin görüş ve düşüncelerine göre üretim yapılmaya başlandı. Böylece toplumun katı yapısından uzaklaşıldı. Ortaya çıkan birçok toplumsal örgütlenmeyle birlikte, modern toplumdan post-modern topluma geçildi. Bireyselleşme artmaya başladı. İnsanlar toplumdan üretim koşullarının değişmesiyle kendilerini ifade edecek olan, üretim çeşitlerine yönelerek ayrışmaya başladılar. Bu sayede birikim rejimi bu esnek yapıdan beslenerek üretim sürecini devam ettirmeyi başardı.

Emeğin sendikal haklarında ve sendikal örgütlenmelerinde, yaratılan kitlesel işsizlik nedeniyle zayıflamalar meydana geldi. İşgücünün kolayca işten çıkarılması ve işe alınmasının önü açıldı (Esser ve Hirsch, 2000: 78). Değişen ekonomik koşullara göre şirketlerin emek talebi oluşmaya başladı. Bu yüzden işletme ürettiği ürünlere talebin yoğun olmadığı dönemlerde istediği gibi işçiyi işinden çıkarabilecekti. İşgücü üzerinde daha büyük bir kontrol oluştu. Böylelikle işgücü istenildiği gibi kullanılabilecekti. Esnek birikim rejiminin yoğunlaşmasıyla birlikte sendikal hakların var olmadığı alanlarda, işçi örgütlenmeleri zayıflatıldı. Bu nedenle Post-Fordist birikim sürecinde emeğin işsizliği friksiyonel olmaktan çok yapısal olarak oluşmaya başladı. İşgücü yeni birikim rejimine göre örgütlenerek, yeni bir üretim gücü oluşturdu ve yeni üretim ilişkileri ile kontrol altına alındı. Firmaların piyasada meydana gelecek olan dalgalanmalarla, kızgın rekabetle veya kâr oranlarında meydana gelecek düşüşle iş sözleşmelerini ve çalışma koşullarını işgücüne kabul ettirme gücü arttı (Harvey, 2010a: 171). Yapısal işsizliğin yaşandığı

bu süreç içerisinde, yedek işgücünün artması sonucu sendikalar ve emek arz edenler, işverenlerin koşullarına uymak zorunda bırakıldı. Emek arzının fazla olması nedeniyle düşük ücretli ve sendikasız olarak çalışanlar esnek birikim rejimi içerisinde kendinlerine yer bulabilir hale geldiler.

Emek yapısında meydana gelen değişimle birlikte, sanayi örgütlenmesi de bu değişime doğru oluşmaya başladı. Monopol, kitlesel üretim merkezleri yerine, tekrardan küçük işletmeler, aileye dayalı eski çalışma sistemleri ortaya çıktı ve buna yönelik olarak metropollerde kayıt dışı çalışanların sayısında artış meydana geldi. Kayıt dışı çalışanların sayısı özellikle yeraltı ekonomisi gelişmiş kapitalist ülkelerde aşırı derecede 1970'lerden itibaren artmaya başladı. Ayrıca işletmeler hiyerarşik ve bürokratik öncelikten uzaklaklaşarak esnek ve yalın örgütlenme formu şeklini aldı. Böylelikle yeni örgütlenme tarzı değişen talebe çabucak karşılık vermek için donatıldı (Harvey, 2010a: 176; Jessop, 2006c: 79-80). Bunun yanında yeni işgücü örgütlenme şekillerinde kadınlara daha fazla önem verildi. Atıl olarak evde bekleyen kadınlar üretime dahil edilmeye çalışıldı ve üretimde daha fazla yer edinmeye başladılar. Bunun nedeni kadınların daha düşük ücretle çalışmaya istekli olmaları, işten daha kolay çıkarılmaları ve hizmet sektöründe daha fazla tercih edilmeleridir. Yeni emek piyasası hakkında Harvey şunu belirtir: "Kadınların üretimde ve işgücü piyasalarında değişen rolünü ele alırsak, sonuçlar çok daha açık hale gelir. İşgücü piyasalarının yeni yapısı kadınların emekgücünü yarım zaman temelinde sömürmeyi çok daha kolay hale getirmekle ve böylece daha yüksek ücret alan ve işten daha güç çıkartılan çekirdek erkek işçilerin yerine daha düşük ücret alan kadın emeğinin geçirilmesini teşvik etmekle kalmaz; taşeron, ev içi ve aile türü çalışma sistemleri, patriyarkal uygulamaların ve eve iş almanın yeniden yükselmesine izin verir. Bu yeniden canlanmaya paralel olarak, çok uluslu sermayenin Fordist kitle üretimi sistemlerini ülke dışına taşıma konusunda artan kapasitesi, orada son derece zayıf konumda bulunan kadın işçilerin emekgücünün, aşırı derecede düşük ücret ve hemen hemen hiçbir güvencesi olmayan çalışma koşullarında sömürülmesini olanaklı kılar" (Harvey, 2010a: 177). Hobsbawm kadınların iş yaşamında etkin olmaya başlamasını ilk önce savaşa dayandırır; ancak günümüzde tek gelirin bir aileye yetmemesinin kadınları çalışmaya zorladığını belirtir (Hobsbawm, 2011b: 154). Bunun yanında

esnek emek piyasasında kadınların rolü artarken, kadın işgücünden faydalanmak için, firmalar sadece gelişmiş kapitalist ülkelerde değil, aynı zamanda gelişmekte ve az gelişmiş olan ülkeler içerisindeki alanlara yayılmaya başladılar. Yani mutlak artı değerin yoğun olarak elde edilebileceği bölgelere yöneldiler. Kadının yıllar boyunca atıl bir unsur olması ortadan kalkarak, günümüzde Post-Fordizm dönemi emek ve ücret ilişkisi içerisine daha fazla dahil olması sağlandı.

Gelişmekte olan ülkelerde gümrük vergilerinin düşürülmesi, telekominikasyonda meydana gelen artış, hava yolu taşımacılığının gelişmesi, aynı zamanda üretimin maliyetini düşürdü. Böylelikle kahve gibi ürünler üreten ülkeler, ucuz işgücü sayesinde gömlek ve spor ayakkabı üretir hale geldiler (Krugman, 2009: 26). Yükselen teknoloji sayesinde üretildikleri yerlerle sınırlı olan metalar, büyük bir hızla dünyanın her noktasına taşınabilir hale geldi. Üretilen ürünlerin bozulmadan bir yerden başka bir yere aktarılması sağlandı. Böylelikle tarımsal ürünlerin mevsimlere bağlılığı ortadan kalktı ve ithal edilmesi kolaylaştı. Özellikle üretim, ülkeler ve bölgeler arasında parçalandı. Artık motorlu araç üretmek isteyen bir şirket, gidip bir ülkede her işi yapacak fabrikayı kurmasına gerek yoktur; çünkü artık bir aracın motoru ve diğer parçaları farklı ülkelerde üretilebilmektedir ve şirketin istediği yerde birleştirilmesi sağlanmaktadır. Üretim ve ücret ilişkisi artık sadece bir devletin sınırları içerisine bağlı kalmamakta ve iş bölümü farklı sınırlar içerisinde oluşmaktadır (Hobsbawm, 2011b: 75). Kurulan uluslararası örgütlerin bu bağlamda, serbest ticareti savunmasına şaşırmamak gereklidir. Oluşan bu koşullar dünyamızda Fordizmin o katı teknolojisinden kurtulmayı sağlamasının yanında, teknolojisini geliştiremeyen ülkelerin geri kalmasına neden oldu; ancak aynı şekilde, bu dönem içerisinde teknolojisini geliştirmeyi başaran Japonya gibi bazı ülkeler üretimde ilerlemeyi başardı.

Hindistan ve Çin gibi emeğin bol olduğu, düşük ücretle çalışanların yoğun olduğu ve mutlak artı değerin elde edildiği ülkelerde, daha çok teknolojik ürünlerin üretilmesini gerektirmeyecek olan sanayilerde üretim yapılmaktadır. Bu ülkeler için düşük vasıflı işgücünün yapabileceği tekstil ve ayakkabı, giyim ve basit ev eşyaları gibi kalitesi düşük ürünler daha çok tercih edilmektedir. Bunun yanında kaliteli

giyecekler, beyaz eşya, motor, uçak gibi ürünlerin üretimi elektronik sanayinde gelişmiş olan ülkelerde gerçekleştirilmektedir (Harman, 2001b: 126). Teknolojik bakımdan gelişmiş olan ülkelerde kullanılan pahalı üretim araçlarından dolayı ve vasıflı emeğe duyulan ihtiyaç nedeniyle bu ürünlerin üretimi diğer ülkelerde gerçekleştirilmez. Yüksek teknolojik ürünler, savunma teknolojisi ve bilgi gerektirecek ürünler vasıfsız işgücüyle üretilemezler. Bu yüzden, bu tür ürünler gelişmiş kapitalist ülkelerin diğer ülkelere oranla teknolojide rekabet gücü kazanmasını sağlar.

Teknoloji, daha önemli konuma yerleşerek, üreticilerin talepte meydana gelen değişimlerin üstesinden gelmesine yardımcı oldu. Esnek makineler, esnek işçiler, Fordizmin vasıfsız ve kitlesel standart üretimini içeren anlayışın yerini aldı. Çünkü, ancak karmaşık yeni makineler icat ederek ve sürekli innovasyon teknolojisini geliştirerek düşen kârların artırılması başarılabildi. Bunun yanında özellikle Japonlar tarafından geliştirilen just in time (tam zamanında) sistemi önemli derecede üretim yapan ileri kapitalist ekonomiler tarafından kullanılmaya başlandı (Gibson ve Graham, 2010: 236-237; Lipietz, 1987a: 44). Just in time, standart üretimden farklı olarak, kalifiye işçiye olan ihtiyacı artırdı. Çünkü bu sistemde değişen koşullara göre üretim yapılması gereklidir. Bu nedenle maliyetin önemi arttı. Fordizm krizinin ortaya çıkmasından itibaren, Japonya'da, yükselen bu yeni birikim rejimine göre düzenleme tarzı oluşturuldu. Bunun yanında işçilerin konuşarak ve anlaşarak, grup halinde üretim yapmaları gerektiği için, Fordizmin sahip olduğu katı disiplinden uzaklaşıldı. Sadece emeğin esnekliği değil, çalışma koşulları da esnedi. Bu üretim sistemi sayesinde, şirketler ürünlerinin ellerinde kalmasından kurtuldular.

Özellikle iletişim sisteminin ve innovasyonun gelişmesinde mikro-elektroniğin büyük payı vardır. 1971 yılında mikro-işlemcinin ortaya çıkmasıyla 1980'lere doğru teknolojide büyük ilerlemeler kaydedildi. Bu teknolojik buluş sayesinde, faks makineleri, video oyunları ve kişisel bilgisayarlar yaygınlaşmaya başladı. Teknolojinin bu derece ilerlemesi, çalışma tarzımızı değiştirdi. Önceden birçok daktilo, dosya dolapları ve yazılı raporlar söz konusuyken; bilgisayar ile birlikte, internetin kullanılması, e-mailler ve uzaktan çalışma şansını ortaya çıkardı

(Krugman, 2009: 23). Yeni teknolojinin kullanılması sayesinde büyüme ve verimlilik tekrardan arttı (Krugman, 2009: 141). Nasıl ki, 1929 sonrasında üretim hattı ve standart üretim teknolojisi firmalar tarafından kullanılmaya başlanınca büyüme artmaya başladıysa, aynı durum burada söz konusu oldu. Mikro-elektronik sayesinde, farklı tarzda üretim yapabilecek makineler ortaya çıktı. Bunun yanında 1970'ten sonra teknolojide büyük ilerlemelerin kaydedilmesi sayesinde, artık dosyaların saklanacağı büyük alanlara gerek kalmadı. Bunun yerine hard disklere büyük oranda bilginin kaydedilebileceği bir döneme girildi. Bilgisayarlar ve telefonlar yanı başımıza kadar geldi. Bu durum yeni tüketim tarzlarını oluşturdu. Tüketiciler, siparişleri ve taleplerini oturdukları yerden bildirebilecek seviyeye geldiler. Bu nedenle internet sitelerine korsan saldırıların ortaya çıkması ile birlikte şirketler ve kurumlar büyük bir sorunla karşılaşmaya başladılar. Çünkü, bir şirketin veya kuruluşun sitesine yapılacak olan saldırı, bu kuruluşların ürünlerini satabilmesine engel olmakta ve gizli bilgilerini çalınabilecek seviyeye getirmektedir.

Dünyanın teknoloji çöplüğüne dönmesinin nedeni tüketicilerin tüketim hırsı değildir. Aksine, innovasyona yatırım yapan firmaların piyasadaki yaşam mücadelesidir. Fordist birikim rejimi döneminde standart üretim nedeniyle aşırı üretim ortaya çıktı ve bu aşırı üretim deflasyonun yaşanmasına neden oldu. Bugün yaşanan durum bu tür bir krizden kurtulma yarışıdır ve ayrıca kâr oranlarının düşmesini engellemeye çalışmaktır. Piyasaya sürülen yüksek teknoloji ürünü, kısa bir süre sonra piyasada bollaşır ve ikinci el piyasada bulunabileceği için fiyatı düşer. Bu nedenle firmalar ürünleriyle bollaşan piyasada kâr oranlarının düşmesini engellemek için nadir ve yeni bir ürün üretmeye çalışmaktadırlar. Bunun sonucunda kâr oranı tekrardan yukarı çıkabilecek ve ürünün fiyatı yüksek kalmayı başarabilecektir. Ancak bu durum, dünyanın birkaç kullanımdan sonra terk edilen teknolojik ürünlerle dolmasına neden olmaktadır.

Banka ve kredi ilişkileri daha fazla çeşitlendi. Para özel bankaların hakimiyetine girdi ve uluslararası dolaşıma katıldı. Kredinin esnek formu, merkez bankasının denetiminden kaçmaya çalışan yeni finansal enstrümanlara bağlı olarak gelişti. Uluslararası bankalar, uluslararası şirketlerin ihtiyaçlarına doğru yöneldiler

(Jessop, 2006c: 80). Uluslararası piyasalarda kredi temininin önündeki engeller kalkmaya başladı. Kredi verme işlemleri artarak merkez bankasının bankalar üzerinde ve piyasa üzerindeki denetimini sağlayacak araçlar çeşitlendi. Özellikle kredi işlemlerinde uluslararası kuruluşların rolleri büyüdü. IMF gibi kurumların krize giren ülkelere yardım etmeleri ve krizin etkisini yok ederek kapitalist üretim tarzını düzenlemeleri etkili olmaya başladı. Ayrıca Avrupa Birliğini oluşturan ülkelerin para politikalarını düzenleyen, Avrupa Merkez bankası gibi kurumların üye ülkelerin ekonomilerinde söz sahipliği arttı.

Büyük Buhran'da alınan kredi sıkışıklığı dersinden sonra, ülkeler bu tür durumlar için savunma sistemi geliştirmişti. Mevduatlar devlet tarafından sigorta kapsamı altına alınmıştı. Böylelikle, mevduat sahiplerinin bankaların ödeme gücü hakkında endişeleri azalmıştı. Aynı zamanda merkez bankaları, nihai kredi mercii haline gelerek, bankaların sıkıştıkları durumda, onlara kredi temin edecek olan görevi üstlenmişti (Krugman, 2009: 50). Böylelikle düzenleme tarzının kurumsal formunu oluşturan banka ve kredi ilişkisi, krizleri engelleyecek şekilde düzenleyici bir rol üstlenmeye başladı. Fakat bu ahlaki tehlikeyi doğurdu ve bankalar ne de olsa mevduatlar garanti altında diyerek, bolca kredi vermeye başladılar.

Bankalar tarafından verilen kredilerin, toplumsallaşma derecesi arttı. Günümüzde gelişmiş kapitalist ülkelerde hemen hemen herkesin bir kredi kartı bulunmaktadır. Buna göre tüketim harcamaları yapılmaktadır. Banka ve firma anlaşmalarının artması nedeniyle çeşitli kampanyalar ile tüketimin bireyler tarafından artırılması teşvik edilmektedir. Kredinin toplumsallaşma derecesinin artması, kredi kırılganlığını artırmaktadır. Bu yüzden oluşan çoğu krizde kredilerin etkisi artık daha fazla görülmektedir. Kredilerin bireyler arasında durmadan yayılması konusunu Brenner şöyle ifade etmektedir: "Modern, kitlesel tüketici açısından konut kredileri ve kredi kartları biçiminde krediler, bugün artık, nüfusun önemli bir kesimini şimdiye kadar öngörülmeyen yollarla, geleceğin değersizleşme krizlerini toplumsallaştırarak tuzağa sürüklemektedir. Marx zamanında kitlesel bir konut kredisi piyasası yoktu. Bununla birlikte kapitalizm için (Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ın çok sevdiği ev sahibi demokrasileri için) yeni ve istikrarlı

zemin olurşturmaktan uzak olmakla birlikte kitlesel tüketici kredilerinin ve ülke içi kiraların finansallaşması aslında mali sistemi büyük ölçüde istikrarsızlaştırmıştır" (Brenner, 2011a: 29). Bunun yanında internet bankacılığı giderek yayılmaktadır. Evlerimize kadar girebilen bankacılık işlemleri ile oturduğumuz yerden elimizdeki teknolojik aletlerle borsa işlemleri yapabilmekteyiz. Bu maddi sermayenin gerçek hayattan nasıl uzaklaştığını ve paranın sermayeleşmesinin nasıl sanallaştığının göstergesidir.

Bu dönemde finansal piyasalar daha fazla serbestleşerek, özellikle teknolojik araçlarda meydana gelen değişimlerle birlikte sermaye bir yerden başka bir yere daha hızlı şekilde dolaşabilecek seviyeye ulaştı. Post-Fordist süreçte serbest piyasanın önem kazanması sonucu finansal piyasalara yoğunluk arttı. Yeni finansal araçlar kullanılmaya başlandı. Kullanılan karmaşık finansal araçların bir ülkeden başka bir ülkeye dolaşım hızı arttı. Bu nedenle ülkelerin birbiriyle olan bağlantısı finansal piyasalar sayesinde daha fazla arttı. Şirketler de aynı şekilde, finansal açıdan elde edebilecekleri kârlara daha fazla odaklanmaya başladılar. Harvey finansal piyasalar üzerinde şöyle durur: "1973'ün travmasından sonra, finansal deregülasyon konusundaki basınç 1970'li yıllar boyunca güç kazandı; 1986'ya gelindiğinde bu basınç bütün dünyanın finans merkezlerini sarmıştı. Londra'nın o yıl gerçekleştirdiği, big bang olarak adlandırılan reformlar, sorunu gündemin merkezine yerleştiriyordu. Bu aşamaya gelindiğinde, her haberin telekomünikasyon sistemince anında dünyanın öteki ucuna ulaştırıldığı yüksek derecede bütünleşmiş bir küresel sistem bağlamında, deregülasyon ve finansal yenilenme dünya çapında herhangi bir finans merkezi için ölüm kalım sorunu haline gelmişti. Küresel bir menkul kıymetler borsasının, ilksel maddeler için küresel vadeli sözleşmeler borsasının, döviz ve faiz haddi temelinde repo işlemlerinin ortaya çıkışı, fonların coğrafi akışkanlığının hızlanması ile birleştiğinde, tarihte ilk kez para ve kredi arzı açısından tek bir dünya piyasası oluşması anlamına geliyordu" (Harvey, 2010a: 185). Post-Fordizm ile dünya birbirine daha fazla entegre olmaya başladı. Bunun sonucunda, bu dönemde 1970 öncesinden daha farklı ve daha karmaşık bir dünya ile karşı karşıya kaldık.

Küresel finansal yapı Post-Fordizm döneminde daha karmaşık bir hale geldi. Bankacılık, borsa simsarlığı, finansal hizmetler, konut finansmanı, tüketici kredisi türünde işlevlerin arasındaki sınırlar kaybolmaya başladı. Bununla birlikte dövizler, hisse senetleri ve borçlar için gelecek zamanı bugüne karmaşık işlemlemlerle iskonto eden vadeli işlemler piyasası ortaya çıktı. Bilgisayarlar ve çeşitli iletişim araçları sayesinde, bu finansal araçlar dünyanın bir noktasından diğer noktasına hızlıca taşınabilecek seviyeye geldi (Harvey, 2010a: 185). Bunun yanında 1973 yılıyla birlikte sabit döviz kurundan serbest döviz kuruna geçildi. Bu durum döviz kuru piyasasında dalgalanmaları artırdı (Harvey, 2011b: 24). Bu yüzden finansal krizlerle daha fazla yüzyüze olabilecek ve istikrarsızlığın artacağı bir ekonomik yapının olduğu döneme girildi. Deregülasyonlar nedeniyle, finansal piyasalar üzerindeki hakimiyet kaybedildi. Dalgalı piyasa yapısı nedeniyle işletmelerin krizlere karşı kırılganlıkları arttı.

Banka ve kredi ilişkileri içerisinde müşteri ilişkilerinde çeşitli değişimler yaşanmaktadır. Özellikle gişelerden para çekmek maliyetli bir hal aldı. Bu yüzden olabildiğince müşterilerin bankamatik makinelerine yönlendirilmesi arttı. Böylelikle banka daha fazla personel çalıştırmaktan kurtulmaktadır (Hobsbawm, 2011b: 146). Müşteriler kredi ödemelerini, fatura ödemelerini ve para çekme ve yatırma işlemlerini artık makineler sayesinde yapılabilecek hale geldiler. Bu yolla bankalar personelden kurtularak rekabet gücünü artırmak istemektedir. Aynı zamanda internet bankacılığı ile yatırımcıların bulundukları yerden sermayelerini harekete geçirebilmeleri sağlandı. Bu finansal piyasaların daha fazla toplumsallaşmasını sağlaması yanında, aynı zamanda birçok bilinçsiz ve spekülasyonlara hemen kanabilecek yatırımcıların finansal piyasalara dahil olmasının önünü açtı. Herhangi bir olumsuz durum karşısında bankaların önünde kuyrukların oluşmasını beklemeye gerek yok. Artık yatırımcılar oturdukları yerden bilgisayar başında yatırımlarına son verebilmekteler.

Bu dönemde monopol piyasa, yerini tekrardan rekabetçi piyasaya bıraktı. Sanayiler esnek üretim sistemi ve üretimde innovasyon sayesinde kâr elde etmeye başladılar. Teknoloji arayışları üretim ve işlem innovasyon temelli oldu. Üretimde

yenilik ekonomide çok önemli hale geldi. Kısacası buna bilgi temelli ekonomi denilebilir. Ayrıca, rekabet şekli; fiyat dışı olan, kişisel üretim için gelişmiş kalite ve performans, müşterilere karşı sorumluluk ve değişen pazar koşullarına hızlı cevap verme gibi unsurlara kaydı (Jessop, 2006c: 80). Birçok şirketin kurulması sağlandı. Üstelik, ortaya çıkan firmalar sadece ülke içerisindeki firmalarla değil, ülke dışındaki firmalarla rekabet etmeye başladılar. Dünya artık tekrardan rekabetçi politikalarla karşı karşıya kalmıştı. Bu dönemin hakim politikasını neo-liberal ekonominin sahip olduğu görüşler oluşturmaktadır. Neo-liberal anlayışın getirdiği ideoloji ile birlikte dünya genelinde uluslararası şirketler ortaya çıkarak rekabeti küresel boyuta taşıdılar. Yeni markalı ürünlerle ortaya çıkan firmalar uluslararası rekabette söz sahibi olmaya başladılar.

Tüm dünyayı kaplayacak şekilde, markalı ürünler yayılmaya başladı ve her yanımız kısa süre içerisinde bu ürünlerle doldu. McDonald's ve Burger King; Ford ve General Motors; Shell ve BP; Coca-Cola ve Pepsi; IBM ve Microsoft gibi fast food, giyim, teknoloji zincirini oluşturan onlarca markalı firma ortaya çıktı (Morgan, 2001: 151-153). Özellikle metropollerde aynı cadde üzerinde, ulusötesi firmalardan birkaç tane görebilmek olağan hale geldi. Birkaç tane Starbucks, birkaç tane KFC görmek artık şaşırtıcı değil. Fordist dönemin yaşandığı yıllarda standart üretim ve markasız ürünlerin yerini, dünyaya yayılan birçok firmanın ürettiği markalı ürünler aldı. Bu artış 1980'lerle birlikte ortaya çıkmaya başladı. Küresel hale geldiğini düşündüğümüz ürünler dünyada gittikçe çoğalmakta ve tanınmakta, günlük hayatımızın vazgeçilmezi olmaktadır. Morgan şunu vurgular: "Bir avuç şirket dünya ekonomisinin büyük kısmını kontrol ediyor ve yönetiyor. Örnek olarak, otomobil üretimine bir göz atalım. Yirminci yüzyılın başında hiçbir şirketin iyi bilinen bir markası veya ulusal çaplı bir dağıtım ağı yoktu. Şirketlerin her biri küçük bir coğrafi alanda faliyet gösteriyordu. Sadece Amerika'da bile 1909 yılında 274 otomobil şirketi vardı ve bunların her biri, aslen zenginlere oyuncak olsun diye, az sayıda çok yüksek fiyatlı otomobil üretiyordu. Günümüzde durum çok farklı. On büyük şirket küresel üretimin yüzde 76'sını gerçekleştiriyor (en büyük beşi yüzde 50'sini gerçekleştiriyor). General Motors ve Ford şirketlerinin toplam geliri Sahra çölünün güneyindeki tüm Afrika ülkelerinin toplam milli gelirinden daha yüksek." Ayrıca bu

otomobil firmaları 20 milyona yakın kişiyi istihdam ediyor ve bunların birkaç katı daha otomotiv yan sanayinde çalışıyor. Sivil uçak üretimi yapan Boeing ve Airbus pazarın yüzde 95'ine egemen haldedir (Morgan, 2001: 152). Bu durum aslında bize yüksek teknoloji üretimi yapan uluslararası şirketlerin piyasaya daha hakim olduklarını gösteriyor. Uluslararası olan birkaç büyük şirketin toplam geliri birçok ülkenin milli gelirinden daha yüksek seviyededir.

Bu yeni neo-liberal düzenleme tarzı içerisinde, uluslararası şirketlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, şirketlerin birbirleriyle rekabetleri bilgiyi elde etme amacına yönelik olarak gerçekleşmeye başladı. Çünkü yeni bir buluş, yeni bir tüketici malı veya çözümsüz bir hastalığa bulunabilecek çare şirketlerin kâr oranlarında büyük derecede artış meydana getirecek öneme sahiptir. Bu nedenle uluslararası düzeyde ülkeler ve şirketler bilgi elde etme ve yeni teknolojik ürünlere ulaşmaları sayesinde rekabette öne geçebilecektir. Değişen ekonomik koşullara göre şirketlerin alacakları hızlı çözümler monopol düzenleme tarzının yaşandığı dönemden daha önemli oldu. Bu bağlamda şirketlerin ekonomik dalgalanmalara yönelik hızlı karar alabilecek kişilere karşı ihtiyaçları ve bu vasıfta bilgi gücüne sahip olan işgücüne karşı talepleri arttı. Yeni bir ürünün üretilmesi şirketlerin kâr oranlarını artırma fırsatı tanıyıp, aynı zamanda rakiplerinin önüne geçmesini sağlar. Bilginin günümüz dünyasında önemini Harvey şöyle anlatır: "Doğru ve güncelleştirilmiş bilgi günümüzde çok değer verilen bir metadır. Bilgiye ulaşma ve hâkim olma olanağı, anında veri analizi konusunda güçlü bir kapasite ile birlikte, uzak diyarlara yayılmış şirket faliyetlerinin merkezileşmiş eşgüdümü açısından yaşamsal hale gelmiştir. Döviz kurlarında, modada ve zevklerde değişikliklere ve rakiplerin hamlelerine gecikmeksizin cevap verebilme kapasitesi, şirketlerin ayakta kalması açısından, Fordizmde hiç olmadığı kadar önem taşır. Bilginin bu önemi bir yandan da, piyasanın eğilimleri üzerine son dakika haberlerini sağlayabilen ve şirketlerin karar süreçlerinde yararlı olacak türden veri analizlerini anında yapabilecek olan, çeşitlilik gösteren ama yüksek derecede uzmanlaşmış iş hizmetleri ve danışmanlık şirketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Aynı zamanda özellikle finans ve döviz piyasalarında, bilgiye ulaşma konusunda ayrıcalık sayesinde devasa kârların elde edilebileceği bir durum yaratmıştır" (Harvey, 2010a: 1983). Anlık bilgiye erişmek sadece ulusal değil uluslararası alanda

da üstün olmanın koşulunu belirler. Bilim ve teknoloji alanında daha ileri olan firmalar piyasa üzerinde daha fazla söz sahibidirler. Bunun yanında bilgiyi güvence altına alacak olan patent hakkı daha fazla kullanılır oldu. Aynı şekilde patent hakkı alınıp satılabilir hale getirilerek, gelir elde etmenin bir yolunu oluşturdu. Bu yolla firmalar rakiplerinin bilgiye ulaşımını engellemeye çalışmaktadır.

Reklam harcamaları 1960'tan beri yükselmeye devam etmektedir. Ürünlerin çeşitlenmesi sonucu şirketlerin bütçelerinin önemli bir kısmı reklam giderlerine ayrılmaktadır. Rekabetin yoğun olduğu piyasa içerisinde reklamlar sadece ürünün pazarlanması için değil, şirketin kimliği için, yeni sermaye alanları için, şirket birleşmeleri için ve bilgi üretimi, hükümet politikaları ve kültürel değerler üzerinde etkili olmak için önemlidir (Harvey, 2010a: 184). Rekabetçi düzenleme tarzı içerisinde, rekabet gücü kazanmak için reklam harcamaları önemli bir düzeydedir. Dünya pazarından daha çok pay alabilmek için, tüketicilerin kolayca tanıyabilecekleri markalar yaratılmaktadır. Reklam harcamalarının küresel ekonomi içerisindeki payı artmakta ve sadece ABD'de bu harcamaların 200 milyar dolar cıvarında olduğu tahmin edilmektedir (Morgan, 2001: 151-152). Reklamlar çeşit çeşit ürünleri tüketicilerin ilgisini çekecek şekilde piyasaya tanıtmaktadır. Firmalar bu yüzden reklamlara önem vermektedir. Çünkü bu, rekabet için olmazsa olmaz bir şart haline gelmiştir. Yeni üretilen bir ürünün piyasaya girebilmesinin en büyük koşullarından birini reklamlar oluşturmaktadır. Böylece tüketicinin ürünü çeşitli yollar aracılığıyla görüp, tanıyarak satın alması sağlanmaktadır.

Post-Fordizm döneminde uluslararası rejim, serbest piyasa kavramıyla şekillenmeye başladı. Devlet ekonomik faliyetlerden uzak durdu. Malların, finansal araçların ve sermayenin serbest dolaşımını sağlayacak düzenlemelere yönelik politikalar izledi. Dünya Ticaret Örgütü (WTO), ülkeleri serbest ticarete geçmeleri için teşvik etmeye başladı. Özellikle, Uluslararası Para Fonu (IMF) yapısal uyum politikalarıyla ülkeleri özelleştirmelere hız vermeleri için teşvik etti. Ayrıca bu tip kuruluşlar sağlık ve eğitim gibi sosyal harcamaları artıran kurumların devlete yük olmasının önüne geçmeye çalıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ticaretinde yeni düzenlemelerin yapılmasının amaçlandığı gelişmeler yaşandı. ABD

egemenliğinde, dünyanın etrafındaki ticari engeller aşılmaya çalışılarak, ülkelerin serbest ticaret yapmasının önü açılmak istendi. Bunun için Gümrük ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve üye ülkelerin birlikte hareket etmesini sağlayacak olan Birleşmiş Milletler (UN) gibi yeni uluslararası kuruluşlar ortaya çıkmaya başladı (Harman, 2001a: 15; Morgan, 2001: 156). Bretton Woods'un ortadan kalkmasıyla dünya serbest piyasa bakımından daha fazla birbirine bağlı bir yapı haline geldi. Döviz kuru dalgalı hale bırakıldı ve ulusötesi şirketler ortaya çıkmaya başladı. Ülkelerin krize girmesini engelleyecek olan IMF ve kalkınmalarını sağlayacak olan Dünya Bankası gibi kuruluşların etkinliği daha fazla arttı. Çeşitli bölgesel birleşmelere gidildi. AB gibi bölgesel birleşmeler içerisinde serbest ticaret savunulmaya başlandı ve üye ülkeleri birliğe daha fazla entegre edecek anlaşmalar yapılmaya çalışıldı.

1971 yılında Bretton Woods sisteminin ortadan kalkmasından sonra, sabit döviz kuru yerini dalgalı döviz kuruna bıraktı. Bunun sonucunda ise finansal artı değer daha belirgin olarak ortaya çıktı. Ülkeler daha fazla finansal artı değer elde etmek için kendi yararlarına olacak şekilde döviz kuruna önem veren politikalar izlemeye başladılar. Döviz kurunun değerinin düşmesi sonucu ihracatın artması firmalar arasında rekabeti artıracaktı. Özellikle uluslararası piyasaların günümüz dünyasına hakim olması nedeniyle bu rekabet daha yoğun olarak görülmektedir.

Finansal artı değer, 1929 öncesi yaygın birikim rejiminin yaşandığı dönemde uygulanan mutlak artı değerden ve Fordizm döneminde teknolojinin gelişmesiyle ortaya çıkan göreli artı değerden sonra, artı değerin büründüğü noktadır. 1971'den sonraki dünya ne altın standardının var olduğu dönem, ne para birimlerinin altına sabitlendiği dönem, ne de Fordizm döneminde Bretton Woods ile para birimlerinin dolara sabitlendiği dönemdir. Neo-liberal politikaların uygulamaya sokulması finansal artı değerin elde edilmesini hızlandırdı. Böylece dalgalanan döviz kuru(e) etkisiyle bu artı değer elde ediliş tarzı belirginleşti;

(e_{t+1}) x (c + v + s) - (e_{t}) x (c + v + s) = Financial Surplus (Finansal Artı-Değer) halini almaktadır.

Bu denklem ile birlikte açıklanabileceği gibi, Post-Fordizm döneminde finansal artı değer çok önemli hale geldi ve uluslararası rejimi etkileyen bir unsur oldu.

Örneğin; bir maden ocağında çalışan işçiler olsun. Bu işçiler günde 1 ton krom çıkarsınlar. Bu kromun ihraç edildiği döviz kuru 1.50 TL ve kromun tonu 100 dolar değerinde olsun. Döviz kurunda meydana gelen artışla ulusal paranın değerini kaybetmesi ile 1.70 TL olduğunu varsayalım. İlk durum ile (1.5x100)=150 sonucuna ulaşılmaktadır. İlk önce 150 TL kazanan firma, daha sonra ise günde, (1.7x100)=170 TL dolar kazanacak. Yani ilk durumdan 20 TL daha fazla kazancı olacaktır. Ancak emeğin bundan faydalanma durumu söz konusu değildir. Firmalar elde ettikleri bu artı değeri, işçilerle paylaşmaktan uzaktırlar. Emeğin bu hakkına el konulmaktadır. Aynı şekilde eğer döviz kurunda bir düşüş meydana gelirse, bu durumda firma işgücüne yönelecektir. Değişen sermaye üzerine yüklenip ücretleri düşürme yoluna gitmeyi deneyerek kârını artırmaya çalışacaktır. Herhangi bir döviz şoku sonrasında ortaya çıkan dışşal kriz sonucu firmalar iflas edebilir duruma gelebilir veya finansal artı değer elde edilememesi işçilerin işlerinden çıkartılmasıyla sonuçlanabilir.

İthalata bağlı olarak üretim yapan bir firma göz önüne alınırsa, döviz kurunun düşük olması önemli olacaktır. Çünkü; ithalat yaparak üretim yapan firmalar için, ithal edilen ürünün fiyatının düşük olması önemlidir. Ancak tersi durum gerçekleşmeye başlarsa ve döviz kuru yükselirse, istediği oranda finansal artı değer elde edemeyen firma değişen sermayenin üzerine yüklenecektir ve tekrardan emek işsiz kalacaktır.

$C = c + v$

$C' = c + v + s$

Benim açıklamaya çalıştığım finansal artı-değerin denklemi şöyle elde edilir;

$C_t = e_t \times (c + v + s)$

$(e_{t+1}) \times (c + v + s) - (e_t) \times (c + v + s) = FS$

$C_{t+1} = c + v + s + fs$

Böylece finansal artı değer oranı;

$[(e_{t+1}) \times (c + v + s) - (e_t) \times (c + v + s)] / (e_{t+1} (c + v + s)) = [fs / (e_{t+1} (c + v + s))]$

$= fs / C_{t+1}$

Kâr Oranı = $(s + fs) / (c + v)$

İhracat yapan bir ülke için döviz kurunda meydana gelen yükseliş kâr oranının artmasını sağlarken ve ihracat yapan firmalar kârını artırırken, aynı şekilde döviz kurunda meydana gelen düşüş ve ulusal paranın değerli hale gelmesi kâr oranının azalmasına neden olmaktadır. Kâr oranlarında düşüşlerin meydana gelmesi sonucunda bunu yükseltmek için, emekten daha fazla pay koparılmaya çalışılır. Bu işsizliğin artabileceği anlamına gelir. Özellikle, bu anlamda Post-Fordizm sürecinde, esnek birikim koşullarıyla birlikte dalgalı döviz kuruna geçilmesi dış şoklara karşı olan hassasiyeti artırmıştır. Petrol fiyatlarında meydana gelen artış ve onun yarattığı ekonomik sorunlar bu çerçeve içerisinde değerlendirilebilir.

Kapitalist düzenleme tarzı değişirken, yeni birikim rejiminin sürmesini sağlayacak olan kendisiyle birlikte getirdiği çeşitli alternatiflerin sonuçlarından biri de, hızlı sermaye hareketleri nedeniyle ortaya çıkan finansal artı değer olmuştur. Bu ister Meksika'da çok uluslu bir fabrikadan çıkan ve döviz kuru temel alınarak ihraç edilen ayakkabı olsun, isterse Hindistan'da üretilen ve ihraç edilen herhangi bir giyim ürünü olsun. Uluslararası rejimi belirleyen etkenlerden biri finansal artı değeri yükseltme yarışıdır. Bunun için uluslararası rekabet önemli duruma gelmektedir. Ülkeler finansal artı değerlerini artırmak için firmalara destek vermekte ve para biriminin değerini düşürmeye çalışmakta ve rekabet güçlerini artırmak istemektedirler. Böyle bir teşvik yoluyla kapitalistler uluslararası rekabete girecek ve mücadele etmeye çalışacaktır. Bu nedenle finansal artı değer elde etme yarışı ülkelerin politikalarını belirleyebilmekte ve aynı şekilde ülkeler arasındaki gerilimi de artırabilecek bir konuma yükselmiştir.

Bu dönemde devlet tekrardan geri plana itilerek Keynesyen ulusal refah devleti modelinden uzaklaşıldı. Post-Fordizmin değişmez uluslararası karekteri, sadece bireye ait veya ulusal firmaların değil, aynı zamanda tüm üretim sistemini ve onun sosyo-politik temelini barındıran rekabetin teşvik edilmesini destekler. Bir yandan bu durum devletin talep üzerindeki etkisini azaltırken; diğer yandan devletin

arz yanlı iktisatın devamlı ve sürekli yeniden yapılanmasında ve yeni girişim ve rekabet tarzı için gerekli olan alt yapı ve çerçevenin geliştirilmesindeki rolünü artırdı. Uluslararası olarak devletin rekabeti düzenleyeci etkisi küçüldüğü için, Avrupa Birliği gibi birleşmeler ortaya çıktı (Jessop, 2006c: 81). Bunun anlamı aslında neo-liberal iktisat anlayışı altında devletin: savunma harcamalarını, alt yapı hizmetlerini ve rekabet piyasasını güçlendirecek yetkilerle donatılarak, piyasanın dışına atılmasıdır. Devlet sosyal refah anlayışından uzaklaşarak, eğitim ve sağlık harcamalarını kısmaya çalıştı ve bu tür kurumların özelleştirilmesini destekledi. Böylece ülkenin savunma harcamalarına daha fazla bütçe ayırmaya başladı. Tabi bu durum bir zaman sonra neo-liberal politikalarla kenetlenmiş olan ülkelerin, birbirlerine bağlı olmalarından dolayı savaşmalarını engeller hale geldi. Çünkü birbirlerine yeni düzenleme tarzı ile bağlanmış olan kapitalist ülkelerin birisinde çıkabilecek olumsuz durum, diğer ülkeleri de önemli derecede etkileyecek düzeydedir. Ancak neo-liberal politikalara bağlı olmayan ve neo-liberal iktisadı benimsemeyen ülkelerin, egemen ülkelerin çıkarlarına ters gelebilecek politikalar izlemesi durumunda kapitalist ülkeler bu ülkelere karşı savaştan çekinmezler.

Kapitalist üretim tarzında meydana gelen tüm bu değişimler kısaca neo-liberalizmin kendisiyle ifade edilebilir. Neo-liberalizm 1980'li yıllarda İngiltere'de Thatcher ve ABD'de Regan hükümeti öncülüğünde ortaya çıkmaya başladı (Harman, 2001a: 9). Ayrıca, yayılmaya başlayan doktrinlerin genel özellikleri üzerinde durursak ve 1980 sonrası nelerin ülkeler için önemli olduğundan, hangi amaçların yeni düzenleme tarzını oluşturduğundan bahsedersek şunları diyebiliriz: Neo-klasiklere göre; büyüme, uluslararası rekabet ve istihdam ile devlet değil piyasanın kendisi ilgilenmelidir. İktisadi politika aracı olarak faiz görülür. Faizin doğru noktada oluşması; enflasyonun düşük olmasını ve ödemeler dengesinin dengede olmasını sağlar. Ayrıca sürdürülebilir yatırım ve tüketim ile uzun dönemde yüksek büyümenin oluşacağı savunulur. Neo-liberaller yoksul ülkelerin yoksulluğunun baş sorumlusu onların kaynak ve teknoloji eksikliği olmadığı, aslında devletin müdahale etmesinden kaynaklandığını belirtirler. Neo-klasikler, finansı büyümeyi sağlayan en önemli faktör haline getirerek, tüm ülkelere bu yönde büyüme tavsiyesinde bulunmaktadırlar. Devlet arka plana itilmelidir ve ekonomiye müdahale etmemelidir.

Bu yolla fiyatlar artık siyasi olarak değil, arz ve talep ilişkisi ile belirlenecektir. Fiyatların piyasa tarafından belirlenmesini sağlamak için özelleştirmeler yapılmalı, düzenlemeler kaldırılmalıdır. Devletin iktisadi müdahaleden uzaklaştırılmasını sağlamak ve enflasyonun tehlikeli bir hal almasını engellemek için para ve maliye politikaları kullanılmalıdır. Dış ticaret serbestleştirilmelidir. Böylelikle firmalar daha rekabetçi şekilde mücadele edeceklerdir. Bu durum onların kaynaklarını yenilemelerini, teknolojilerini geliştirmelerini ve verimli şekilde üretim yapmalarını sağlayacaktır. Ayrıca, ülkelerin döviz kurlarını devalüe etmesi tavsiye edilir. Böylece ihracat artırılarak piyasaya bir canlılık kazandırılır. Sermaye yatırımlarını ülkeye çekmek için, ödemeler dengesinin özellikle sermaye hesabı serbestleştirilmelidir. Emek piyasası esnekleştirilerek, sendikal haklardan mahrum edilerek, koruyucu düzenlemelerden uzak tutularak, kapitalistlerin çıkarlarına göre kullanılması sağlanmalıdır ve ülkeler finans sistemlerini serbestleştirmelidirler (Filho ve Johnston, 2008: 192-193). Bu sayede verimlilik artacak ve kapitalistlerin kâr elde etmesinin önünde bir engel daha kaldırılmış olacaktır.

Henry Bernstein neo-liberalizmin ortaya çıkması konusu üzerinde şöyle durur: "1970'lerin başında, dünya ekonomisi, küreselleşme olarak adlandırılan derin değişim geçirdi. Çağdaş küreselleşmenin önemi, anlamı, nedenleri ve sonuçları çok tartışmalıdır. En genel hatlarıyla bu, dünya çapında sermayenin yeniden yapılanmasının yeni biçimlerine işaret etmektedir. Bu kapsamda: Finansal piyasalar kuralsızlaştırıldı ve iktisadi yaşamın bütün yönleri finansallaştırıldı; uluslararası ticarette kuralsızlaşma arttı; uluslarötesi tarım ve sanayi şirketlerinin üretim, satın alma, satış stratejileri ve teknolojileri değişti; Bilgi teknolojilerine bağlı olarak özellikle iktisadi faliyetlerin (üretim ve pazarlama) organize edilmesinde ve kitlesel iletişim alanında yeni olasılıklar ortaya çıktı" (Bernstein, 2010: 100).

Harman ise şunu belirtir: "Neo-liberalizmin öne sürdüğü temel fikir, devletin modern toplumda ekonomik bir rol üstlenmemesi gerektiği. Buna göre, 1930'lardaki ekonomik bunalım öncesinde var olmuş 1776'da Adam Smith tarafından savunulmuş 'laissez-faire' olarak bilinen ortodoks ekonomik anlayışa geri dönmek gerekiyor (bu arada, söz konusu anlayışın, Adam Smith'ten daha hararetli bir şekilde Adam

Smith'in düşüncelerini popülerleştiren ve kabalaştıran Jean-Bapiste Say gibi ekonomistlerce savunulmuş olduğunu belirtelim). Söz konusu ortodoksluk, ekonomik liberalizm olarak biliniyor, bunun günümüzde yeniden doğuşu ise 'neo-liberalizm'. Kapitalistin müdahaleden özgür olması, bu doktrinin merkezi öğesi. Aradan geçen yıllar içinde, bu şirketlerin kârları ve bireysel yüksek kazanç üzerinden alınan vergilerin düşürülmesi, devlet mülkiyetindeki sanayi işletmelerinin ve hizmetlerin özelleştirilmesi, özel şirketlerin tabi oldukları düzenlemelerin hafifletilmesi, mali sermayenin ulusal sınırların ötesinde serbestçe dolaşımını sınırlayan kontrollere son verilmesi gümrük (yani ithalatın vergilendirilmesi) ve kota (yani ithalata getirilen fiziksel kısıtlamalar) aracılığıyla ithalatın kontrol altına alınmasına yönelik girişimlerin ortadan kaldırılması gibi bir dizi uygulamayı da kapsar hale geldi" (Harman, 2001a: 9-10).

Neo-liberal politikaların kaptanı olarak ABD'yi gösteren Alfredo Saad- Filho ve Dobarah Johnston şunu öne sürmektedir: "Dünyayı uygarlaştırma ve kutsal üçlü'nün, yani yeşil yüzlü Dolar Tanrısı ile onun hem vekilleri hem de geçiçi rakipleri olan Mukaddes Avro ile Aziz Yen'in bütün dünyayı takdis etmesini sağlamak. Din değiştiren yeni müritler, yenilenmiş bir uluslararası havaalanı, yepyeni bir McDonald's şubesi, iki lüks otel, 3000 STK ve bir Amerikan askeri üssü kazanırlar" (Filho ve Johnston, 2008: 15). Cömert olduğu idda edilen neo-liberal politikalara uyulması dahilinde, bu sonuçları çevremizde gözlemleyebiliriz. Sürekli her köşe başında açılmaya başlanan McDonald's, Burger King benzeri uluslararası fast food şirketleri, diğer yandan incirlik gibi bir Amerikan üssü ve yapılmaya çalışılan füze kalkanı, bunlar küresel kapitalist dünyaya entegre olmanın ödülü olarak görülür ve bu birikim rejiminin en önemli temsilcisi Amerika'ya ait olan şirketlerin birden bire ülkeleri sardığı gözlemlenebilir.

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, dünyanın alışmış olduğu uluslararası rejim de ortadan kalktı (Hobsbawm, 2011b: 55-57). Tarihsel süreçte Altın Çağ'ın bitmesi ve Sovyetlerin yıkılması çok büyük öneme sahiptir (Hobsbawm, 2011b: 84); Çünkü ekonomide devlet sisteminin işlediği planlı ekonomilerin sonu geldi. Böylelikle kapitalist üretim tarzının giremediği dünyanın büyük kısmının

kapıları piyasaya açılmış oldu. Bu durum nedeniyle finans sisteminin serbestleştirilmesi ülkeler arasında finans sektörünü bir zincir haline getirdi. Buna eskiden merkezi yönetim şeklinde yönetilen ülkeler de dahil oldu. Bu zincirlerden birinin kopması diğer ülkeleri de etkileyebilecek dereceye geldi.

Neo-liberal uygulamaların artması dünya ülkelerinin sınırlarının birbirlerine açılması anlamını taşır. Post-Fordizm dönemi 1929'dan önce var olan klasik ideolojinin, yeniden süslenerek neo-klasik olarak dönmesini ifade etmektedir. Post-Fordist birikim rejimi, neo-liberal düzenlemelerle desteklenmeye çalışıldı. Keynes'in hakim olduğu ekonomi dünyası, artık kendini neo-klasik ekonomi anlayışına teslim etti.

Neo-liberal düzenleme tarzı ve neo-liberalizmin oluşturduğu kurumsal formlar ile ekonomi tekrardan sınırlarına ulaşana kadar geçerliliğini sürdürmeye devam edecektir. Bu düzenleme tarzı kapitalizm içerisinde ortaya çıkan içsel ve dışsal olan küçük krizlere, kendi düzenleme tarzı çerçevesinde cevap verecektir. Kimi zaman birikim rejiminde aksamalar meydana getiren, düzenleme tarzında ciddi değişimlere neden olacak büyük krizler de ortaya çıkabilir. Önemli olan bu krizlerin üstesinden nasıl gelindiği ve kapitalizmin nasıl ayakta kalmayı başardığıdır. Bu nedenle günümüzde oluşmuş 2008 krizi üzerinde durarak, kapitalist üretim tarzının kendi içerisindeki düzenleme formlarının bu krize nasıl cevap verdiğini analiz etmeli ve eksiklikleri gün yüzüne çıkarmalıyız. Bu krizin etkili bir kriz olduğu ortadır. Ancak bu krizin yeni bir düzenleme tarzına geçişin ön koşulu olup olamayacağı tartışma konusudur. Düzenleme tarzının kurumsal formlarında oluşan boşluklar, ortaya çıkacak olan krizlerin ve yeni bir düzenleme tarzının habercisi niteliğindedir. Bu bağlamda 2008 krizinin nasıl oluştuğu ve kurumsal formlardaki eksiklikleri incelemeliyiz.

5. BÖLÜM

2008 KRİZİ VE KURUMSAL FORMLARDA ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR

Kapitalist ekonomileri ciddi şekilde tekrardan etkileyen bir krizin ortaya çıkması, büyük dalgalanmalara ve yıkımlara neden olurken, akıllara Büyük Buhran'ı getirdi. Büyük Buhran'dan sonra kapitalizmin yeni bir dönemine girilmişti. Ancak gerçekten bu kriz, düzenleme tarzını kökten değiştirecek ve yeni bir döneme girecek kadar büyük olabilir miydi veya bu krizi hangi tür kriz içerisinde değerlendirmek gerekirdi? Küçük krizler içerisinde değerlendirilebilinir miydi, yoksa birikim rejimi ve düzenleme tarzı uzlaşmazlığı nedeniyle ortaya çıkan büyük bir kriz miydi? Kapitalist sistem geçmişte yaşadığı tüm krizleri atlatabilmeyi başardı. Ancak bu sefer feodal veya komunist rejimlerin yıkılmasına neden olan üretim tarzı krizi gibi bir felaketle mi karşılaşıldı? Bunları açıklayabilmek için Fransız düzenleme teorisi çerçevesinde bir analiz yapılacaktır. 2008 krizinin ortaya çıkış nedenleri ve sonuçları dikkate alınacaktır ve krizi atlatmak için ne gibi stratejilerin kullanılabileceği ve düzenlemelerde ne gibi değişimler olabileceği tartışılacaktır. Böylece bu krizin sınıflandırılması yapılabilecektir.

Amerika'da meydana gelen krizin neden oluştuğunu tam olarak kavrayabilmek için, finansallaşma sürecinin ne zaman ve nasıl başladığını bilmemiz gerekir. Çünkü, meydana gelen bu kriz şimdiye kadar yaşanmış olan diğer krizlerden farklı etkiler doğurdu. Bu kriz finansallaşmaya bağlı olarak ve küreselleşmeyle birlikte dünyanın her köşesine yayılmayı başaran bir krizdir. Bu finansallaşma sürecinin 1960'ların sonlarına doğru, Post-Fordist döneme geçilmesiyle yükseldiği ortadadır. Bir önceki kriz için yapılan düzenlemeler kendisinden sonra ortaya çıkan bir başka krizin nedeni olan sorunları ortaya çıkardığını biliyoruz. 1929 yılından sonra yapılan düzenlemelerle krizden kurtulmaya ve tekrardan istikrarlı bir büyüme sürdürülmeye çalışıldı. Klasik ekolün politikaları yerine Keynesyen politikalar uygulandı. Ancak bu, bir sonraki krizin nedenini oluşturdu. Aynı şekilde 1973

yılında ortaya çıkan kriz için oluşturulan düzenlemeler, kendinden sonraki krizlerin nedenini oluşturmaktadır. Özellikle serbest ekonominin benimsenmesi sonucu piyasaların deregülasyon sürecine girmesi günümüzde ekonomik istikrarsızlığın büyümesinin ve spekülatif baskının artmasının nedenidir. Kapitalist ekonomiyi istikrara sokacak doğru düzenlemelerin yapılamaması istikrarsızlığın en büyük sebebidir. 2008 krizi bu anlamda kurumsal formların eksikliğinden dolayı ortaya çıkan uluslararası hale gelen bir krizdir.

Amerika'da ortaya çıkan Morgage krizinin küresel hale gelmesinin en büyük sebebleri; finansal sistemin özgürleştirilmesi ve diğer ülkelerin finans sistemlerinin bir bütün haline gelerek bir zincirin halkalarını oluşturmasıdır. Ancak, sorun küresel olarak bir bütünleşme değil, bu bütünleşmeyi istikrarlı hale getirecek olan kurumsal formlar içerisinde gerekli önlemlerin alınmamasıdır. Geçmişte finansallaşma sürecinin yaygın olmaması, krizlerin daha çok üretim sorunundan kaynaklanmasına neden olurdu. Finansallaşma ile ortaya çıkan Morgage krizi, daha çok üretimde sorunlara yol açan bir kriz oldu. Bu kriz bankaların batması ile finans şirketlerinin iflas etmesinin önünü açtı. Birçok ülke hala bu krizin etkisini atlatamazken, başka tür krizler ortaya çıktı. Örneğin, ABD'de başlayan Mortgage krizinin etkisiyle Avrupa'da borç krizi oluşmaya başladı. Özel kuruluşların birçoğu bu krizden derin şekilde etkilendi. Bu durum aslında dünyanın finansal açıdan nasıl entegre olduğunu gösterdi. Bunun yanında küresel olarak oluşan bu krizin Uzak Doğu ülkelerini etkilemeye başlaması, krizin etkisinin dünya üzerinde geniş bir alan içerisinde hissedilmesine neden oldu.

2008 krizinin ortaya çıkış nedenini görmek için biraz geriye gitmemiz gerekmektedir. Düzenleme tarzının kurumsal formlarında meydana gelen değişim kendisiyle birlikte kapitalizmin işleyiş yöntemini değiştirdi. Kapitalist ekonominin barındırdığı çeşitli kural ve normlarda reformlar yapıldı. Bu reformlardan Gérard Duménil ve Dominique Lévy şöyle bahseder: "Borç verenler ile hissedarların lehine olacak şekilde yeni bir emek ve yönetim disiplini; devletin kalkınma ve refah alanlarındaki müdahalelerinin azaltılması; finansal kurumların çarpıcı büyümesi; finansal ve reel sektörde birincilerin faydasına olacak yeni uygulamaların hayata

geçirilmesi; birleşme ve satın almalar lehine olacak bir hukuki tutum; merkez bankalarının güçlendirilerek faaliyetlerinin fiyat istikrarına yönlendirilmesi ve çevrenin kaynaklarının merkeze aktarılması konusunda yeni bir kararlılık" (Duménil, Lévy, 2008: 27). Bu kurallar ve normlar küresel anlamda yeni bir dünya düzeni anlamına geliyordu.

Finansal kurumların çoğalması ile finansal ve reel sektör arasındaki bağlantı arttı. Bu yüzden finansal piyasada yaşanan bir kriz aynı şekilde reel sektöre yansımaktadır. Finansal piyasalar ile reel sektörün iç içe geçmesi sonucu finansal alanda meydana gelen herhangi bir kriz günlük hayatı derin şekilde etkilemektedir. Sermayenin serbestçe hareket etmesi nedeniyle finansal piyasalarda en ufak bir sorunun ortaya çıkması, kapitalist üretim tarzı ile birbirine entegre olmuş ülkeler içerisinde dalgalanmalar ortaya çıkarmaktadır. En kötüsü reel sektörden uzak, sadece finansal sektöre yönelen ülkelerdeki kapitalistler, herhangi bir istikrarsızlık durumunda ellerinde bulunan sermayenin ülkeden hızlı şekilde çıkması ile krizin içerisine durdurulamaz şekilde sürüklenebilmektedir. Finansal piyasalardan çıkan büyük miktarda getirinin sahibi ve aynı şekilde finansal istikrarsızlıkların sebebi daha çok neo-liberalizmin dünyada yaygınlaşmasına neden olan, gelişmiş kapitalist ülkelerdir. Bu konuda Gérard Duménil ve Dominique Lévy şöyle demektedir: "Uluslararası finans (yani büyük ölçüde ABD finans kesimi) iki aşamalı bir strateji geliştirdi; (1) finansal düzenlemelerden kurtulma (ulusal eylemcilerin suç ortaklığıyla) belli ülkelere girilmesine izin verilmesi; (2) reel sektörler ile finans sektörü arasındaki ilişkilerin ikincisi lehine ve özellikle de kendi (yani ABD finans kesimi) lehine olacak şekilde dönüştürülmesi" (Duménil ve Lévy, 2008: 37). Gelişmiş kapitalist ülkelerin kurumsal formlarda yaptıkları düzenlemeler bir anlamda kendilerini krizden kurtarmak için yapılan düzenlemelerdi. Bu yüzden yapılmak istenen reformlar kendi lehlerine olacak şekilde tasarlanarak gelişmekte olan kapitalist ülkelere uygulatılmaya çalışılır. Böylece krizin etkisi azaltılabilecek ve dünya çapında gelişmiş ülkelerin lehine olacak düzenlemeler yapılabilecektir.

Post-Fordizm döneminde ortaya çıkan gelişmeler Karl Marx'ın belirttiği paranın sermayeye dönüşüm sürecini kolaylaştırabilmek için ortaya çıkmış olan

gelişmelerdir. Bu dönemde satmak için satın alma sürecinin ortaya çıkması derinlik kazandı. Özellikle ülkeler arası sermaye hareketlerinin küreselleşme ile yayılması sağlandı. M-C-M' sonrasında M-M' sonucu ile ticaretten, finansallaşmaya doğru bir yol izlendi. (Arrighi ve Moore, 2001: 59). C-M-C ihtiyaçları karşılamak için oluşan bir süreçken, M-C-M zenginleşmek için oluşan süreçtir (Sweezy, 1981: 28). Bu süreç ABD'de ortaya çıkan Mortgage krizinin nedeninin ipotekli evlerin satmak için satın alınmış evler olduğunu ve kâr elde etmek için dolaşıma sokularak, tekrardan para kazanma ile sona ermesi anlamına gelen bir işlem olarak ortaya çıktığını gösteriyor. Bu tablo hiçte yabancı gelmiyor. Çünkü aynı süreç Büyük Buhran'da baş göstermişti. Ancak, bu durdurulamaz yükseliş fiyatların düşmesiyle son bulmuştu. Paranın sermayeye dönüşümü ne kadar eski olursa olsun, günümüzde paranın sermayeye dönüş süreci daha fazla hızlanlandı ve yayıldı. Küresel olarak finansal sermayeleşme sürecinin yayıldığı bir döneme girildi. Özellikle gelişmiş olan kapitalist ülkelerde finansallaşma önem kazandı. Ucuz emek gücünün bulunduğu ülkeler ise üretim sürecini üstlendiler.

Finansal serbestlik arttı. Spekülatif alım ve satım işlemleri kolaylaştı. Bu durum ipotekli evlerin satımının kolaylaştırılması açısından önem taşımaktadır. Böylece günümüzde ortaya çıkan ve sermayenin hızlıca hareket ettiği sürecin kâr elde etmek için oluşan paranın para ile mübadele işlemi olduğunu anlayabiliriz. Üretim geri plana itilerek kolayca zenginleşme hayalleri kurulmaya başlandı. Bunu gerçekleştirmenin yolu olarak, paranın para ile mübadele edilmesi ve bu mübadeleden bir artı değer kapma isteğidir. Sonucun zarar veya kâr olmasına bakmadan dönüşümün sonucunda yeniden para elde edilmesi asıl amaçtır. Dönüşüm gerçekleşirken ortaya konulan para eğer dönüşüm sonrası elde edilemezse, geri gelmezse veya düşük olursa, bu dönüşüme sokulan paranın zararla sonuçlandığı anlamını taşır. Sermaye birikimi amacıyla para dolaşıma sokulur. Paranın değerinin istenildiği gibi geri dönmemesi sonucunda krizlerin oluştuğunu görebiliriz. Bu amaç ile dolaşıma sokulmuş olan paranın geri dönmemesi veya zararına dönmesi Mortgage krizini açıklamamız için önemlidir. Çünkü en son krizin paranın geri dönüşümünün istenildiği gibi olmaması sonucu ortaya çıktığı görülebilir. Böylesi bir kriz öncesinde ipotekli mallara yönelik yatırımlar artar. Daha sonra fiyatları yükselen bu mallar

satılarak daha fazla kâr elde edilmek istenir. Fakat beklenilen istenildiği gibi gerçekleşmeyince kriz ortaya çıkar.

Finansal piyasalarda meydana gelen serbestleşmelerle birlikte ABD'de ortaya çıkan kriz önceden farkedilmesine rağmen herhangi bir önlem alınmıyordu. Piyasaya gerekli müdahalenin yapılmaması sonucu ortaya çıkan bu kriz klasik ekolün görüşlerinin hakim olduğu 1929 Krizi öncesine benzetilebilir. Çünkü o dönem büyük bir deneyimsizlik söz konusuydu ve serbest piyasa mantığıyla ekonomi oluruna bırakılmıştı. Ancak deneyimlerin yeterince kazanılması bile yeni bir krizin oluşmaya başlarken neden müdahale edilmediği konusunda akıllarda soru işareti bırakmaktadır. ABD'de krizin oluşabileceği görülmesine rağmen bunu önlemek için dikkate değer bir önlem alınmadı. Bu kurumsal formlarda herhangi bir eksikliğin kapatılması için gerekli önlem mekanizmasının çalışmadığını gösteriyor.

Krizin oluşum sürecini Caydı şöyle anlatır: "2001 yılının Mart ayında ABD Merkez Bankası (FED), tarihinin en büyük özel kredi operasyonunu yürüttü ve Amerikan halkını, tüketici kredisine boğdu. Özel kredilerin GSMH (Gayrisafi Milli Hasıla)'daki payı hızla yükseldi. Bütün orta halli Amerikalı aileler, otomobil satın alır gibi ev satın alıyorlar" (Caydı, 2005: 80). Bu sadece ABD ile sınırlı değildi. Aynı şekilde İzlanda gibi Avrupa ülkelerinde yaşayanlar da ciddi şekilde borçlanıyordu. Sadece ev almak için değil, üniversiteye gitmek için, araba almak için ve seyahat etmek için bile kredi çekiyorlardı (Zizek, 2009: 44). Bu durumun oluşmasının en büyük sebebi, kişisel gelirin finansallaşması ve aynı zamanda verilen kredilerin kişisel amaçlar için kullanımının artmasıdır. Bu nedenle Amerikan halkı, özellikle orta sınıf yüksek derecede borçlandı. Daha tehlikelisi ayarlanabilir faiz oranları üzerinden borçlandılar.

Bu kriz, ayarlanabilir ipotek faiz oranları üzerinden kredilerin ödeyemeyecek kadar geliri olan bireylere verilmesiyle başladı. Bu borçlanma günlük hayatta karşılaştığımız sıradan doktor, işçi, ev kadınına kadar yayıldı. Finansallaşma kişisel gelir üzerinden yayılıyordu. Amerika'da ev sahibi olma hayaliyle bu kredileri satın alanlar ve bu kredilerden kâr elde etmeyi planlayanlar hızlı bir şekilde borçlanıyordu. "2003 Nisan ayında Amerikalı ailelerin kullandıkları özel kredilerin yükünü, (ev

ipotekleri, kredi kartı borçları, otomobil kredileri de buna dahildir) 9.3 Milyar dolara tırmanmış olduğuna göre; FED'nin yavaş yavaş, ABD'nin dipsiz borçlarının yüklü bir bölümünü Amerikan halkına ödetme cinliğine başvurduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. 2003 yılında her yaştan her Amerikalı 25 bin dolar borçlanmış bulunuyor" (Caydı, 2005: 80-81). Borçlanmanın bu kadar derinleştiği bilinmesine rağmen hiçbir önlem alınmıyordu. Bu ekonomi için bir tehlike anlamı taşıyordu ve bu tehlike görülebiliyordu.

FED, 1999-2000 yılında finansal piyasalarda yaşanan kriz nedeniyle faiz oranlarını düşürdü. Faiz oranlarının düşürülmesindeki amaç ülke içerisinde ortaya çıkabilecek olan durgunluğun önlenmek istenmesiydi. Ancak faiz oranlarında meydana gelen düşüş ile birlikte birçok Amerikalı aile ev ümidiyle borçlanmaya başladı. Sadece ev değil birçok ürün üzerinden borçlanılıyordu. Çünkü faizlerde bir artış beklenmiyordu. Bu durum artan talep ile tüketimin artmasına ve bir süre sonra enflasyonun yükselmesine neden olabilirdi. Buna aldırmadan düşük faizle borçlanma artış gösterdi, en tehlikelisi borçlanılan kredilerin faiz türünün piyasada ayarlanabilir faiz türü olmasıydı. Birçok aile evlerini ipotek yoluyla borçlanarak almıştı.

2006 yılına kadar faiz oranlarında büyük bir artış gerçekleşmedi. Faiz oranları yüzde birlere yakın düzeydeydi. Bu nedenle evlere olan talep arttı ve bu durum bireyler üzerinde borçlanma yükünü artırdı. Borçlar Amerikanın geneline yayılırken ve milyonlarca insan borçlanırken, ipotekli evler için verilen kredi borçlarıyla türev araçlar oluşturuldu. Bu türev araçlar dünya üzerindeki finansal kurumlar arasında yayılmaya başladı. Ancak, bu kurumlar oluşan bu balonun patlayıp insanları evsiz bırakacağından, borçların ödenemeyeceğinden, bankaların iflas bayrağını çekeceğinden ve piyasada yayılan kağıtların değersizleşeceğinden habersizlerdi. "Amerika'ya 'hiç yakışmayan' bir şey gündemde: Enflasyon yükselişe geçti. Amerikan halkı, reklamlara yenilerek düşük faizlerin cazibesine kapılıp aşırı derecede borçlandı. Faizler yükselince aileler borçlarını ödeyemeyip iflaslarını ilan ederse (ABD'de resmen kişisel/ailesel iflasınızı ilan edebiliyorsunuz) bankalar finanse ettikleri evlere el koyacaklar. Bunun olmaması için faizler ısrarla düşük tutuluyor. Faizler yükseldiği anda orta halli ailelerin ekonomileri (ki ABD nüfusunun

yarısını teşkil ediyorlar) ve onlarla birlikte ABD ekonomisi çöker. ABD, faizleri yükseltmeden bu durumu daha ne kadar tutabilir, onu kimse bilmiyor. Şimdilik ABD'yi ayakta tutan, Çin ve Japon kredileri" (Caydı, 2005: 81). Borçlanma yükseldikçe krizin derinleşme tehlikesi daha fazla artıyordu. Oluşacak olan bu krize Amerika'nın ekonomik olarak bağlı olduğu ülkeler de dahil olacaktı. Fakat finansal piyasaları birbirine entegre olan gelişmiş kapitalist ülkeler, özellikle Avrupa ve Uzak Doğu'da bulunan ülkeler şüphesiz ki bu krizden en fazla etkilenenler olacaktı. Ancak dünyaya finansal açıdan yeterince entegre olmamış ülkeler oluşacak olan bu krizden daha az etkilenecekti. Fakat bu, finansal açıdan çeşitli ülkeleri etkilemese bile reel anlamda bazı ülkeleri bu krizden özellikle üretim, ithalat, ihracat ve benzeri alanlarda etkileyecekti.

Ev fiyatlarının yükselmeye başlaması; evlerin satın alınmasını güçleştirirken, aynı zamanda borçların ödenemeyecek kadar yüksek olmasına neden oldu. Özellikle, faiz oranlarının dalgalı veya ayarlanabilir olması büyük bir tehlike oluşturuyordu. Yoksul kesimin yaptığı aşırı borçlanma sonucu ödenemeyen ipotek borçları ev fiyatlarının düşmesine neden oldu. Çünkü ellerinde ipotekli ev bulunanlar piyasada düşük fiyata da olsa evlerini satmakta başarısız oldular. Faizlerin yükselmeye başlaması ve borçların ödenemeyecek dereceye gelmesi konusunda Brenner şunun üzerinde durur: "Kredi şirketleri, faiz oranlarını suni olarak düşük düzeyde seyrederken, kötü kredi geçmişine sahip olan insanlara ev alabilmeleri için önemli miktarda para verdiler. Fırlayan ev fiyatları, Amerikalı işçilerin ev alabilmelerini giderek güçleştirdi. Bugün faizlerin yükselmesi karşısında binlerce insan, ödemelerini sürdürmesi olanaksız görünüyor" (Brenner, 2011b: 119). En büyük hatalardan biri, daha fazla kazanç elde etmek isteyen kredi şirketlerinin, güvencesiz insanlara borç vermesi nedeniyle ortaya çıktı. Özellikle güvencesiz insanlara kredi verilmesi banka ve kredi ilişkileri formunda ciddi sorunların var olduğunu gösterdi.

Faiz oranlarının indirilmesinde bir önceki krizin önemli bir yeri bulunmaktadır. 2001 yılında borsada oluşan balon sonrasında, krizin büyük sorumlusu olarak görülen ve sürekli olarak eleştirilere maruz kalan Alan Greenspan, başkanlığını yaptığı ABD Merkez Bankası tarafından, ekonominin durgunluğa

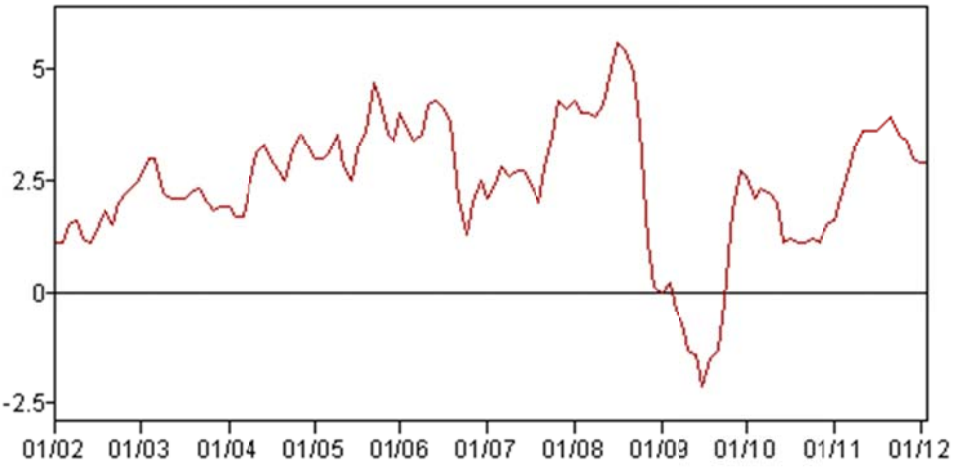
girmesinin önüne geçmek için faiz oranları düşürüldü. Bu düşüş konut piyasasının teşvik edilmesinin ve fiyatların daha fazla yükselişinin temeli oldu (Brenner, 2011c: 131). Özellikle balon patladıktan sonra büyüme konut sektörüne yönlendirildi. Kredilerin kolaylaştırılması sağlandı (Zizek, 2009: 20). Sonuç olarak ev sahibi olmak isteyenler çoğaldı; çünkü borçlanmanın maliyeti düşürülmüştü. Ev hayaliyle yaşayan orta sınıf artık borçlanarak ev sahibi olabilirdi. Özellikle orta sınıf için bu bir şans oluşturuyordu. Çünkü yıllarca çalışarak bir ev alabilecek ekonomik gücü elde edemezlerdi. Bu durum emek ve ücret ilişkisi formunun gelirin dağılımındaki eksikliğini göstermektedir.

Kredi talebinin kolaylaşması sonucu enflasyon artmaya başladı. Faiz oranlarının düşük olması, enflasyonu tetikledi. Ancak borçlanmanın fazla olması ve ekonominin durgunluğa girebileceği korkusu nedeniyle faiz oranlarının yükseltilmesine cesaret edilemedi. Ancak enflasyonun yükselmesi faiz oranlarının sabit kalmasını zorlaştırdı ve faiz oranları en sonunda yükselmek zorunda kaldı. Yatırımların durmasının önüne geçme isteği ile borçlanmanın aşırı derecede yükselmesi başka sorunların birikmesine neden oldu. Bu sorunların önüne bir şekilde geçilmek zorundaydı. Ancak geç kalındı ve enflasyon ciddi şekilde tehlike unsuru yaratmaya başladı. "Bu koşullar altında enflasyonun ekonomi için yarattığı tehlikenin farkında olan Amerikan Merkez Bankası, faiz oranlarında bir dizi artış gerçekleştirerek enflasyonu yeniden aşağıya çekmeyi denedi. 2004 yılının Haziran ayından 2006 yılının Haziran ayına kadar faiz oranları, eski yüzde 5 seviyesini aşana kadar aşamalı olarak yükseldi. Ancak bu artışlar ABD Merkez Bankası geçtiğimiz yıl olası bir durgunluk tehdidi karşısında korkuya kapılınca son buldu. ABD Konut İnşaat Endeksi, 2006 yazında yıllık bazda yüzde 40'lık bir düşüş kaydedince, Amerikan Merkez Bankası faiz artırımına son verdi" (Brenner, 2011c: 132). Yüzde 1'in altında borçlanan insanlar birden bire kendilerini yüzde 5 faiz oranıyla borç öderken buldular.

ABD'de yatırımların sürdürülme isteği varken, aynı zamanda durgunluk korkusu da vardı. Başka bir tarafta ise enflasyonun sürekli olarak yükselmesi durumu söz konusuydu. Zizek bu durumu şöyle ifade eder: "Şişmiş piyasadan aşırı fiyatla

satın alınmış evleri için yüksek krediler almış genç insanlar, iflas etmiş emlak piyasasında satılması imkansız olan bu evlerde sıkışmış kalmışken, öff! Bir de şunu tahmin edin: Krediler tüketici fiyat endeksine bağlanmış ve böylece enflasyon zamanında senin borcunu yükselen fiyatlarla orantılı olarak büyümekte. Son aylarda insanların ev kredileri o kadar yükseldi ki gerçekte bankaya ne kadar fazla öderlerse ödesinler, daha fazla borçlanıyorlar" (Zizek, 2009:44). Zizek'in açıkladığı bu durum İzlanda'da ortaya çıkmıştı. Kredili borçlanma Avrupa'yı da ele geçirmişti.

Grafik 5.1. 2002-2012 ABD aylık enflasyon değişimi

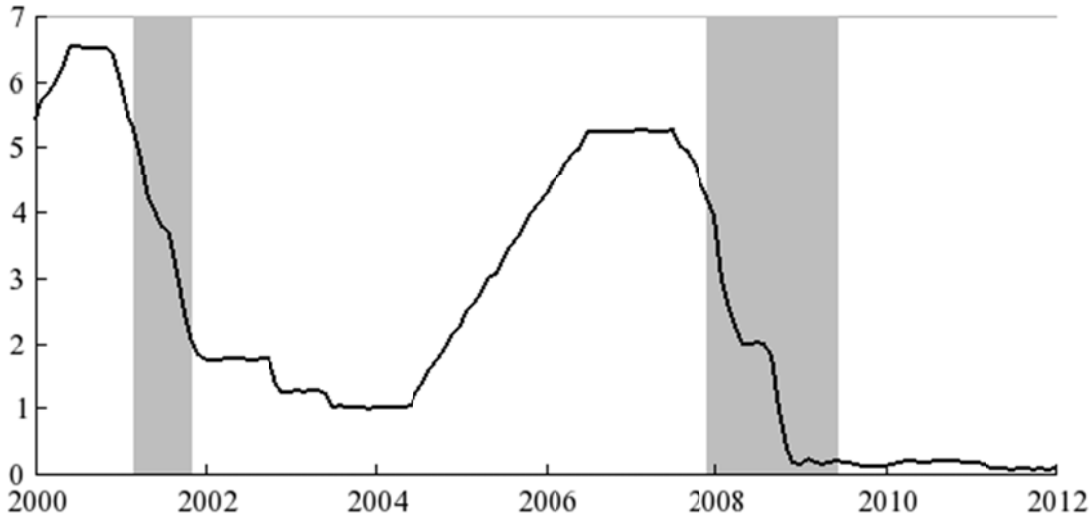

Kaynak:Burou of Labor Statics

Grafiği incelersek, 2001 yılı sonrasında enflasyon oranlarında meydana gelen artış dikkat çekmektedir. Özellikle 2000 yılında yaşanan krizden sonra, durgunluğun oluşacağı korkusuyla faiz oranları düşürüldü. Ancak bu durum düşük faizli kredilere talebi artırarak bir süre sonra enflasyonun yükselmesine neden oldu. 2006 yılında faiz oranlarının yükselmesiyle birlikte enflasyon tekrardan düşmeye başladı ve hemen hemen 2002 yılı rakamlarına yaklaştı. Fakat durgunluk korkusuyla faiz oranlarının artışının durdurulması tekrardan enflasyonu tetikledi. Yükselen petrol fiyatları ve çeşitli gıda fiyatları da enflasyon üzerinde artırıcı rol oynadı. 2007 sonlarına doğru faiz oranlarının yükseleceği beklentisinin ortaya çıkması ile krizi tetikleyen finansal varlıklar hızlıca satılmaya başlandı. 2008 yılına doğru enflasyon

aşırı derecede yükselmişti. Krizin oluşmasından sonra özellikle ev fiyatlarında ciddi düşüşler yaşandı ve enflasyon geriledi.

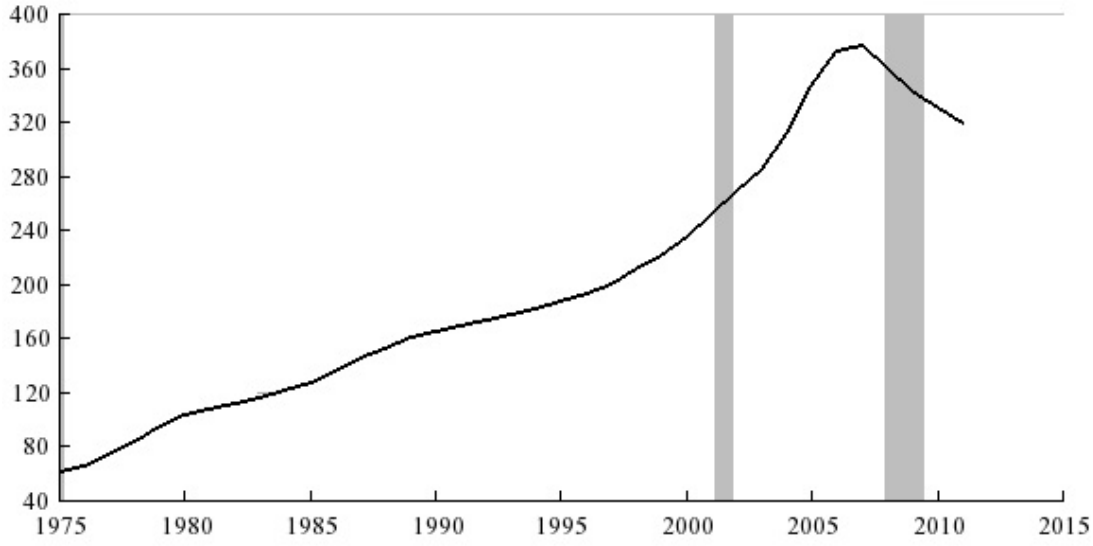
Grafik 5.2. 2000-2012 ABD Aylık Effektif Faiz Oranı

Kaynak: Federal Reserve Bank of ST. Louis

Grafikte 2000 yılından sonra faiz oranlarında bir azalma görülüyor. Hemen hemen 2004 yılının başlarına kadar faiz oranı düşüyor. Daha sonrasında 2006 yılında enflasyonu düşürmek amacıyla faiz oranlarında tekrardan bir yükselme gözlenebiliyor. Böylece ayarlanabilir faiz oranıyla borçlananların ödemelerini gerçekleştirememesi ev fiyatlarında ve genel enflasyonda bir düşüş yarattı. Bunun sonucunda faiz oranlarının yükselmesi nedeniyle ekonomi tehlikeli bir aşamaya girdi. Ekonominin krize girmesi ile faiz oranlarında 2008 yılıyla birlikte tekrardan genel bir düşüş gerçekleşti. Ancak faiz oranlarında meydana gelen bu düşüş kapitalist ekonominin ciddi bir kriz içerisine girmesine engel olmadı.

Grafik 5.3. 1975 yılından itibaren ev fiyatlarında meydana gelen artış

Kaynak: Federal Reserve Bank of ST. Louis

Konut piyasasına bakarsak, özellikle 1975 yılından itibaren ortaya çıkan piyasayı serbestleştirme politikaları sonucu 2008 krizine kadar ev fiyatlarında sürekli bir yükseliş olduğu görülebilir. Kredi faiz oranlarının düşük olması sonucu ipotekli evlere yönelik talep arttı. Bu durum ev fiyatlarını yükseltti. Grafik, ev fiyatlarının yükselmesi ile oluşan balonu göstermektedir. Oluşan bu balon daha sonra 2008'e yakın patlayarak ev fiyatlarının aşırı derece düşmesine neden oldu. Bunun tabiki de önemli bir sebebi vardı. Çünkü faiz oranları aşırı derecede yükseldi ve ipotekli evlerin borçları geri ödenemedi. Kredi genişlemesi nedeniyle enflasyonda artış meydana geldi. Faiz oranlarının düşük olması kredi talebini artıran faktördü. Enflasyonun önüne geçmek için faiz oranları yükseltildi. Bunun sonucunda evlere olan talep azaldı ve kredi kuruluşları ellerinde bulunan ipotekleri satmak için ucuz tekliflerde bulunmaya başladılar. Böylece ev fiyatlarında büyük düşüşler meydana geldi. 1970'li yıllardan itibaren süren ve 2000 yılından sonra hızlı bir şekilde yükselmeye başlayan ev fiyatları, en sonunda bir finansal krizin ortaya çıkması ile düşmeye başladı. Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri özellikle 2000 yılında yaşanan krizden itibaren ev fiyatlarında aşırı derecede meydana gelen artıştır. Bunun temel nedeni ise artan kredi talebidir.

2006 yılında faizlerde meydana gelen artış genellikle Afro-amerikan, Hispanik kökenli göçmenleri ve yoksulları derin şekilde etkiledi. Çünkü bunların çoğu düşük gelirli insanlardı. Fakat bu durum pek yankı uyandırmadı. Daha sonra kriz orta sınıf beyazları vurdu. 2007 yılına kadar 2 milyon insanın evine el konuldu ve 4 milyon insanın evi el konulma tehlikesi altına girdi. Bu sefer durumun ciddileştiği gözler önüne serildi ve ortaya çıkan kriz dünyada yankı uyandırmaya başladı. Ev fiyatları her yerde düşmeye başladı ve ev sahipleri kendilerini evin fiyatından daha büyük bir borçla başbaşa buldular (Harvey, 2011b: 1-2). Evlere el koyulmasıyla birlikte, konut piyasasında arz fazlası ortaya çıktı. Yani aşırı birikim durumu ile karşılaşıldı. Faizlerin artması nedeniyle kredi borçlarının bankalara geri dönmemesi sonucu krizin etkisi arttı. Böylece işsizlik artmaya başladı. Düşen alım gücü nedeniyle kredilerin ödenmesi daha fazla güçleşti. Ayrıca elde kalan evler nedeniyle arz fazlasının ortaya çıkması, ev fiyatlarının bu durum karşısında daha da fazla düşürerek krizin derinleşmesine sebep oldu. Bu kriz aşırı birikim krizi olarak ortaya çıkmadı. Krizin aşırı birikime neden olduğu bir durum yaşandı. Bu bağlamda oluşan bu kriz içsel olarak ortaya çıkan krizlerin özelliklerini taşımaktadır.

Gelir düzeyi düşük olan aileler, ev almak için kredi talep ettiler, aldıkları kredinin çok az kısmını peşin olarak ödeyip, geriye kalan daha büyük bir kısmını ise borçlandılar. Mortgage kredileri, uzun dönemi kapsayan kredilerdi ve bu nedenle büyük risk taşıyordu. Yıllarca faiz oranlarının yükselmeyeceğini kim garanti edebilirdi. Bu kredileri veren kuruluşlar riski dağıtmak için ipotekler üzerinden menkul kıymetler meydana getirerek yatırım bankalarına sattılar. Yatırım bankalarının da bunları yatırımcılara satmasıyla çıkarılmış olan kağıtlar dünyaya yayılmaya başladı. Kârlı olarak görülen bu oyun, geliri düşük olan kişilere daha fazla kredi verilmesine neden oldu. Borçlananlar gelirlerinin önemli bir kısmını finansal kurumlar için ayırdılar. Böylece bireysel gelirlerin önemli bir kısmının finansallaşması hızlandı. Costas Lapavitsas şunu belirtir: ”Krizi ABD’li işçilerin en yoksul kesimlerinin konut borçlarının, kapitalizmin tarihinde daha önce eşi görülmemiş bir şekilde ortaya çıkması hızlandırdı. Dolayısıyla kriz, başta konut olmak üzere eğitim, sağlık, emeklilik ve sigortayla ilgili harcamalara sarf edilen kişisel gelirin finansallaşmasıyla doğrudan ilgilidir. Finansallaşmanın gelişimi

sırasında bankaların diğer finans kurumlarının dönüşüm geçirmesi krizi küresel hale getirdi. Ticari bankalar, bir yandan sınai ve ticari sermayeden giderek uzaklaşırken, öte yandan da yatırım bankacılığını benimseyip kâr kaynağı olarak bireysel gelire yöneldiler" (Lapavitsas, 2009: 25-26). Bunun sonucu olarak ortaya çıkan menkul kıymetleştirilmiş kağıtlar bir değer unsuru olarak hızlı şekilde toplum içerisinde yaygınlaşmaya başladı.

İpotekli evler için verilen krediler nedeniyle CDO denilen varlıklar ortaya çıkarıldı. CDO'lar dünya genelinde yatırımcılara dağıtıldı. Bu varlıklar oluşan krizin dünyanın büyük bir kısmına yayılmasına sebep oldu. İlk önce birinci kalite ipotek kredileri tüketicilere dağıtıldı. Bu krediler daha çok gelir düzeyi yüksek olanları kapsayan kredilerdi. Ancak ikinci kalite ipotek kredileri daha çok gelir düzeyi düşük ve yoksul olanlara verilen kredileri kapsıyordu. Esas sorun teşkil eden ikinci kalite ipotek kredileri (subprime) oldu. Çünkü bu krediler ödeyemeyecek düzeyde olanlara verilmişti. İkinci kalite ipotek kredilerinde meydana gelen durumu Lapavitsas şöyle anlatmaktadır: "2001-03 arasında ipotek karşılığı borçlanmada gözlenen hızlı artış, yüksek gelirli hanehalklarının konut talebini karşıladı. Bu talebin karşılanmasının ardından ikinci kalite (subprime) ipotek karşılığı borçlanma, özellikle 2004-06 arasında hızla yükselerek 1,75 trilyon dolara (toplam ipotek karşılığı borçlanmaların yüzde 19,5'una) ulaştı. Borçlananlar ABD işçi sınıfının daha yoksul kesimlerine mensup kişiler, çoğunlukla siyah ya da Latin kökenli kadınlardı. Genellikle bu insanlar, tipik olarak düşük bir faiz oranıyla başlayıp akabinde ayarlanarak yükseltilen ayarlanabilir faizli ipotek kredilerinden (AFİK) faydalanmışlardı. AFİK'in toplam büyüklüğü 2004-06 arasında 4,3 trilyon dolara (toplam ipotek karşılığı borçlanmaların yüzde 47,6'sına) yükseldi" (Lapavitsas, 2009: 29). 2006 yılından itibaren faiz oranlarının yükselmesiyle yoksul kesim borçlarını ödeyemedi. Krizin ortaya çıkmasıyla bankalar likit sıkıntısı çekmeye başladı ve kriz yayıldı. Bunun sonucu olarak borsalarda büyük düşüşler meydana gelecek ve CDO'lar birer toksik kağıt haline gelecekti. İflasları durdurmak için çeşitli bankalar kamulaştırılırken, bazı bankaların ise kaderine terk edilerek piyasadan silinmelerine göz yumulacaktı.

Ev fiyatları sürekli yükselirken, borç verenler borçların kalitesiyle ve geri dönüşüyle ilgilenmiyordu. Çünkü borcu ellerinde tutmuyorlardı. Bunun yerine yatırımcılara satıyorlardı. Mortgage evlerinin menkul kıymetleştirilmesi sayesinde bu satışları yapabiliyorlardı. Devlet destekli finans kuruluşları aracılığıyla bu gerçekleştiriliyordu. Ev fiyatlarının sürekli yükseleceği düşünülüyordu (Krugman, 2009: 149). Yatırım şirketlerinin ortaya çıkardıkları CDO (teminatlı borç yükümlülüğü) varlıklarının daha fazlası elden çıkarılmak isteniyordu. İlginç olanı CDO'lar riskli olmasına rağmen kredi derecelendirme kurumlarının bunlar için AAA notu vermeyi tercih etmesiydi. Bu sayede bu riskli kağıtlara olan yatırımlar arttı (Krugman, 2009: 150). Borçlanılan evlerin fiyatının artmasıyla borçlanan kişiler yeniden evlerini ipotekleştirerek elde ettikleri ek kredileri otomobil, tatil bileti, eğitim gibi kişisel harcamalarına ayırarak daha fazla borçlandılar. Kimse balonun patlamasını beklemiyordu. Yatırımcılar sürekli olarak ev fiyatlarının artacağını düşünerek daha fazla kâr elde etmeye çalışıyorlardı. Daha fazla CDO piyasaya sürülmek isteniyordu. Ne kadar çok kağıt elde edilirse bu o kadar fazla kâr demekti. Yatırım bankaları faiz oranları yüksek olan kredileri tercih ederek gelirlerini yükseltmek istediler. Bu nedenle borç veren kuruluşlar, ödeyemeyecek düzeyde olan kişilere daha fazla kredi vererek, daha fazla kağıdı yatırım bankalarına satıyordu.

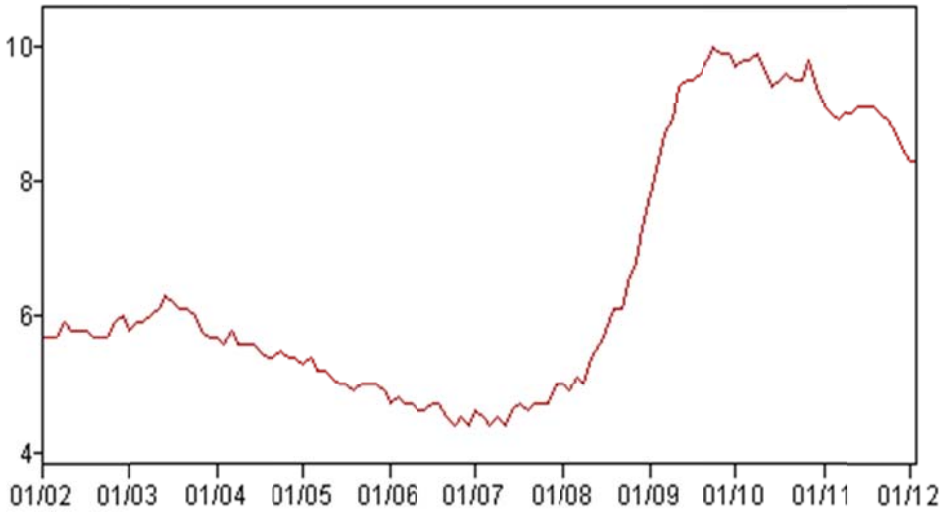
Bush hükümeti krizi atlatmak için çaba sarfediyordu. Çünkü subprime krediler ekonominin büyük kısmına yayılmıştı. Krediler özellikle karmaşık türev araçlar haline getirilerek piyasada satıldı. Bu borç kağıtlarının ne kadar çok olduğunu ve tutarının ne olduğunu kimse bilemiyordu. Düşük faiz oranları nedeniyle birçok kuruluş borçlanmıştı. Ancak faiz oranlarının yükselmesiyle birlikte her şey tersine döndü. Bush hükümetinin önlem almakta gecikmesi, krizin yayılmasına neden oldu. Yatırım kuruluşları ellerinde bulunan karmaşık kağıtları (CDO) satmak istese bile, geri ödeme riski barındırdığı için kimse almak istemiyordu ve borç almak isteyenlere de kriz nedeniyle kimse borç vermek istemiyordu. Ancak Amerika'da iflas haberleri gelmeye başladıktan sonra, dünyadan çeşitli yatırım kuruluşlarının subprime borçlarını satın aldıkları görüldü (Brenner, 2011b: 120-121). Bunun yanında hükümet destekli kuruluşlar olan Fannie Mae ve Freddie Mac çökmekten kurtarılmak için kamulaştırılması ve bununla birlikte yüksek alacak talebi ile karşılaşan sigorta

kurumu AIG'nin kurtarılması gerekti (Harvey, 2011b: 4-5). Devlet kriz başladıktan sonra bir kurtarıcı rolüne bürünmesi gerekiyordu. Tekrardan büyümenin sağlanması için önlem alınmalıydı (Peet, 2011: 30). Krizin yayılmasıyla birlikte dünya genelinde borçlu şirketler çoğalmaya başladı. Bu borçların finansal açıdan gelişmiş olan Avrupa'ya kadar ulaşması, Avrupa borç krizinin derinleşmesine neden olacaktı. Çünkü bir yandan özel firmalar borçlanırken, diğer yandan devletin borçlanması krizin daha fazla derinleşmesine yol açıyordu.

Yatırım bankası Lehman Brothers, kredi derecelendirme kurumları tarafından olumlu rapor verilmesi ardından iflasını 15 Eylül 2008 günü ilan etmesi krizin patlak vermesine neden oldu. Bu bir dönüm noktasıydı. Wall Street yatırım bankaları çökmeye başladı. Krizin oluşmasıyla milyonlarca eve bankalar tarafından el konulmaya başlandı. Bunun sonucunda motel odaları bir eve dönüştü, çadır kentler ortaya çıktı ve aileler akrabalarının yanına taşınarak kalabalıklaştılar (Harvey, 2011b: 2). Ancak bu evlerin fiyatları çok düştüğü için normal değerinin altında zararına satılmaya çalışıldı veya satılamadan yatırımcıların ellerinde kaldı. Bir ev yerine birkaç ev alarak bunları satmayı planlayanlar ise ev fiyatlarında meydana gelen ciddi düşüş nedeniyle satamayıp büyük borçlar altına girdiler.

2008 sonuna kadar ekonomide daha fazla çatlak meydana gelmeye başladı. Bu krizden Amerikan ekonomisindeki birçok sektör ve birçok alan etkilendi. Tüketici güveni düştü, konut inşaatı durdu, en önemlisi efektif talep azaldı, bunun sonucu olarak satışlar azaldı, işsizlik yükseldi ve üretim tesisleri kapandı. General Motors gibi bilinen kuruluşlar iflasa yaklaştı ve Detroit otomobil şirketleri için kurtarma planının organize edilmesi gerekti. Bunun yanında İngiltere'de de aynı sorunlar ortaya çıktı. İspanya ve İrlanda nedeniyle Avrupa Birliği ciddi derecede etkilendi ve İzlanda'daki bankalar iflas etti (Harvey, 2011b: 5-6).

Grafik 5.4. 16 yaş ve üzeri ABD aylık işsizlik

Kaynak: Burou of Labor Statics

Krizin yayılması sonucu dünya genelinde işsizlik aşırı derecede artmaya başladı. Özellikle krizin ortaya çıktığı ülke ABD'yi göz önüne alırsak hızlı bir şekilde işsizlik oranının ne kadar çok yükseldiğini görebiliriz. Grafikte 2001 yılında işsizlik çok düşük düzeydeydi. Ancak daha sonra enflasyonun artmasıyla ve faiz oranlarının yükselmesiyle işsizlik oranında ciddi bir artış meydana geldi. Faiz oranlarının yükselmesi sonucu birçok banka ciddi şekilde etkilendi. Ekonomide genel olarak krizin yayılması işsizliğin artmasına neden oldu. Krizin derin etkisinin görüldüğü özellikle 2008 yılında işsizlik yüksek rakamlara ulaştı. Bu durum hem yatırımcıların ellerinde bulunan CDO'ların değerinin düşmesinden, hem de yine aynı şekilde yatırımcıların yoğun olarak borçlanmasından dolayı ortaya çıktı. ABD'de işsizlik yükseldi. İnsanlar sadece işlerini kaybetmekle kalmadılar, ayrıca işsiz kaldıkları için kredi borçlarını ödeyecek gelirden mahrum kaldılar.

Post-Fordizm döneminde yapılan reformlar piyasa üzerinde var olan kontrolü kaldıran reformlardı. Bu yüzden yeni tarz ekonomiyi finansal açıdan kontrol edecek kurumlar oluşturulmadı. 2008 krizinin oluşum nedeninin ana sebeplerinden biri finansal piyasaların Post-Fordizm ile birlikte serbestleştirilmesidir. Böylece yatırım firmaları daha özgür şekilde piyasada davranabileceklerdi. ikincisi ise bir güvencesi olmayan emeğin ödeyemeyeceğinden daha fazla borçlanmasıdır. Harvey bunu çiğneyebileceklerinden daha fazlasını ısırmaları olarak ifade eder. Fordizm krizini atlatmak için yapılan düzenlemeler kurumsal formlarda yeni eksiklikleri doğurdu. Özellikle ücret ve emek ilişkisi ile banka ve kredi ilişkisinde ekonomide sorunlara yol açacak düzenlemeler yapıldı. Post-Fordizm dönemi içerisinde yapılan bu türden eksik düzenlemeler çeşitli krizlere kapı araladı.

Ücret ve emek ilişkisi açısından krizi incelersek, emeğin güvencesiz hale getirilmesi ve ücretlerin düşük olması bu kurumsal form içerisinde bir sorun olarak görülebilir. Fordizm krizini atlatmak için ve çalışma koşullarını katılıktan kurtarmak için getirilen esnek çalışma koşulları ile ücretler düşürüldü. Emek kolayca işten çıkarılabilecek hale getirildi. Emeğe olan talep değişen koşullara göre artmaya veya azalmaya başladı. Oluşan yeni ekonomik koşullara göre kontrol edilemeyen emeğin kendisi krizlerin nedenlerini oluşturmuştur. 1929 öncesinde efektif talebin eksik olmasının nedeni emeğin kendisidir. 1973 yılında enflasyonun artmasının bir nedeni emeğin yanlış kontrol edilmesidir. Bu nedenle bugünkü krizin temelini oluşturan unsurlardan biri emeğin kendisidir. Neo-liberal politikalarla emek esnek hale getirildi. Post-Fordizm döneminde güvencesiz bırakılan ve esnek çalışma koşullarına teslim edilen emeğin, geçimini sağlayacak kadar geliri olmaması onu borçlanma yoluna sürükledi. Bunun için aranması gereken asıl suçlu emeğin kendisi değildir. Oluşturulan kurumsal formların krizlere cevap veremeyişidir. Bu yüzden düzenleme tarzı emek ve ücret ilişkisini kontrol etmekte başarısız olmuştur.

1929 öncesinde gelir dağılımda eşitsizlik yüksekti. Büyük Buhran'a yanıt olarak Fordizm döneminde oluşturulan kurumsal formlar sayesinde bu eşitsizlik azaldı ancak; Post-Fordizm döneminde gelir dağılımı eşitsizliği tekrardan yükseldi. Emeğin pazarlık gücünün azalmasının yanında, iç talebe verilen önem azaldı. Bunlar

krizin derinleşmesine neden oldu. Bu nedenle gelir dağılımını daha adil yapmak için Peet'e göre; finansal elitlerin sahip olduğu güç ve para azaltılmalı ve vergi sistemi sayesinde gelir yeniden topluma dağıtılmalıdır. Zenginlere ulaşan fazla paranın ekonominin istikrarına zarar verdiği ve spekülatif baskı yarattığı için zenginlerden daha fazla vergi alınması ve sosyal hizmetlerin yoksullar için artırılması gerekir. Bunun yanında eğitim ve sağlığa önem verilmelidir. Gelirin dağılımı, yatırımlar ve ekonomik kalkınma tekrardan ele alınmalıdır. Kısacası bir demokratik sosyalizm modeli oluşturulmalıdır (Peet, 2011: 31-32). Bunun yanında Krugman, efektif talebin artırılması gerektiğini ve bu anlamda biraz enflasyona katlanmanın krizi atlatmak için önemli olduğunu söyler. Mali politikalara önem verilerek, alt yapı hizmetlerinin artırılması gerektiğini belirtir. Daha sonra kriz ortadan kalkınca sistemde reformlar yapılması gerektiğini ve alınan talep yaratıcı önlemlerin sosyalizm olarak algılanmaması gerektiğinin üzerinde durur. Krugman alınacak talep yaratıcı önlemlere karşı ideolojik bir sanırlama içerisine girilmesinden ve bu önlemlerin uygulanmaması sonucu sorunların devam etmesinden korkar (Krugman, 2009: 184-190). Ortada bir talep sorunu ve eşitsiz gelir dağılımı olduğu gerçektir. Bu anlamda alınan önlemlerin sosyal hizmetlere yoğunlaştırılması, daha risksiz bir ekonomi için devletin piyasaya el atması ve daha sosyal bir toplum yaratacak reformların yapılması önemlidir. Bunun için ücret ve emek ilişkisi içerisinde yapılması gereken önemli düzenlemeler daha istikrarlı ve borçlanmanın azaldığı bir ekonomi yaratılmasını sağlayabilir. Bu anlamda gelirin daha adil bir şekilde dağılımı ve efektif talebi sağlayan emeğin güvence altına alınması önemlidir.

Banka ve kredi ilişkisini incelersek; finansal piyasaları kontrol edici müdahalelerin yapılmaması krizin önemli noktalarından birini oluşturur. Özellikle yatırım bankalarının kontrol edilmeden sürekli olarak borç senetlerini ihraç etmeleri ve bunun engellenememesi, kurumsal formun bu noktada krize cevap verecek gücünü kaybettiğini göstermektedir. Özellikle esnek çalışma koşullarına bağlı olan emeğin borçlanması ve verilen kredilerin geri dönmemesi, geçmişten alınması gerektiğini düşündüğümüz deneyimlerden yeterince faydanılmadığını gözler önüne serer.

Fordizm döneminde 1930 ve 1980 yılları arasında bankacılık faliyetleri denetleniyordu. Mevduat sahiplerinin yatırımlarıyla borç verilmesine sınırlama getirilmişti. Bu sayede bankaların risk almasının önüne geçilmişti. Ancak, serbestleşme sürecinin başlamasıyla birlikte, 1980'den sonra bankaların yatırımları verimli şekilde yapamadığı idda edilerek, nereye yatırım yapılacağına bankaların karar vermesi gerektiği üzerinde duruldu. Kredi kuruluşlarının özgür ve rekabetçi olmaları gerektiği vurgulandı. Ancak, bu ahlaki tehlikeyi beraberinde getirdi (Krugman, 2009: 65). Düzenlemeler bankaların daha verimli olması için yapılmasına rağmen yeni bir risk ortaya çıktı. Bankalar diledikleri gibi düşük gelirli olanlara bile kredi vermeye başladılar. Bu nedenle 2008 krizinin ortaya çıkmasına sebep olan büyük bir kurumsal form eksikliğinin düzenleme tarzı içerisinde var olduğu görüldü. Bu yüzden Minsky piyasayı denetleyecek olan yeni ekonomik kurumların geliştirilmesi gerektiğini belirtir. Finansal kurumları ve devasa sermaye yatırımı talep eden üretim sürecini denetleyebilecek yeni kurumların oluşturulması zorunluluğu üzerinde durur (Minsky, 1986: 6).

Gölge bankacılık sisteminin (Shadow Banking) ortaya çıkması ve Glass-Steagall yasasının 1999 yılında kaldırılması finansal sektörün tamamıyla deregülasyonu anlamına geldi (Peet, 2011: 19). Özellikle Glass-Steagall yasasının askıya alınması kırılgan bir yapı oluşturdu. Çünkü bu sayede ticari bankalara yatırım bankası özelliği kazandırıldı. Bu durum ticari bankaların daha fazla risk alması demekti (Krugman, 2009: 163). Deregülasyonun sonuçlarından biri olan gölge bankacılık sisteminin ortaya çıkması daha fazla kırılganlık anlamına geliyordu. Bu yüzden piyasada kontrolden uzak bu sistem ciddi şekilde tehlike oluşturdu (Harvey, 2011b: 21). Aslında bu noktada Arrighi'nin belirttikleri ortaya çıkıyordu. Arrighi finans kapitalizm sürecinin nasıl ortaya çıktığını gösteriyordu. Finans kapitalizmde ileri olan ülkelerde durgunluk yaşanırken, sanayi üretimi başka bir noktaya kayıyordu. 1929 öncesinde İngiltere'de sanayi üretimi yaygınken, daha sonrasında sanayi üretimi Amerika'ya geçti. Şimdi Çin ve Hindistan gibi rekor seviyede büyüyen ülkelerde sanayi üretimi devam ediyor (Arrighi ve Moore, 2001: 65-66; Peet, 2011: 30). Bu durum yakın bir zamanda yapısal bir krizin yaşanabileceğini

gösteriyor. Yeni bir birikim rejiminin oluşması yeni bir kapitalist dönemin oluşabileceği anlamına gelir.

Rekabet tarzında uluslararası bir rekabet güdüsü ortaya çıktı. Firmalar uluslararası üretim yapabilecek seviyeye gelmeye başladılar. Sadece ürün satışlarıyla değil aynı zamanda finansal piyasalara yönelen şirketler türev araçlar satın alarak daha fazla kâr elde etmeye başladılar. Bu durum üretim yapan şirketlerin finansal piyasalarla olan bağını artırdı. Piyasaları denetleyecek olan kurumların olmaması özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde kırılganlığı daha fazla artırdı. Bu kurumların olmaması nedeniyle bankalar risk barındıran kredileri ödeyemeyecek kişilere verdiler. Bunun sonucu ortaya çıkan CDO'lara uluslararası şirketlerin yatırım yapması krizin dünyaya yayılmasına neden oldu. Bu yüzden rekabet tarzı içerisinde var olan bu tür eksikliklerin giderilmesi gereklidir.

Uluslararası rejim açısından dünya tek kutuplu hale geldi. IMF ve Avrupa Merkez Bankaları krizin oluşmasını ve yayılmasını engellemede başarısız oldular. Özellikle bu kuruluşların gerektiği şekilde uluslararası denetleyici bir rol üstlenemedikleri görülmektedir. Hala IMF ve diğer kuruluşlar krize bir çözüm getirilmesi için uğraşmakta ve uluslararası rejimin tekrardan dengeye gelmesi için çaba harcamaktadırlar. Ancak alınan önlemler şimdilik uluslararası piyasaların istikrara ulaşması için yeterli değildir. Dünyanın bir yanı tüketici konumundadır. Özellikle üretici konumunda olan Uzak Doğu ülkelerinin ürünlerini ihraç edememeleri bu ekonomilerin büyüme oranlarını düşürmektedir. Amerika'da finansal olarak yaşanan bu kriz, Asya'da bir üretim krizini beraberinde getirebilecek niteliğe sahiptir.

Devletin konumu incelenirse; bugün oluşan krizin 1970 ile bağlantısı büyüktür. Neo-liberal politikalar daha bireysel özgürlük, serbestlik ve kişisel sorumluluk ile birlikte özelleştirmelerin, serbest ticaretin ve serbest piyasanın erdeminden bahsetmeye başladı. Bunlar 1970'li yıllarda ortaya çıkan krizlere yanıt vermek için uygulanan politikalardı (Harvey, 2011b: 10-11). Bu anlamda Minsky yapılan reformların aslında hatalı olduğunu belirtir. 1981'de Reagan hükümetinin, ekonomideki sorunlara cevap verebilecekken, yapılan reformların ekonomide

sorunların yanlış teşhis edilmesi sonucu giderilemediğini söyler. Özellikle 1960'tan beri istikrarsızlığa neden olan finansal kırılganlığın bu kadar belirgin olmasına rağmen görmezden gelindiğini savunur (Minsky, 1986: 6-7). Neo-liberal anlayış devletin piyasaya müdahele etmekten uzak kalmasını savunarak finansal piyasaların istikrarsız olmasına neden oldu. Neo-liberal politikaların devleti piyasasının dışına itmesi reformların hızlı bir şekilde uygulanmasını engellemiştir. Çünkü düzenleme teorisi içerisinde reformların oluşmasını sağlayan en büyük güç piyasayı kontrol eden devlettir. Özellikle büyük krizlerin atlatılmasında en büyük pay devletin konumu içerisinde oluşturulan politikalardır. Çünkü kurumsal formların oluşturulmasını devletin kendisi üstlenir. Bu anlamda piyasaya düzenleyici şekilde müdahale etmesi ve çökmekte olan kurumların devletleştirilmesi, devletin konumunun 2008 krizine cevap vermeye çalıştığını göstermektedir. Ancak bu cevapların sadece piyasaya müdahale etmek için değil, gerçekten piyasayı ve kurumları düzenleyecek nitelikte olması gerekmektedir. Kurumsal formların düzenlenmesini üstlenecek olan bir devlet, ilerde yaşanabilecek benzeri bir krizin oluşmasını veya derinleşmesini engeller nitelikte olabilir.

SONUÇ

Büyük Buhran'dan önce dünyada rekabetçi düzenleme tarzı hakimdi. Birikim rejiminde Henry Ford'un ilk üretim hattı teknolojisini kullanmasıyla bir teknolojik devrim gerçekleşti. Öyle ki, bu teknolojik yenilik üretim fabrikalarında yoğun olarak kullanılmaya başlandı. Bunun sonucu üretimin hızlanması nedeniyle göreli artı değer arttı. Ancak bu üretim fazlasını beraberinde getirdi. Üretim fazlasının ortaya çıkması, kâr oranlarını düşürdü. Böylece eksik tüketim ortaya çıktı. Fakat hangi nedenle 1929 krizinin oluştuğu tartışma konusudur. Bu yüzden bu krizde görülmesi gereken temel neden teknolojide meydana gelen değişimdir. Teknolojinin gelişmesi sonucu birikim rejimi değişti. Rekabetçi düzenleme tarzı ile birikim rejimi arasında uzlaşmazlığın oluşması, Büyük Buhran'ın ortaya çıkmasına neden oldu. Bu krizi atlatabilmek için düzenleme tarzının kurumsal formlarında reformların yapılması gerekiyordu. Bu yüzden kurumsal formlarda çeşitli reformlar gerçekleştirilerek bu yapısal krizden kapitalist üretim tarzı kendini kurtarmayı başardı. Diğer bakış açılarından farklı olarak, düzenleme teorisi için bu krizin temel nedeni teknolojide meydana gelen değişimin, yeni bir birikim rejimi oluşturmasıdır. Böylece kapitalist ekonomide ortaya çıkan krizi atlatmak için yeni bir düzenleme tarzına ihtiyaç doğmuştur. Bu bakış açısına göre teknolojik devrimler krizleri açıklamak için çok önemli yer tutar. Bu yüzden uygulanan teknolojik devrimler kapitalizmin dönemlerine ismini vermiştir.

Post-Fordizm dönemine geçerken tekrardan teknolojide büyük değişimler yaşanmaya başladı. İletişim ve ulaşım teknolojisi gelişti. Bu sayede üretilen ürünler bir yerden başka bir yere kolay ve hızlı hareket edebilir hale geldi. Fordizm krizinin ortaya çıkmasından sonra belirli bir süre geçiş dönemi yaşandı. Sosyalist ülkelerin büyük çoğunluğu Post-Fordizm döneminde yok oldu. Kapitalist üretim tarzı dünyada tek sistem olarak kaldı. Dünya birbirine daha fazla entegre oldu. Böylece dış ticaret tekrardan önemli hale geldi. Firmalar kârlarını dış ülkelerden karşılayabilecek güce kavuştular. Keynes'in refah develeti anlayışı ortadan kalktı. Dünyada neo-liberal politikalar hakim olmaya başladı. Kurumsal formlar bu yeni politikalara göre reforme edildiler. Böylece emek ve ücret ilişkisi, banka ve kredi ilişkisi, rekabet

tarzı, uluslararası rejim ve devletin konumu ciddi şekilde değişti. Yaşanan büyük krizlerin asıl nedeni birikim rejiminde meydana gelen değişimdir. Düzenleme tarzında gerekli reformların yapılması kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretmesini sağlar. Ancak küçük krizlerin üstesinden gelmek için kurumsal formlarda istikrar sağlayacak düzenlemelerin yapılması gereklidir.

Yeni bir birikim rejiminin oluşması sonucu ortaya çıkmadığı için 2008 krizi büyük bir kriz değildir. Çünkü büyük bir kriz olabilmesi için, bu krizin tüm düzenleme tarzını değiştirecek bir güçte olması gereklidir. Bunun olabilmesi için de birikim rejimi değişmelidir. Bu nedenle kurumsal formların eksikliğinden dolayı içsel olarak ortaya çıktığı için bu kriz, küçük bir krizdir. Tarihsel olarak baktığımız zaman 1929 krizi sonrası, kapitalist ekonomilerin genelinde kurumsal formlar bağlamında bir değişim gerçekleşti. Ülkeler devletçi politikalara dönerek ekonomilerini Keynes'in görüşleri çerçevesinde yönetmeye başladılar. Yine aynı şekilde 1973 krizi sonrasında dünyada büyük oranda serbestleştirme politikaları baş gösterdi. Birçok ülkede bu serbestleştirme politikaları uygulandı ve yeni bir çağ açıldı. Ancak, 2008 krizine bakarsak bu özellikleri barındırmadığını ve düzenleme tarzında yeni bir çağa kapı aralayacak olan kökten bir değişimin şu anda görülmediğini söyleyebiliriz. 2008 krizi ABD'yi derinden etkilemesine rağmen finansal açıdan sisteme entegre olamayan birçok ülkenin krizin dışında kalmasına neden oldu. Bu yüzden oluşan kriz büyük bir kriz ve sistemi değiştirebilecek bir kriz olarak algılanmamaktadır. Yine oluşan bu kriz Avrupa'da borç krizinin derinleşmesine neden oldu. Başka türlü krizlerin oluşumunu tetikledi. Ancak 1929 krizi gibi yoğun bir deflasyonun yaşandığı, depresyonun ortaya çıktığı ve kapitalist ekonomilerde kökten bir değişime yol açacak özellikleri barındırmamaktadır. Fakat şu unutulmamalıdır; böylesine küçük krizleri engelleyecek olan kurumsal formların düzenlenememesi krizin derinleşmesine neden olur. Her bir kriz için izlenen politikalar diğer krizlerin nedeni olabilmektedir. 2008 krizinin, baktığımız zaman düşük faiz politikasının bir önceki krizde izlenmesi sonucu ortaya çıktığı görülür. Bunun en büyük sebebi banka ve kredi ilişkilerinde ve ayrıca ücret ve emek ilişkilerinde bulunan eksikliklerin giderilmemesidir. Bugün var olan düzenleme tarzı bir gün farklı bir birikim rejiminin ortaya çıkması sonucu başka krizlerin habercisi

olabilir. Her büyük kriz öncesinde ortaya çıkan küçük krizler vardır. Bunlar düzenleme tarzında sağlam reformların meydana getirilmemesinden dolayı birikmekte ve büyük bir krize neden olmaktadır; 1920 yılından sonra gerçekleşen 1929 krizi gibi veya 2001 yılından sonra oluşan 2008 gibi. 2008 krizinden sonra oluşacak olan krizlerin daha fazla yıkıcı olması beklenebilir. Bunu önlemek için kurumsal formlarda gerekli olan düzenlemelerin yapılması gerekir.

KAYNAKLAR

Aglietta, M. (1979): A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience, Çev. David Fernbach, Verso, London.

Arrighi, G. ve Moore, J.W. (2001): "Capitalist Development in World Historical Perspective", **Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalization,** R. Albitrion, M. Itoh, R. Westra ve A. Zuega, Palgrave, London.

Amin, A. (Der.) (2000): "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantom of Transition", **Post-Fordism: A Reader**, Blackwell Publishers, Oxford.

Bernstein, H. (2010): Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul.

Biermann, W. ve Klönne, A. (2007): Kapitalizm Suç Tarihi, Çev. Bülent Özçelik, Phoneix Yayınevi, Ankara.

Billaudot, B. (2002): "Institutional Forms and Macroeconomics", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. Robert Boyer ve Yves Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Blainey, G. (2007): A Very Short History of the World, Penguin Group, Australia.

Boyer, R. ve Yamada, T. (Der.) (2000): "Introduction: A Puzzle for Economic Theories", **Japanese Capitalism in Crisis: A Regulationist Interpretation**, Routledge, London.

Boyer, R. ve Saillard Y. (Der.) (2002): "A Summary of Regulation Theory", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Boyer, R. (2002a): "The Origins of Regulation Theory", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Boyer, R. (1990b): The Regulation School: A Critical Introduction, Çev. Craig Charney, Columbia University Press, New York.

Brenner, R. (2011a): "Karl Mark'ın Kriz Teorisi: Genel Bir Bakış", **Marxist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi**, Çev. S. Ç. Şahin ve A. Ş. Taşbaşı, Yordam Kitap, İstanbul.

Brenner, R. (2011b): "Kredi Krizi ve Kapitalist Kriz", **Marxist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi**, Çev. S. Ç. Şahin ve A. Ş. Taşbaşı, Yordam Kitap, İstanbul.

Brenner, R. (2011c): "Küresel Kredi Krizi Küreselleşmenin Krizine mi Yöneliyor", **Marxist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi**, Çev. S. Ç. Şahin ve A. Ş. Taşbaşı, Yordam Kitap, İstanbul.

Caydı, S.S. (2005): Daha Nereye Kadar?, Kızılelma Yayıncılık (2005), İstanbul.

Clarke, S. (2008): "Neoliberal Toplum Kuramı", **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki** , Der. A. S. Filho ve D. Johnston, Çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul.

Clavin, P. (2009): The Great Depression in Europa: 1929-1939, ST. Martin's Press, New York.

Delorme, R. (2002): "The State as Rational, Integrated and Complex", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Duménil, G. ve Lévy, D. (2008): "Neoliberal (Karşı) Devrim", **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Der. A. S. Filho ve D. Johnston, Çev. Şeyda Başlı-Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul.

Eaton, J. (2009): Keynes'e Karşı Marx, Çev. Tonguç Ok, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

Elam, M. (2000): "Puzzling out the Post Fordist Debate: Technology, Markets and Institution", **Post-Fordism: A Reader**, Der. Ash Amin, Blackwell Publishers, Oxford.

Esser, J. ve Hircsh, J. (2000): "The Crisis of Fordism and the Dimension of a 'Post-Fordis' Regional and Urban Structure", **Post-Fordism: A Reader**, Der. Ash Amin, Blackwell Publishers, Oxford.

Ford, H. (2005) : My Life and Work; in Collaboration with Samuel Crowther, The Project Gutenberg Ebook.

Forget, E. L. (1999): The Social Economics of Jean-Baptiste Say: Market and Virtue, Routledge, London.

Fülberth, G. (2011): Kapitalizmin Kısa Tarihi, Çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul.

Galbraith, J.K, (2009): Büyük Kriz 1929, Çev. Elif Nihan Akbaş, Pegasus Yayınları, İstanbul.

Gibson, K. ve Graham, J. (2010): (Bildiğimiz) Kapitalizmin Sonu: Siyasal İktisadın Feminist Eleştirisi, Çev. Zeynep Gambetti, Metis Yayınları, İstanbul.

Gramsci, A. (2000): The Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935, Der. David Forgacs, New York University Press, New York.

Guttmann, R. (2002): "Money and Credit in Regulation Theory", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Harman, C. (2001a): "Anti-kapitalizm: Teori ve Pratik", **Küreselleşme ve Direniş**, Der. Ö. Dönmez, Çev. Bernar Kutluğ ve Roni Margulies, Z yayınları, İstanbul.

Harman, C. (2001b): "Küreselleşme Tezlerinin Marxist Eleştirisi", **Küreselleşme ve Direniş**, Der. Ö. Dönmez, Çev. Bernar Kutluğ ve Roni Margulies, Z yayınları, İstanbul.

Harvey, D. (2010a): Postmodernliğin Durumu, Çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul.

Harvey, D. (2011b): The Enigma of Capitalism and the Crises of Capitalism, Profil Books, London.

Heffernan, N. (2009): Capital, Class and Technology in Contemporary American Culture: Projecting Post-Fordism, Pluto Press, London.

Hobsbawm, E. (2009a): **"**Tarihi Perspektif İçinde Kapitalizmin Bunalımı", **Dünya Kapitalizminin Krizi,** Der. N. Satlıgan ve S. Savran, Çev. Sungur Savran, Levent Kayaalp ve Tülay Arın, Belge Yayınları, İstanbul.

Hobsbawm, E. (2011b): Yeni Yüzyılın Eşiğinde, Söyleşi: Antonio Polito, Çev. İbrahim Yıldız, Yordam Kitap, İstanbul.

Hobsbawm, E. (2011c): Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı, Çev.Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul.

Hollard, M. (2002): "Forms of Competition", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Jessop, B. (2006a): "Early Regulation Approaches in Retrospect and Prospect", **Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Place**, Der. Bob Jessop ve Ngai-Ling Sum, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Jessop, B. (2009b): Kapitalist Devletin Geleceği, Çev. Ahmet Özcan, Epos Yayınları, Ankara.

Jessop, B. (2006c): "Fordism and Post-Fordism", **Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Place**, Der. Bob Jessop ve Ngai-Ling Sum, Edward Elgar Publishing,Cheltenham.

Jessop, B. (2006d): "Fordism, Post-Fordism and The Capitalist State", **Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Place**, Der. Bob Jessop ve Ngai-Ling Sum, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Jessop, B. ve Sum, N. L. (Der.) (2006): Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Plance, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Juillard, M. (2002): "Accumulation Regime", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Krugman, P. (2009): The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008, W.W. Norton and Company, New York.

Lapavitsas, C. (2009): Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi, Çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul.

Lipietz, A. (1987a): Mirages and Miracles : The Crises of Global Fordism, Çev. David Macey, Thetford Press, London.

Lipietz, A. (2009b): "Dünya Çapında Fordizme Doğru", **Dünya Kapitalizminin Krizi,** Der. Nail Satlıgan ve Sungur Savran, Çev. Sungur Savran, Levent Kayaalp ve Tülay Arın, Belge Yayınları, İstanbul.

Marx, K. (2011): Kapital 1. Cilt, Çev.Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul.

Mazler, J. Baslé M. ve Vidal, J.F (1999): When Economic Crises Endure, Çev. Myriam Rosen, M.E. Sharpe, New York.

Minsky, H.P. (1986): Stabilizing an Unstable Economy, Yale University Press.

Morgan, P. (2001): Küreselleşme ve Direniş, **Küresel Kapitalizmi Durdurabilir miyiz?** içinde, Der. Özden Dönmez, Çev. Bernar Kutluğ ve Roni Margulies, Z yayınları, İstanbul.

Nadel, H. (2002): "Regulation and Marx", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Parker, S. (2009): Büyük Çöküş, Çev. Burcu Çekmece, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Peet, R. (2011): "Contradictions of Finance Capitalism", Monthly Review, December, V. 63, no:7.

Pröbsting, M. (2011): "Emperyalizm ve Kapitalizmin Çöküşü", **Marxist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi**, Çev. Senem Çakmak Şahin ve Aslı Şen Taşbaşı, Yordam Kitap, İstanbul.

O'Hara, P.A. (2006): Growth and Development in the Global Political Economy: Social Structures of Accumulation and Modes of Regulation, Routledge, London and New York.

Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (Der.) (2008) : Neoliberalizm, Çev. Şeyda Başlı-Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul.

Sabel, C. F. (2000): "Flexible Specialisation and the Re-Emergence of Regional Economies", **Post-Fordism: A Reader**, Der. Ash Amin, Blackwell Publishers, Oxford.

Say, J. B. (1821): Letters to MR. Malthus, Çev. J. Richter, Sherwood, Neely & Jones, Paternoster Row, London.

Shaikh, A. (2009): "Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş", **Dünya Kapitalizminin Krizi**, Der. Nail Satlıgan ve Sungur Savran, Çev. Sungur Savran, Levent Kayaalp ve Tülay Arın, Belge Yayınları, İstanbul.

Sweezy, P. M. (1981): Four Lectures on Marxism, Monthly Review Press, New York.

Vidal, J.F. (2002): "International Regimes", **Régulation Theory: The State of the Art**, Der. R. Boyer ve Y. Saillard, Çev. Carolyn Shread, Routledge, London.

Zizek, S. (2009): Önce Trajedi Sonra Komedi Ya Da 2008 Finansal Krizi, Çev. Mehmet Öznur, Encore Yayınları, İstanbul.